INTRODUCTION

Pandita Kshama Row was undoubtedly the most eminent Sanskrit poet of our time. Her magnificent epics, *Satyāgraha Gita and Uttara Satyāgraha Gita* on the life of Mahatma Gandhi, rank her with the great poets of Sanskrit, while her *Mira Lahari, Ramdas Charitam* and other works show her as a fine interpreter of the religious tradition of India. The present volume *Kathā Muktāvali* shows a different but equally scintillating facet of her many-sided genius. A collection of short stories on modern themes, in simple and elegant prose, reflecting the life of present-day India is a distinct and unique contribution to Sanskrit Literature. It is not that Sanskrit has no tradition of story-telling. Indeed it may well be argued that the art of story-telling in all modern literature has its origin in India. The stories of the *Panchatantra* collection and of the *Kathā Saritsāgara* have found their way into all languages. But the short-story as a separate literary genre is of recent origin. Its themes, techniques, and even its objects, if literary creation could be said to have objects, are different from the story-telling of the *Panchatantra* or the *Kathā Saritsāgara.* The modern short-story deals with living problems, seeks to throw light on a heightened emotion or a dramatic situation and tries to reflect the conditions of society. Pandita Kshama Row can legitimately claim to be the pioneer in this field of Sanskrit. The collection now offered to the public is, so far as I know, the first of its kind in India's classical language.

The stories are interesting in themselves dealing with the life of simple ordinary folk in different parts of India. If some of them relate to life in Kashmir, others are located in Bombay, Mahableshwar, Abu, etc. The place descriptions are highly enchanting, and here the Pandita, I am happy to note, follows the classical tradition of Sanskrit, and gives free rein to her poetic talent. The descriptions of Kashmir, Abu, etc. are in melodious, poetical prose, sensitive but simple, with an elegance of diction which is possible only in Sanskrit.

Her stories are simply constructed. The dialogues are natural, the characterisation effective. Considered purely as stories, they would have a high place in the short-story literature of Modern India. But when we consider their literary quality, the purity and nobility of sentiment, and the deep strain of patriotism which runs through the whole, the *Kathā Muktavali* will be entitled to place among modern classics.

It is perhaps the price one pays for writing in a classical language that Pandita Kshama Row's works—even her *Satyāgraha Gita*—should be known only to students of Sanskrit in different parts of India and not have achieved a national popularity. That they should have been neglected in these days of national prizes and Academy awards is indeed to be regretted : for the late Pandita was one who had not only devoted a life-time to the cultivation of Sanskrit Letters, but had demonstrated by her works that Sanskrit is no mere classical language, but a living vehicle of expression, capable still, in the hands of a master, of enriching our literature by creative productions of the highest quality.

Kathā Muktāvali which is being published posthumously is only one of her numerous works awaiting publication and I can but hope that the public no less than those who are concerned with the encouragement of literature will welcome this volume with open hands.

K. M. Panikkar

October 16, 1954.

अनुक्रमः

क्रमाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
१. प्रेमरसोद्रेकः	१
२. तापसस्य पारितोषिकम्	७
३. परित्यक्ता	१५
४. मिथ्याग्रहणम्	२४
५. वृत्तशंसिच्छत्रम्	३१
६. हैमसमाधिः	४०
७. मायाजालम्	४८
८. स्वामिकव्यामोहः	५६
९. नजमद्दिलेलः	६३
१०. विधवोद्वाहसङ्कटम्	७१
११. क्षणिकविभ्रमः	७६
१२. निशीथबलिः	९२
१३. 'मत्स्यजीवी केवलम्'	१०२
१४. आत्मनिर्वासनम्	११२
१५. शारदलम्	१२१

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

१. प्रेमरसोद्रेकः

"मा स्म भैषीः पितामह, मा स्म भैषीः। नाहं शिशुरस्मि। त्रयोदशवर्षीयास्मि खलु। समर्थास्मि रक्षितुमात्मानम्" इति जगादास्मानाम्नी बालिका काचित्।

"किन्तु वत्से! दिवसोऽवसितप्रायः। सूर्यास्तमनं चेदानीमचिराद्भविष्यति।"

"पितामह! क्षेत्रवटवे चिरव्यवसायिने किञ्चिद्विश्रान्तिं दातुमिच्छामि। आ भानूदयान्मेषव्रजं पालयन् कृत्स्नं दिनं तिष्ठत्येष क्षेत्रे। तत्र गत्वा मेषेभ्य ईषद्दीर्घतरं चरितुमवकाशमपि दास्यामि। ततश्च मेषयूथं गोष्ठकं नीत्वा द्वारं पिधाय च शीघ्रमेव पुनरागमिष्यामि।"

"यातु यथेच्छम्। आत्मानं रक्षितुमलमस्ति सा। नास्त्येषा स्तनन्धयी।" इत्यभाणीत् कृषीवलस्य वृद्धा भार्या।

"अये मा विस्मर यत्तपस्विन्या हामिदयायममूल्यनिधिरित्यावयोः सर्वथा विश्वस्याजन्मतो रक्षणार्थमावाभ्यां समर्पितासीद्दारिकेयं किल। पितुर्गेहे न कदापि सा गच्छेदिति हामिदया निर्दिष्टं मृतेः पूर्वम्। अपि नाम वत्सायाः पितेहायात्। हामिदा गर्भिण्यासीदित्यपि स न व्यजानात्।" इति स्थविरेण प्रत्युक्तम्।

उपरि निर्दिष्टः संलापः कयोश्चिद्वृद्धदम्पत्योः कश्मीरेषु कस्मिंश्चिद् ग्रामे पान्पुरनामनि कृतावासयोर्मध्ये समवर्तिष्ट। तदाश्रयार्थमागता हामिदाभिधा काचिदङ्गना परित्यक्ता पत्येति षण्मासान् स्वगेहे ताभ्यां निवासितासीत्। वर्षार्धोत्तरं सा प्रासूत कन्यामेकाम्। द्वादशदिनानन्तरे च तां स्वपालकाभ्यां समर्प्य प्राणान् जहौ। सा च बालिका मातृप्रेमामृतरसानभिज्ञा दम्पतिभ्यां प्राणनिर्विशेषं लालिता, सप्रेम संवर्धिता च पौत्रीनिर्विशेषम्। सेयं सरोजलोचना कुन्दकुड्मलदन्तपङ्क्तिः प्रवालाधरा चञ्चलालका शिरीषकुसुमकोमला शारदकौमुदीव रुचिरा धैर्यशीलापि मृदुवचना, धीरापि स्थिरमतिः स्नेहनिर्झरसंप्लुता दमयन्तीव परदमनशीला क्षमातलागता सुरसुन्दरीव कमनीया कृषीवलस्य क्षेत्रादिकार्येषु मुदा प्रयस्यन्ती सुखमास्त। कश्मीरीयाणामितरासां बालिकानामिव पान्पुरपल्लिका सुपरिचितासीत्तस्या अपि। विलक्षणोऽभूत्तस्या अनतिक्रान्तशैशवाया अपि स्वान्तबोधः किल। भाविविषयं पूर्वमेव सहजकल्पबुद्ध्या सा व्यजानात्, न च कदापि लुप्तधैर्यासीत्। दारिकामिमां सकृदेवावलोक्य तदीयहृदयङ्गमगुणरत्नसम्पत्तिं जनः क्षणादेवोपलक्षितवान्। जायापती स्थविरौ बालिकेयमतिशयितप्रेम्णानवरतं सेवते स्म। प्रतिदिनं परिणतवयस्केन कृषीवलेन सार्धमस्मा मेषव्रजं रक्षितुं क्षेत्रं याति स्म। परमद्य सन्धिवातकारणाद् गेहन्निर्गन्तुं नाशकद्वृद्धः। यदा यदा हि स स्तोकमात्रमप्यस्वस्थोऽभूत्तदा तदा वत्सेयं मृदुवचसा तस्य बहिर्गमनमरुणत्। क्षेत्रवटुं विश्रमयितुं तावदहमेव क्षेत्रं यास्यामीत्यभ्यधात् पुनः सा सनिश्चयम्, जोषं स्थितस्य पितामहस्या-

गायन्ती मन्दं मन्दं सुखमास्त । समीपवर्तिनि जलाशये सरोजवृन्दं निशागमनाशङ्कया मामिम्लानत्वमधात् । क्लान्तकूजत्कपोतकुक्कुटादिपतत्त्रिगः स्वस्वकुलायान् सान्द्रविटपगतान् समाश्रयन् । दिनमणिः प्रतीचीं सञ्जिगमिषुः प्रसारितकोमलकरैर्मार्दवं भेजे । सर्वत्र शनैः शनैर्निर्मक्षिकं सञ्जातम् । हेमन्तर्तुवशादुद्विग्नाः प्रवासिनो ग्रामनिवासिनश्च शैत्यस्यातिरूक्षतामसहमाना देशान्तरं प्रायेण व्रजन्ति स्म । तस्मात् पांसुलमार्गेऽस्मिन् ग्रीष्मर्तुवद् यानानि नावालोक्यन्त सम्प्रति ।

अथैस्लामबादनाम्नो ग्रामस्य दिशः समायान्तमस्मा सहसा कस्यचित् पुरुषस्याकारमद्राक्षीत् । कृत्रिमसन्त्रासेनोद्विग्नेव विनोदयितुमात्मानमिव च सपदि गुल्मान्तरितविग्रहा तस्थौ । अनुकूलस्थानात्तस्मात् समीपमागच्छतोऽध्वगस्याकृतिमाधिकाधिकस्फुटीभूतामपश्यत्सा सकुतूहलम् । नचिरात्स पुरुषोऽन्तिकं सम्प्राप्तवान् । निविडगुल्मावृतां मां द्रष्टुं न प्रभवेदेष इति प्रतीता वर्त्मनो मध्ये तमुपविशन्तं ददर्श विश्रब्धं च स्थितवती वत्सा । पञ्चत्रिंशद्वर्षीयः पथिकः परितो दृष्टिमाक्षिप्य कञ्चुककोषतो नाणककोशमपाकर्षत् । पुनश्चेतस्ततो वीक्ष्य धनराशिहस्तो गणयितुमारब्ध । क नाम हस्तगतधनराशिः प्रत्यासन्नरजन्यां गन्तुं प्रवृत्तः स्यात्पुरुषोऽयमिति दारिका व्यचिन्तयत् । नचिराद्धनसञ्चयं कटिबन्धने गोपयामास पान्थस्ततः सोच्छ्वासं समुत्थाय पुरश्चचाल । शीर्णसुरालयकोणपर्यन्तं दृष्टिगोचरो भूत्वा क्षणाददृश्यतां गतः । म्लानप्रभायां तस्यां जर्जरायतनमिदमीषद्धूसरपिशाचसादृश्यं भेजे ।

तदनु विश्रब्धमस्मा शिलासनं प्रत्ययासीत्पुनश्च ग्रथनकर्मणि निमग्नाऽभूत् । स्निग्धस्थविरै क्षेत्रादिकार्याणि च ध्यायन्त्यास्तस्याः कस्यचिन्मेषशावकस्य रेभणं सहसा श्रुतिपथे न्यपतत् । सपदि सोत्थाय क्लान्तशावकं स्वबाहुभ्यां समुद्धृत्य चुचूज समार्द्रं प्रेमास्पदीभूतं तं मानुषनिर्विशेषमिव । "अपि निद्रालुस्त्वं वत्स । अलं रुतेन । नेष्यामि सत्वरं त्वां शयनम् ।" इत्युक्त्वा मृदुलवाचाऽवशिष्टान्मेषान् एकीकर्तुं शीघ्रताऽक्रमकरोत् । समीपवर्तिनं गोष्ठकं प्रतियातीं तामन्ये मेषा अन्वगुः । नचिरात्तया विश्रान्तिस्थलमिदं निवेशितकृत्स्नमेषवृन्दं तालकबन्धेन पिहितम् ।

अथापराह्णात्प्रतीक्षमाणो रजनीनाथो रजन्या समगंस्त । दिष्ट्यासीद्दारिकाया मञ्जूषायामग्निशलाकापेटिका । यावच्च सा मार्तण्डदेवतालयमुपागात् तावत्पुरुषयोर्द्वयोः सवेगं विवदमानयोः स्वरध्वनिस्तस्याः श्रुतिपथे न्यपतत् । केनाप्यनर्थेनावश्यं भवितव्यमत्र तथापि न मया धैर्यं त्याज्यम् । उद्देशस्यास्य परिचयात्समीपवर्तिनः कस्यचित्पुराणचिनारतरोरवस्थानं तस्याः स्मृतिपथं समायात् । विशालद्रुमस्यास्य प्रचण्डकोटरस्तदाकृतिसमानं वपुस्त्रयमपि सम्यग्गोपयितुं पर्याप्त इति व्यजानात् सा । निःशब्दं च तस्मिन् कोटरे ससर्प । अपि भवेतामिमौ भयङ्करौ पुरुषाधमौ । प्रायः वायव्यप्रान्तवर्तिनौ पापिनौ स्यातामिमौ । एतादृशो दुष्टात्मनोऽधिकृत्य पितामहोऽसकृदभाषतेति स्मरन्त्याः कोटरस्थितायास्तस्याः श्रुतिपथे न्यपतत्पुरुषयोरेकस्य वचनं यथा—" अत्रैव खनित्वा निक्षेप-

मेवद् यथान्ये न पश्येयुरि" ति। कम्पमाना दारिका व्यचिन्तयत्कुतोऽमू नाम संरम्भेण कलहं कुरुतः। प्रायः कस्यापि ताभ्यां निहतस्यार्भकस्य वपुरधिकृत्य विवादेनानेन भवितव्यम्। अनयोः पुरुषयोर्नेदिष्ठापि सुरक्षितेत्यात्मानमभ्यनन्दत सा। स्वरक्षणार्थं च परमात्मनि धन्यवादपुरःसरं कृतज्ञतां मुहुर्मुहुर्हृदन्तरे समुदैरयत्। नचिरात् सर्वत्र निःशब्दता व्यराजत। वल्काच्छादिते कोटरे मह्लीभूता कुमारिकेयमपसरत्पादशब्दमाकर्णयदचिन्तयच्च। अप्येतौ नु चलतः प्रति मद्गृहम्। नहि नहि व्रजतोऽमू प्रतीपदिशेति प्रतीता निरुच्छ्वासं किञ्चित्प्रत्यैक्षिष्ट। ततश्च निपुणं कोटरतो निःसृत्य देवालयं यावत्प्रविशति तावदव-गुण्ठितार्तनादमश्रौषीत्सा। तस्थौ च स्तब्धा मुहूर्तं विचिन्तयन्ती। कस्यचिदसह्यवेदनार्दि-तस्य स्वनेनानेन भवितव्यम्। पितामहो मे न मर्षयिष्यति दुःखितजनाय साहाय्यं न दीयते चेन्मया। स हि नित्यमेवार्त्तजनपरिचरणपरोऽस्ति। इति विमृश्याप्रमत्ता तदुद्देशं निभृतं प्रत्यागमनोद्यता सामिश्वासनिरोधकं स्तनमश्रौषीत्। आर्तनादोऽप्यभूदुच्चादुच्चतरः। प्रज्वलितदीपशलाकयाद्राक्षीत्सा पञ्चत्रिंशद्वर्षीयं पुरुषमेकमग्रतः। धनमुद्रापत्राणि गणयन्नचिराद्योऽवलोकितस्तया स एवासीत् पान्थोऽसौ। चीवरेण मुखमस्य निरुद्धं शरीरं च देवागारस्य स्तम्भे स्थूलरज्ज्वा गाढं निबद्धमासीत्। अप्येष परमार्थत एव दुःखार्तः स्यादाहोस्विद्दस्युरिति विशङ्कमाना मुहूर्तं निस्पन्दं तस्थौ सा। ततः क्षणमात्रं विमृश्य शङ्कां च दूरीकृत्य निबद्धपुरुषविमोचनपराभूत्। रज्ज्वा ययायं स्तम्भे न्यबध्यत तस्या ग्रन्थींन्निपुणं स्वकररुहाग्रैर्विश्लथयितुं प्रायतत। बहुलायासवशात् पान्थस्य गुरुकायः सरभसं भूमौ न्यपतत्। अपि मृतोऽयमिति जिज्ञासया सा विनतवपुस्तदुच्छ्वासं शुश्रुवती। यद्ययं दस्युः स्यात् तदस्मद्गृहे भयावहजनस्य प्रवेशो न खलु शुभावहो भवेदिति श्वासं निरुध्य विमर्शयोर्मध्ये दोलायमाना मुहूर्तं चिन्ताकुला स्थितवती। प्रायः किञ्चित् स वक्ष्यतीति प्रत्यैक्षत। परं तदार्तरवमेवाशृणोत् सा केवलम्। परमवेदनया ध्रुवं पीडितोऽस्तीति प्रतीता च तत्क्लेशं प्रशमयितुं निश्चिकाय।

अथ तं निपुणमुत्थाप्य शनैः शनैर्मार्गे प्रवर्तयितुमुपाक्रमत धैर्यशीला दारिकेयम्। स्निग्धौ पितामहौ संक्षोभवृत्तमिदं सकौतुकमाकर्णयिष्यत इति मनसा कल्पयन्ती भूयिष्ट-महसत् सा। इतः परं पितामहो न कदापि मामेकाकिनीं बहिर्गन्तुमनुमंस्यते पितामही च मत्साहसगुणागुणं विजानती शिरः कम्पयिष्यति केवलमिति वितर्कयन्ती चिरेणासद-द्विजालयं कथमपि क्षताङ्गेन पान्थेन सह। चिरात् प्रवयाः कृषिकः स्वनिकेतनस्य द्वारि चिन्तापरस्तिष्ठन्नास्त। पर्यन्ते तमिस्रायां पथिकं कंचिदाकर्षन्तीं वत्सां निशाम्य तस्य गलदश्रूणि स्थैर्यमापुः।

अथाध्वगः समार्द्रैवं वत्सया शुश्रूषितः परिसान्त्वितश्च वृद्धाभ्यां कृतातिथ्यः खट्वायां विपन्नयाधिश्रितो निशि। परेद्युरस्मै दत्तौ दत्तौ सादरात् कामप्यमानुषीं पश्यन्निव क्षणं स स्तब्धोऽभूत्। वत्सायाः मृदुवाचं श्रावं श्रावं सहसा स प्रोच्चैरुदगिरत् "अयि दामिदे! दामिदे" इति। भ्रान्तचेतसं तं मन्वाना तस्य सान्त्वनादिकं वचः सोपहासं वृद्धाभ्यां पालिता

निवेदितवती । अनर्थपरम्पराभिभूतः सङ्कटाद्वारिकयाभिरक्षितो द्विश्रैर्दिनैः मङ्क्षिमापन्नः परमकृतज्ञताकुलस्तस्यै धन्यवादान्मुहुर्मुहुर्व्यजानीव । धनविनाशं न मनागपि व्यचिन्तयदध्वगोऽयम् । वत्साया अपरिमितगुणाकृष्टहृदयस्तयामितोपकारमाराद्धतो विस्मयस्य परां कोटिमारूढस्तामालोकयन् सामिपरिम्लानस्मृतिपरम्परया भृशमाकुलोऽभूत्। इतो निर्गमात्प्राङ् मयावश्यं बालिकायै किमपि पारितोषिकं प्रदेयमिति मनसि कृत्वा स्वमहानुभावं दर्शयितुं वृद्धकृषीवलायासावाचख्यौ। श्रीनगरमागम्यतां तावद् भवद्दर्शनसुखं च मे दीयताम् । गुल्लुनाम्नो नाविकस्य मे गृहनौका सर्वनागरिकाणां विदितास्ति खलु । तस्य सङ्केतस्थानं प्रष्टव्यम्। भवदीयपौत्री यथार्हमुपग्राह्यं प्रदास्यते मया । अथास्मया शीघ्रं प्रत्युक्तम् । श्रीनगरमतिदूरस्थं चलितुमक्षमोऽस्ति मे पितामह इति । पथिकस्ताम-पाङ्गदृशा विलोकयन्नवदद् भवतीं भवत्पितामहं च नगर्यामानयनाय तरणीं प्रेषयिष्यामीति । तन्निमन्त्रणमवगणय्य प्रवयसि तूष्णीं स्थिते पान्थो व्याहरत्पुनः। गतभार्योऽस्मि। अनपत्या-मीन्मद्गेहिनी। तस्या वन्ध्यतयातिकुपितस्तां सार्धत्रयोदशवर्षेभ्यः प्राग्गृहान्निष्कासित-वानहम्। नान्यां च कन्यां परिणीतवान्। सन्ति मत्सन्निधे द्वे गृहनौके पञ्च तरण्यश्चेति।

पान्थस्यावशिष्टकथानिवेदनं नावश्यकम् । सोऽयं सार्धत्रयोदशवत्सरेभ्यः प्राक् शरणागताया हामिदाया भर्ता पौत्रीकृताया अस्मायाश्च जनितेति झटिति स्थविरौ तर्कयामासतुः । अनेन च तावुभौ किंचिद् सम्भ्रान्तौ बभूवतुः । तदनु गल्लुः सानुग्रहं स्मेराननो बभाण । भवत्पौत्रीनिमयेन रूप्यकाणां शतद्वयं प्रदातुमिच्छामीति । कोपाविष्टेन कृषीवलेन प्रत्युक्तम् । दीयतां तद्धनं गोक्रयमूल्यार्थमिति । पथिकस्य सुस्थितिं क्षणात्तर्कयामास कृषिकः । तदनु प्रवासी पुनर्वक्तुमारभत । मा कुपः कन्येयमवाप्स्यति सर्वमेव स्वाभीष्टम् । न कदापि तस्या अपकरिष्ये । मिष्टान्नेन तां पोषयिष्ये बोखारा-देशोत्पादितदुकूलैर्नवरत्नखचिताभरणैश्च तद्वपुरलङ्करिष्ये । अनपत्यस्य नयनयुग्मं मे नन्दिनी तव प्रायो जनितनन्दनेनानन्दयिष्यतीति ।

सञ्जातकुतूहला निरूपयन्ती प्रवासिनमेष एव मे पितेति न खलु व्यजानादसौ । कृषीवलस्य पत्नी तस्य वचनमाकर्ण्य भर्तुः कर्णेऽजपत्। कथं परिणयेच्चिजात्मजाम्। अयुक्तमेवेति कथय तस्मा इति । स्थविरो दोलायमानमानसः स्थितः। व्यचिन्तयच्च वत्सायाः प्रभव एवस्मै निवेदनीयो न वेति । परमासन्नमृत्यवे हामिदायै प्रतिश्रुतमासी-दावाभ्यां यन्न कदापि बालिकेयं तत्पितृसकाशं प्रेषयिष्याव इति । तथापि वत्साया अन्वयो यदि पान्थाय न कथ्यते तर्हि तस्या यावज्जीवं सुस्थितजीवनसौख्यमपहरिष्यते खलु । इति विमृश्य कृषीवलोऽवादीत्। नेयं भवते देया। केनचित्कुमारेण हि तस्या विवाहवाद्निश्चयः कृतोऽस्तीत्युक्त्वा भार्याया बाहुं कूर्परेणासमचालयत् । अथ स्वहृदयौदार्यमाविष्क्रिकीर्षुणा पान्थेनाभिहितम् । निवसतु सा तर्हि दुहितृभावेन मद्गेहे । पञ्चशतं रूप्यमुद्रा दास्यामि भवते । मृत्युवक्त्रात्परित्रातोऽस्मि तया । तस्या भावी भर्ता मध्यावित्तो भवत्विति ।

प्रवयाः कृषीवलः पुनर्विममर्श मनसि । उपन्यासोऽयं प्रशस्तः खलु । सर्वथा नोचितं भाविसौख्यमपहर्तुं बालिकायाः। अथात्मगेहिनीं पुनस्तत्कर्णे जपिष्यन्तीं कूर्परेणास्पृशत् तूष्णीं तिष्ठेति च तां व्यजिज्ञपत्।

अन्ततः सदसद्विवेकनिपुणोऽपि स्थविरो वत्सामेव निर्णेतुमाज्ञापयत्। अथात्यन्तगाढप्रशान्तता व्यराजत प्रकोष्ठेऽस्मिन्।

कृषिको भार्याद्वितीयो निरुद्धश्वासो मुहूर्तं जोषं तस्थौ। पान्थश्च सोत्कण्ठं पुरोऽवलम्बमानो दारिकाया वचोऽशृणोत्। दीयतां पञ्चशती रूप्याणामर्हते जनायान्यस्मै। यत्र मे पितामहस्य पितामह्याश्च निवासस्तत्रैव समुचितो ममापि। विद्यते हि दिष्ट्या पर्याप्तं धनमेतयोः सविधे मत्पोषणार्थमिति सनिश्चयं प्रोच्याग्रे च सपदि संप्लुत्योच्चैः स्थविरकृषीवलस्याङ्के सुखमुपाविशत्। सहसा विस्मापितो गुग्लुस्तां निरीक्षमाणस्तस्थौ। निर्लोलालका बालिका साभियोगं च पथिकमालोकयत्। अनेकसङ्कल्पविकारपरम्परया तस्य चेतः संप्रथितमभूत्। विवर्णवदनः शिरः कम्पयंश्च द्वारं प्रति चलिष्यन्नभ्यधात् पथिकः। अयि भोः परवस्तुलोभेन किम्। मदीयभार्या ह्यमिदा यदि वन्ध्या नाभविष्यत्तदावयोरप्यसमासमानरूपगुणादिसम्पन्नाभविष्यद्दारिका। इति सदर्पं समुदीर्य श्रीनगरस्य विजनेनाध्वना स्वगेहं प्रति सायासं प्राचलदध्वगः।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

२. तापसस्य पारितोषिकम्

मासोऽयं कार्त्तिकः । कोङ्कणवनितागण्डमण्डलपाण्डुतापमानि सुरभीयपर्णनीरसदेशे महा-बलेश्वरनामनि हिमदिनानि सहसास्मिन्नभ्युत्थितो झञ्झावातः प्रचण्डः । अकालेऽपि सकल-कदाशब्दनिर्भीषणसौदामनी ताण्डवलास्योपविडम्बिनी क्षेत्रेषु व्याहृतान् स्त्रीपुरुषसमूहान् संत्रास्य, वातावातसम्यलनं विधाय पटलापातुद्योतद्रुमान् सरभसं विधूय निपात्य च समुन्मूलं वन्यमत्तान् भयानकेन स्वनेन भापयित्वा, गोमेषादिपशून् सत्वरमुत्क्षिप्य, कृतकृत्येव विध्वंसकर्मण्यात्मानमपि क्रमेण व्यनाशयत् । तदनन्तरं नैकघटिका यावत्सततधाराशब्दं सुस्थिरस्थूलवर्षोऽपि तत्सन्ततिमारब्धवान् मेघः । मध्याह्नेऽस्य तु वृष्टिप्रवाहोऽयं मन्दीभूय शनैःशनैर्व्यरमत । सायंसमये चान्ते विगलितघनगर्वाम्बरः सिन्दूररसिलतया वरुणदिशा दरस्या मन्दमालोकृतहरितवाहनः पश्चिमभागमन्तर-प्रविष्टः । प्रदोषस्य क्षणिकदीप्त्याऽन्तरम्बरलम्बमलावितम् । ततश्च क्षिप्रमेव रजनीं प्रतीक्षमाणो रजनीनाथः सार्धचन्द्रो गगनमाहित्याक्षिप्य प्रबुद्धस्मितास्यैरिति तां चुम्बन् विमलगगनमङ्कं भ्रान्त। परमसौ प्रमोदामृतमयधारबिन्दुनापस्यन्दनेनापि मान्यगृहान्त-न्दिरैकं विषादान्धकारावृतम् । तथा हि । शयनागारेऽत्र कस्यचित्तल्पस्योपरि वर्तिन्य-मोमपयोगे निहितस्य दीपकस्य तनुवर्तिरिव कम्पमानाऽऽसीत् । तत्र जीर्णधूमरभित्तिषु विविधविचित्रविच्छायपञ्चायातिचयेन गाढनिःशब्दतया गम्यस्य गृहाङ्गदिश मण्डूकना-मनवरतेनारटनेन समवर्धत भीषणानीतता शयनागारस्य । रोगग्रस्तो युवा कश्चित्पूर्वं सुघटितशरीरोऽधुना ज्वरेण कृशाङ्गः, पूर्वं कुञ्चितकुञ्चितकचकलापः संप्रति कर्तितमस्तकेशः, पूर्वं कमनीयकपोलपालिरिदानीं तु कपोलगर्तः, पूर्वं प्रफुल्लवदनाम्भोजः संप्रति विवर्णनिस्तेजोवदनो निष्पन्दः शेते स्म निश्चलो मञ्चके।

अथ व्यापृते भिषजि रोगिणो नाडीपरीक्षादिकार्ये तदीयगेहिन्युर्मिला घोरचिन्ता-पारावारोर्मिलोलिता निरुच्छ्वासा दारवीव सपदि निश्चला तस्यान्तिके तस्थौ । सेयमासीद् स्वर्यौवनमध्यस्था कोरक्षगर्भगौरवर्णा मरालसरलाङ्गयष्टिर्हरिणलोचना मनो-हारिणी च । यौवनमदजनोत्साहप्रफुल्ला विलसुरासीच्चतुर्दाननवाङ्गमण्डितः । सूक्ष्मसूक्ष्म-कार्पासाम्बरवेष्टितायास्तस्या मधुमत्सूत्रजालान्तरेण नामवदन्यदान्तरम् । तस्या गौरवर्णे शरीरे नीलकुटिलकुन्तलकलापः शुशुभेतराम् । तदीयायतनेत्रे दीर्घपक्ष्माच्छादिते तदन्त-र्गतमावनामरमसौम्यसिद्धम् । अक्षियुगलेनात्मनो निखिलजगद्वशीकर्तुं प्रभवेम्यहमिति बहुधा बहुभिर्जनैर्निवेदिताऽप्यासीत्सा सगौरवम् ।

रोगोपशमः संभवेत् । परं हन्त रजन्यामेवापतते कालनिमन्त्रणं तस्मादवश्या सञ्जीमाव्य-मनिष्टव्यतिकराय खलु । भद्रे ! ईश्वरेच्छा बलीयसी । दैवनियोगमुल्लङ्घयितुं कः पारयेदिति पाणिद्वयं संघट्य मृदुस्वरेणाभ्यवोचद्भिषः । अहो भिषग्वर्याः परित्रायन्तां परित्रायन्तां भर्तृपादाः । नास्ति शरणमन्यन्मे तान् विना । इति सकरुणमुदीर्योर्मिला भाविविपद्भिभावन-संत्रासमस्यमाना भाविदारुणस्थितिकल्पनाखिन्नानना भिषजः पादयोर्निपत्य गाढं तौ पाणिपल्लवाभ्यां निराशाकुला समपीडयत् ।

" अलमङ्ग चिन्तातिरेकेण । जानाम्येव भवती यथाशक्ति सर्वोपचाराः कृता आवाभ्याम् । इतः परं परमात्मैव प्रमाणम् । तदिच्छाधीनैर्भाव्यं मर्त्यैः " । इति तामुत्थाप्य सानुकम्पमुपादिशद्गदङ्कारः ।

" भवतु, भवतु । अपि न किमप्यन्यत् कर्तुं शक्येत ? " अप्राक्षीत्सा पुनः पुनः । तस्या दृढीकृतदन्तपंक्तिर्विवर्णाननं च परिदेवनोद्रेकमसूचयतां स्फुटम् । नेति नेतीति प्रोच्य शिरो विधूय च तूष्णीं स्थितवान् भिषक् । नेति नेतीत्यक्षरद्वयवाग्ध्वनिश्च न्यपतत्तस्याः श्रुतौ मृत्युघण्टानिनाद इव । ततश्च तावुभौ पितृवनसंवादिन्या निःशब्दतया समाच्छादि-ताबास्ताम् । नैराश्यवज्रप्रहतेवोर्मिला नेदीयस्यासने निमज्ज्य दुःखार्ता पुरतो बद्धदृष्टि-स्तूष्णीं तस्थौ । अथ सहसा यातस्क्वापि प्रशान्ततच्छविः शीघ्रविमर्शजन्या समुल्लसति तदानने तावत्सा चिन्ताभारनताङ्गीवाधोमुखी तस्थौ । अगदंकारो निःशब्दं तदन्तिक-मुपसृत्य विश्वस्य पृष्ठमीषदवलम्ब्य च तत्कर्णेऽजपत् । वत्से ! समाश्वसिहि ! समाश्वसिहि ! अद्य रात्रौ स्वल्पमपि सेवनीयमशनं भवत्या । इति फलके स्थापितं माध्याह्निकानास्वादित-भोजनसंभृतं पात्रमङ्गुल्या निर्दिष्टवान् । संभ्रान्ता सा तद्वचनमर्थोपीत् । पश्चाद्-मेतन्नूर्णां स स्वकीयमञ्जूषां समुद्धृत्य निःस्वनं द्वारमपावृत्य च मन्दिराजिरगात्कौमुदी-धवलितायां विभावर्यामगदङ्कारः ।

अथ कुट्टिमसन्नद्धं शयनागारं निनृकाननस्य भीपगतामभजत् । प्रतिक्षणं कोणस्थो दीपो निर्वाणप्रायोऽभवत् । गन्धवाहो गृहाद्बहिः सशुत्कारं क्वचिदाक्रोशन्क्वचिदुच्चैस्स्वरमवहत् ।

अथ भयानकनिःशब्दतायां तस्यां पर्युद्वेदिदद्वसनापिहितमिव पाण्डुरमुखं दर्शं दर्शं गमनेऽथापि चेदिति भिषजो वचनं मुहुर्मुहुश्चिन्तयन्त्यास्तस्याः शरीरं सवेपथु समजनि । अहह विधे किं नाम कृतं मयेह जन्मनि यदेकमात्रशरणभूतं मम प्राणेश्वरं मय्येवं बद्धानुरागं मत्तो निष्ठुरमाच्छेत्तुमुद्यतोऽसि । केन घोरपातकपङ्ककलङ्केन कलङ्कितास्मि यन्मम जीवनमाहर्तुमाजिहीर्षुरसि । भाविदुस्सहापदमुत्प्रेक्षमाणां मां पराकीं कोकीमिव कोकाद्वि-रहितामुत्सृज्य तारस्वरे रुदतीं द्रष्टुं कथं त्वं सहसे । नास्ति ते हृदि करुणालेशोऽपि शोकसागरे निमज्जन्तीनां मादृशीनामबलानां विषये । इति चिन्तयन्त्यास्तस्या अन्तरात्मनि विरहमुनिर्वा निमज्जन्निव विषेशदेहेन सह महत्संख्यं समजनि । उद्वेगमन्थाचलविमर्दनायास्तस्या मनस्येकस्वरोक्तिरेवास्पन्दत । यथा । नास्त्येकम-प्यरोगाप्यो मार्गं इति । सान्द्रबाष्पमपि निर्धारयन्त्यास्तस्याः प्रतिक्षणं विविधविचारोर्म्य-नुसारेण तरुण्या नयनयुग्मं सपदि परिवर्तनं भेजे । तथा हि । क्वचिदायतविस्फारितं,

क्वचिद्विद्युद्वद् द्योतमानं क्वचित्कर्बुरितकाश्मीरं तदभूत् । नास्त्येकमन्तरेणान्यो मार्ग इति क्रियासमभिहारेण प्रजल्पन्ती सावधानं विमर्शपूर्वकं सूक्ष्मबुद्धिकया यष्ट्युच्छ्रितपदविडम्बिनी सा शयनागारस्यैकस्मिन् कोणे स्थापितामौषधमञ्जूषामुपेतवती । तमीतमिस्रे समेधमाने परामृशद्दूर्मिला काचकूपीसञ्चयं यावदथाभीष्टां कूपीमुपालभ्य । एकापोशनमात्रेणालं स्यादिति निश्चित्य समीपस्थे फलके कूपीं निधाय गवाक्षं प्रति च पुनर्गत्वा सुदूरालोकमालोकयन्ती लोललोचना सा समतिष्ठत । अत्रान्तरे बृहत्तमलोहितकन्दुकं निजकिरणधारास्नापितसान्द्रदेवदारुसुवांछ्यादिवनद्रुमप्राग्भारण्यं देदीप्यमानं गगनपथमध्येऽवलम्बमानमासीत् । मरुत्कम्पितमहीरुहसमूहस्य सूत्कारस्वनेन पूरितमभूद्दिगन्तरालम् । इन्द्रनीलवर्णाम्बरं द्योतमानतारकैर्हीरकमणिभिरिव मण्डितं व्यराजत । क्वचिद्रजनीकरकरनिकरविरोचितां भूमिं, क्वचिद्दूरस्थमपि दृष्टिगोचरं प्रतापदुर्गप्राचीरं, क्वचिदभ्रंकषान् सुरम्यामरूतरुविशेषान् विलोकयन्ती समयं कञ्चिदतिवाहयाम्बभूव । प्रस्फुरच्चन्द्रकलाकलिकाविलोकनेन झिल्लीभ्रमरादिझंकारनिशामनेन, समुन्मीलितमाधवीकुन्दादिकुसुमसुगन्धघ्राणेन, वन्यपाटलपल्लवरागपुञ्जसुरभितविलोलशीतलसमीरस्य संस्पर्शनेन, सान्द्रद्रुमनिकरेषु वह्निकणदीप्तिभिश्चरखद्योतद्युतिविलोकनेन, पयःफेनसारच्छविमत्या ज्योत्स्नया धवलितस्य समीपवर्तितडागस्यावलोकनेन, द्विगुणितविषादाऽभूदूर्मिला । नेदीयसो गिरेर्मूलपादे भर्तुरस्याः फलवृक्षवाटिका परिणतफलसंपच्चापि स्वनाथस्य विप्रयोगाद्विनाथीकृतेव विषण्णेव स्थितवती । तरुसंदोहस्य पेलवैरनल्पद्युतो विचित्रवर्णैः पर्णैः सान्द्रच्छायया च मृदुशीतलानि वर्त्मानि परिप्लावितानि । काचिदपि गृहपादिका वृक्षपुञ्जेष्वन्तर्लीना प्रत्यभात् । शलभसमूहस्य झणत्कारशब्देन प्रशान्तनिशायां वैचित्र्यमेव समुत्पादि । लिङ्गमालानाम्न्यां क्षेत्रार्धवर्तिन्यां वाटिकायां जलप्रपातस्यानवरतगर्जितं दिगन्तं परिपूर्य चिन्ताचक्रमारूढाया ऊर्मिलाया निरानंदावस्थां समवर्धयच्च । नेदीयसो ग्रामाद्विवाहोत्सवनिमित्तेन क्वचिद्वीणामृदुस्वरः क्वचित्पटहभेरीमृदङ्गादिनिनादश्च भेजतुः कर्कशतां युवत्याः कर्णशष्कुल्योः । 'हन्त! सुमूर्यां हृदयेश्वरे कथं नाम निर्दयं जनेनानेन क्षुब्धमुग्धमुग्धेव । संहृदया चन्द्रिकापि मामनुकम्पमाना मन्दमन्दद्युतिर्बाष्पोदकं गोप्तुमिव मेघाम्बरेणाननमवगुण्ठयति' ।

इत्येवमुत्प्रेक्षमाणायां तस्यां शयनागारस्य द्वारं समुद्घाट्य सायन्तनभोजनसंभृतं पात्रमानीतवान् सेवकः । विधूतशिरसा तया भोजनं नापेक्ष्यत इतीङ्गितैनैव निर्दिष्टो वाहकः क्षणं व्यलम्बत ततो दीर्घं निःश्वस्य निःशब्दमपासरत् । क्षणेऽस्मिन् रजनीकरस्य मन्दप्रभाविरोचितं वनमालोकयन्त्यास्तस्या न्यपतन्स्मरणपथमेका पूर्वमनुभूता सुखमयी धवलसुधाकरसुधाधाराधवलिता विभावरी व्यतीताब्दस्य यस्यां सा भर्तृद्वितीया देवदारुच्छायावृतपदसरण्यां पक्षिकुलकूजितं मधुरमधुरमगायच्च प्रेयसः प्रायं प्रायं विहारं करोति स्म । ततश्च सस्मार सा कञ्चित् त्रिविष्टपदेशीयं तापसं पुरागतस्तुम्बदण्डहस्तं रजनीसमये पर्यटं पर्यटं समायातं तयोः सन्निधम् । वस्तुजाते तस्यासीदेका पुरातनी कुञ्चिकाग्रे कृपाणिका । 'भद्रे कृपाणिकाया मंत्रिताया अस्या मंत्रगुणगणेन युवयोरुभ

शुभमेव भविष्यति'। इति प्रतिज्ञाय तदर्थं ताभ्यामुपाहरद्वानप्रस्थः पुराणवस्तुकोविदः। कृतज्ञतया च तापसस्योपायनं स्वीचकारोर्मिला। अथ ध्यायं ध्यायमिदानीं तदलौकिकपारितोषिकं गवाक्षतः परिवृत्य च शयनागारस्य सुधालिप्तभित्तिकामभ्युपासरत्। कोणस्थपित्तलपात्रगतदीपिका सामिनिर्वापिताऽऽसीत्। तमीतिमिरकर्तनक्षमं शाणोल्लीढं भित्तावलम्बितं रत्नखचितरजतकोपच्छन्नं निःस्त्रिंशं समुदतोलयत् सा। 'भद्रे, कृपाणिकाया मंत्रगुणगणेन युवयोः शुभमेव भविष्यती'ति तापसस्य वचनं मुहुर्मुहुः प्रजल्पन्ती क्वचित्सनिःश्वासं सपुलकं तामस्तौषीत्, क्वचिदखिद्यत, क्वचिदकम्पत, क्वचित्तामनिन्दत्, क्वचित्तां व्यडम्बयत्। 'किं शुभमकारि मे कृपाणिके त्वये'ति सोपालम्भमुदीरयन्ती सतिरस्कारमुन्मत्तप्रायेवोच्चकैरुपाहसत् सा। 'अहो! विश्वासशीला मायाविनानेनाविश्वसनीयेन सकैतवं प्रतारिताऽऽसं किल'। इत्यात्मने कथयन्त्यास्तस्या मनोभित्तिकायां सहसा काचिदभिनवकल्पना प्रादुरभूत्। 'किमेषा कृपाणिका मत्प्रयोजनं सफलत्वं नेतुं प्रवृत्ता स्यान्मे। शीघ्रतरमेव कार्यनिष्पत्तिर्भवितेति न संदेहलेशः'। इति विभावयन्ती रुग्णस्य पत्युरन्तिकमुपेत्य क्षणं तस्य निःशोणितं वदनं न्यरूपयत्। 'परं यदि सुदैवात्प्राणेश्वरः पुनः स्वस्थो भवेत् तत्किमनया। नहि नहि न तत् संभावनीयम्। हा! भिषजो मुखावलोकनेन, तस्य स्वरशब्दविन्यासचेष्टितैश्च व्यतर्कि मया यदतिक्रान्तरोगोपशमाशः प्राणेशः सांप्रतम्। स्वल्पघटिकाभिरेव मज्जीवनप्रयोजनं पर्यवस्यतीति मनसा निर्धार्य सरभसं परावृत्य मुहूर्तं शयनागारे प्राचलदितस्ततः। परस्ताच्च निरुद्धक्रन्दना गृहीतकृपाणिका शयनस्य समीपवर्तिविष्टरे स्खलितगात्री न्यमज्जत्। नचिरादवर्णनीयब्रह्मानंदनिमग्नेव निरपेक्षेव विस्मृत्यात्मानं चिराय जागरणोपोषणादिक्लेशैः शिथिलगात्री दयितस्यानने बद्धदृष्टिस्तूष्णीमास्त। क्षणोत्तरं स्नातोत्थितेव सहसा स्फूर्तिस्फुरितगात्री किञ्चित्स्मेरानना वामहस्तेन मंगलसूत्रस्रजमास्पृशन्ती वामेतरेण च कृपाणिकां गाढमुरसि निपीडयन्ती पिहितलोचनयुगला कस्मिंश्चिदज्ञातप्रदेशे पर्यटन्तीव विस्मृतसांप्रतिकपरिस्थितिरिव ध्यानमग्नेव निश्चला वितस्थे। गृहाद्बहिर्न मण्डूककदम्बस्यारटनं न वा झिल्लिकानां झंकारो न वा निशीथसमयसूचको घण्टानादो विस्मृतात्मदेहायास्तस्या गाढप्रशान्ततां मनागपि व्यच्छिनत्। अथास्तं याते यामिनीधवे गाढान्धकारेण कज्जलरेणुपटलेनेव बहिःस्थवनप्रदेशो व्याप्तः स्थितः। शय्यागारं तु दीपिकायां निर्वापितायां सान्धकारप्रायं समभूत्। अथ कतिपयक्षणोत्तरं निवासस्य बहिरश्रावि पादन्यासध्वनिस्ततश्च कर्कशस्वनो मण्डूरदूषितकपाटसंधेर्यौव्युदघाट्यत द्वारम्। भयग्रस्तोर्मिला यावदात्मानं पृच्छति कोऽयं धृष्टो जनः शयनागारमावयोर्विश्रब्धं प्रवेष्टुं धृष्णोतीति तावत्कश्चिदव्यस्तापसवेषः श्यामवर्णो महोदाराकृतिरवदातो महाप्रभश्च निःशब्दं प्रविश्य शयनशालां निमिषमात्रेण रोगिणः पादयोरन्तिकं तेजःपुञ्ज इवोदगमत्। उद्धितक्रन्दना युवती मृदुगिरा साभिज्ञानसौहार्दं सस्मितं चान्वपृच्छत् 'अपि भवत्याह्वानमाहूतः'। इति प्रोषत्र सा प्रतिपत्तिमूढेव केवलं शिरो न्यधूनोत्। तस्मात्तोषपात्रादेव संभ्रमपारावारकल्लोलविलोडितहृदया संत्रासात्रोमाञ्चकञ्चुकिततनुरीरा स्फुरिताधरा विस्फारितलोचनाभ्यां निजमानसिकविक्षोभमाविश्चकार सा

स्फुटम् । मुहूर्तं निजच्छायामपि न मा व्यधमीत । 'परं मन्यमेव केनचिन्महापुरुषेण भाव्यमनेन । अस्य शरीराकृतिः स्फुटमेव मय्या क्विच दृष्टपूर्वा, एतत्स्वनश्च परिचितजनस्येव श्रुतिगोचरः । क्वापि दृष्टपूर्वोऽयं मयेति निश्चिनोमि ' । इति मनसि विचार्य दत्तदृष्टिर्गृहागतस्य तस्य मुखचन्द्रमामण्डलमण्डितमाननं व्यलोकयत । 'भद्रे, मुहुर्मुहुः स्मृतोऽहं भवत्येति समायातोऽस्मि ' । इति घनगर्जितगम्भीरस्वरेण स समुदैरयत । अकस्मात्स्वरेण चकितेव भयाक्रान्ता च निरुत्तराऽस्थादूर्मिला ।

गृहाभ्यागतः—भद्रे ! श्रूयतां मद्वचस्त्वयका च संकल्पोऽयं सोन्मादः । वृथायं व्यापारस्तवेति विद्धि । बहुतिथं कालं हि तवायुरेष विधिना भालेऽत्रालिखितमस्ति खलु ।

इत्याकर्ण्य तदादेशं वसनान्चलेन परामृश्य च स्वियाननं ससंभ्रममब्रवीत । 'नोत्सहे जीवितुमितः परम्' । गृहागतः कृतार्थतयेवास्मेष्ट ।

गृ—(सापदम्) भवत्या मुहुर्मुहुरत्यन्तं गाढं स्मृतः संन्तस्तोपचिकीर्षुः समुपस्थितोऽस्मि । ममादेशं सविशद्य क्षिप्यतामयम् ।

ऊ—कस्त्वम् ? कुतः समायातोऽसि ? किं तवागमनप्रयोजनम् । किमर्थं परेच्छं न कुर्याम् ।

गृ—यतो नीतिशास्त्रस्य विरुद्धं भवेदीदृक् चेष्टितम् । विधात्रा दत्तान् प्राणान् हि विनाशयितुं न कस्यापि मर्त्यस्याधिकारोऽस्ति ।

ऊ—मम प्राणा मदधीना एव । न कोऽप्यधिकृतोऽस्मि मां चालयितुं संकल्पितकार्यात् ।

गृ—अये नैतिकनियमान् न वेत्सि किम् ? किमिति बालिशवचनेनास्मदग्रे निजमुग्धतां प्रकटयसि । किमित्येवं ताम्यसि ? कथंकारं खिद्यसे, शुष्यसि, म्लायसि च ?

ऊ—अपि न श्रुतं भवता यत्पुरातनकालेऽस्मद्देशस्य ललामभूतानि ललनारत्नानि पतिनिधनोत्तरं तच्चितामारोहन्निति । तथापि तानि न दोषास्पदमभवन् परं सतीमान्यान्यसत्त्वमेव लेभिरे ।

गृ—परं न केनापि मुनिना चेष्टितं तासामभ्यनन्द्यत ।

इत्यभिधाय विसृष्टपाणिरप्रेऽचलत् । ऊर्मिला चाधिकसंभ्रान्ताऽसनादुत्थायैव पाण्डुगण्डतलविसृत्वरस्वेदबिन्दून् वसनप्रान्तेन मार्जयन्ती वेपमानहृदया गद्गदकण्ठ्या च कथं कथमप्यात्मानं वशंवदं विधायाजल्पत्स्मरममरसम्पत्ति ।

गृ—किमर्थं तवोपचिकीर्षवे कुप्यसि । तव पत्युः परलोकयात्रा निर्विघ्ना भवेदिति ममागमनप्रयोजनम् । मा स्म दुःखज्वालाभिर्वकुलकुसुममिवात्मनः सुकुमारशरीरं धाक्षीः ।

ऊ—भगवन्नपरेण । किं कुर्यां प्राणेश्वरेण विना । स एव मे सर्वस्वं, तत्साहचर्यमेव मे सुखं, तत्साहचर्यमेव मे जीवितमात्मनस्तर्पणमेव मे धनं, यद्वाक्सुधापानमेव मे भोज्यं, तस्मिन् सन्निधिरेव मे जीवनहेतुः । तत्किं व्यामिश्रयेव वाचा

मोहयितुं मामुद्यतोऽसि। कुतो मधुरमधुरैर्वाक्यैर्मच्चेतश्चञ्चलयसि। किमिति मां प्रतारयसि। अयि दुःखदावदन्दह्यमानां मामालोकयतः कथं ते हृदयं वज्रादपि कठोरं मार्दवं न भजति।

गृ—[अग्रतः समुपसृत्य] भद्रे ! मर्त्यस्य जीवितं दैवाधीनमेव। दैवघटनायामलं शोकेन। तव भर्ता सह त्वया वर्षावध्येव जीवेदिति चेद्विधिना प्रागेव निर्णीतमासीत्तदीश्वरेच्छावशंवदया भाव्यं भवत्या। को जानाति नियतेर्वर्तनाम्। यथा हि प्रायोऽनुभविष्यमाणतया संवृत्तं युवयोरुभयोरपि हिताय भवेत्।

ऊ—आवयोर्हिताय ? किं नाम घोरतरं स्याद्विश्लेषादावयोः। न कदापि विवाहोत्तरं विरहदुःखं प्रतीतमावाभ्याम्। क्षणमात्रमप्यनवलोकनं हृदयेश्वरस्यासहमाना कथं तं विना जीवेयम्। अपि जानाति भवान् किं भविष्यति मे वल्लभस्य विरहात्। अहो सजीवं मरणमेव मे भविता। अहह ! मत्कण्ठरत्नहारोऽयं, मन्नयनानन्दः; मज्जीवनसारः खलु।

इति सगद्गदं समुदीर्य शय्यामवलम्ब्य पाणिपल्लवाभ्यां पतिं च गाढमाश्लिष्य मुहूर्तं निश्चला समतिष्ठत तरुणी।

गृहा—भ्रान्तिरेव खलु प्रीतिर्मर्त्यानाम्। मायैव सा प्रतारयति मोहयति च मानवान्। न ह्येषा परमपदं तान् नेष्यति।

इति वदतस्तस्य लोचनतेजः क्षणं पक्ष्मभ्यामाच्छादितम्।

ऊ—(सोद्वेगम्) कथम्। आवयोः परस्परप्रेम भ्रान्तिरित्युच्यते भवता ? नहि नहि। तदेतत्तारामण्डलस्य वास्तविकत्वं बिभर्ति। अस्यापहरणान्मज्जीवनसारलोपो भविष्यतीति विद्धि।

इत्युदीरिते तया प्रकम्पनसंत्रासादिव सहसा मन्दिरस्य वितानमकम्पत। गृहागतस्य च सद्यो वचनसमाकर्णनजनितसंत्रासादूर्मिला वेपमानाङ्गयष्टिरस्थात्। ततश्च सतेजोमण्डलो भव्यपुरुष ईषत्स्मेराननस्तामुपदेष्टुं पुनरुपाक्रमत। 'प्रजात्मनो दुहितृवत्सलयोः पित्रोर्गेहमि' ति।

ऊ—हन्त ! आ बाल्यादनाथया बान्धवैरनाथबालिकाश्रमं प्रेषितया मया जननीक्रोडसुखं नानुभूतं न वा पितृलालनामृतरसः समास्वादितः किल। अथ संजाताष्टादशवर्षा द्विजेतरेण कृतपाणिपीडनमात्रैकदोषाहं तिरस्कृता परित्यक्ता च तैर्बान्धवैः। अथ कस्याग्रे दुःखं निवेदनीयम्।

गृहा—प्रायो विवाहपूर्वमेवावगमनात् तैस्तव पाणिग्रहणमनेन तरुणेन सार्धं व्यरुध्यत।

इत्युपकर्ण्य तं नैर्दयमालोक्य विस्फारितनयनोर्मिला नवनीतकपोला चिन्तामहार्णवकल्लोलसंक्षुब्धहृदया चित्रलिखितेव जडीभूतेव व्यावर्तत।

गृहा—भवत्याः सुखमन्तरेण नाचिन्तयन् किञ्चिदन्यद् बान्धवास्ते। तद्विरोधस्तव हितायैवेत्यपक्षयिष्यंश्चेत्तदा सोपहासं तान्यपक्षयिष्यः। एवमेव विरहस्तव भर्तुर्दुःसहोऽपि मिथः शुभाय भवेत्।

इत्युदीर्य स भव्यपुरुषः पुनर्निमील्य नयने तस्यै चिन्तनावसरं प्रदित्सुरिव क्षणं किञ्चित्पृष्ठतोऽपससार। 'नहि नहि' इति पिहितकर्णौ सहस्तविक्षेपमूर्मिला चुक्रोश।

गृहा—भद्रे शृणु मे वचः। दीर्घकालो व्यतीतः किल समागतस्येह मम। अपरं कार्यमस्ति मे। सत्वरं गन्तव्यमितो मया।

इति सामिकर्णजल्पितां तद्गिरं समाकर्ण्य 'किं कार्यम्? कस्त्वम्?' इति ललाटतटमङ्गुलीभिर्निष्पीडयन्ती युवत्यब्रवीत्। ततश्चान्तःप्रेरितेव पवित्रभूता स्ववैवाहिकमंगलसूत्रमालिका स्वग्रीवायां सुरक्षितास्ति न वेति निश्चेतुमिव तां परामृशत्। तत्क्षणं क्रोडगता कृपाणिका नेदिष्ठसने न्यपतत्।

गृ—प्रथमं तावत्त्वोपकर्तुं साहसाच्च त्वामभिरक्षितुं समायातवानहम्। अतोऽधिकाख्यानेन किम्।

इत्यधिकाधिकान्तिकं यावदुपैति तावदूर्मिला व्यलोकयत्प्रतिक्षणं भर्तुराननस्यैधमानमृत्युसूचिकां पाण्डुरधूसरताम्। गृहाभ्यागतेनोक्तसंदेशस्य भूतार्थमवबुध्याकाण्डं भयग्रस्तोच्चैस्तरामाचुक्रोश। "मुञ्च मे हृदयेश्वरम्। जहाहि जहिहि जहीहि तम्।" इति साम्रेडमभ्यर्थ्यत तया। "अलमाक्रोशेन। न हिंस्यते मयासावद्यापि।" इति पुनर्निगद्याभितो वीक्ष्य च क्षणं जोषं स्थितवान् गृहागतः।

अथ पुनस्तेनोदीरितम्। 'त्वद्भर्तुरन्तरायमन्तरेण नैवास्ति मे विधेयं न तु तद्देहेन'। इति तद्वचनमाकर्ण्य शूलेनैव तोद्यमानकर्णौ भ्रुवावाकुञ्च्य गलितगात्री सवेपथुर्वितस्थेऽसौ। स च स्मयमान पाण्डुवदने दत्तदृष्टिस्तावुभयमय्य कथमप्याकारयितुमिव क्षणं निःशब्दं तस्थौ। सा च साक्षेपं किञ्चिदुत्थाय समुपाविशत्पुनश्चासने संग्रथितहस्ता। ततश्च नमितजानुर्भूमौ समुपविष्टा बद्धकरपुटा सप्रश्रयं सगद्गदं च व्यलपत्।

ऊ—भगवन्! न करिष्ये किमपि साहसमिति प्रतिजाने। मुञ्च मुञ्च मद्दयितं, प्रसीद प्रसीद भगवन्।

गृहा—[तां गम्भीरवचसा गतवृत्तं स्मारयन्] उत्तिष्ठोत्तिष्ठ। बान्धवानात्मानं चान्तरेण स्वधर्मं मा विस्मार्षीः।

ऊ—किं विधेयं स्यान्मया। तं विना किं कार्यैः।

गृहा—त्वदैहिककार्यं तं प्रति, तन्नाम प्रति, तद्वंशं प्रति।

ऊ—हन्त! भगवन्! कथं तच्छक्यं विना...

इत्यर्धसमाप्तवचनावसन्नोर्मिला भूमौ निपत्य मुक्तकण्ठं व्यरोदीत्। क्षणोत्तरमुन्मिलितनयनयुगला पत्युर्मुखं मृत्युच्छायावृतमालोक्य भयास्तम्भितगात्री बभूव। अकाण्डमबोधि तया यत्कृपाणिका निजहस्ताच्च्युतासीदिति। अन्विष्य च तामुपालब्धासनस्योपधानवसनान्तरे। ससंभ्रमं झटिति च सा तां बलाज्जग्राह। तत्क्षणं विलक्षणाकृतिर्गृहाभ्यागतः कानिचित्पदानि पश्चादचलत्। सदयस्मितेन तस्य समाश्वासिता समुदतिष्ठदूर्मिला तस्य सम्मुखीभूय च भृशं कम्पमानदेहयष्टिरधोमुखी जोषं वितस्थे। अतिनम्रा शिरो

यावन्नुदनमयदियं तावदवासाशीर्वचनमिवात्मानमाकलयत् । अभ्यागतश्च मृत्युः परावर्तिताधिकाधिकम् । तच्छिरोऽभितः पूर्णं देदीप्यमानं प्रभामण्डलमिदानीं शनैः शनैर्विरलमभूदस्फुटा च तदाकृतिः । पर्यन्ते प्रातःकालीनच्छायापटल एवालीयत ।

' एषोऽन्तर्गतोऽस्ती 'ति सहसा मन्दस्वरेणागदद्गुणः ।

अथ कृपाणिका सक्षणत्कारं भूमौ न्यपतत् । ऊर्मिला चाकस्मादासनात् सञ्चालितेव सपदि समुत्थायोपाविशत्ततश्च करयोरङ्गुलीः परस्परं संयोज्य हस्तौ प्रसारयन्ती विच्छिन्नमिवेव मन्थरा प्रामार्क्षीदक्षियुगलम् । शयनागारं सहस्ररश्मिरश्मिभिर्देदीप्यमानमासीत् । कपोतकुक्कुटशुकसारिकादयः पक्षिणोऽनवरतं गृहाद्बहिः किलकिलायन्ते स्म । मन्दिरस्यास्य बाह्यभित्तिलग्नाया मल्लिकावल्ल्याः परिमलः सर्वतो गन्धवाहेन विस्तारित आसीत् । ' यदि सन्तरिष्यति रात्रिमिति क्रियासमभिहारेणात्मनि ब्रुवाणा सरभसमूर्मिला शय्यान्तिकं पातितोभयजानु समुपाविशत् । तत्क्षणं रुग्णः समुन्मीलितनयनो मन्दमस्मेष्ट । भावबोधपुरस्सरं तन्मुखमूर्मिला निरूप्य प्रेमपारावारपूरप्लावितान्तरङ्गा दयितस्य पाणिं मुहुर्मुहुश्चुम्बित्वा तं लोचनाम्बुधाराभिरस्नापयत् । तस्या म्लानशुष्काननमाशाङ्कुरेणोदभासत । ततश्च सा प्रह्वीभूय कृपाणिकामुदतूतुलत । सोत्कण्ठं च तां पर्यचुम्बत् । युवत्या प्रहर्षोद्रेकेण देवतावदाराधिताऽभूत्कृपाणिका । पुलकोदञ्चितं शरीरमूर्मिलाया अभून्मनश्चोत्साहसुधासारैरभिषिक्तमिव समुल्लसितं समजनि ।

पञ्चषघटिकाभ्यः प्राग् वसुंधरा या मरुस्थलीव शून्यशून्येव भाति स्म सेदानीं प्रफुल्लजपाकुन्दबकुलमालतीमल्लिकादिकुसुमैः समुल्लसिता नन्दनवाटीवातिमनोहारिणी तां समानन्दयदमन्दम् ।

पतिव्रतानां पुण्येन किंवा न भवति क्षितौ ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

३. परित्यक्ता

इदं प्रथममेव मनागमनमासीत् कश्मीरेषु । उत्तरभारतालङ्कायमाना नन्दनवन-विडम्बिन्यः कमनीया मरकतोपत्यकाः प्रथममेव मया निभालिताः । आगामिवर्षाकालस्य पारुष्यमधिकृत्य प्रागेव बहुधा बहुभिः प्रबोधितोऽपि कोहालाख्यग्रामादारभ्य पञ्चविंशतिं योजनानि सुषमसौन्दर्यदिदृक्षासहकृतकौतुकस्यन्दचेता अहं मार्गदर्शकद्वितीयः पादचारेणैव गन्तुं प्रावर्तिषि । मार्गदर्शकस्तु कश्मीरदेशपरिचितस्तत्रत्यजनाचारविचार-रहस्यादिवृत्तनिष्णातश्चासीत् ।

अथ कोहालाग्रामात्प्रभृति नैकसप्ताहं पर्यट्य चारुग्रामाच्चारुतरं ग्रामं, विशाला-द्विशालतरमद्रिं, रम्योपत्यकाया रम्यतरोपत्यकां, महाजलप्रवाहान्महत्तरजलप्रवाहं पश्यन्तौ चाहिण्डमानौ बारामुल्लानाम्नो ग्रामान्नातिदूरमावां सायं सम्प्राप्तौ । अथ सहसा समुत्थितो झञ्झावातः । तडितः कडकडशब्दैरतिभीषणैर्बधिरीकृतं दिङ्मण्डलम् । ज्वालामुखसहोदरमीदृग् विद्युद्विद्योतनं न मयाऽवलोकितपूर्वमासीत् । प्रभञ्जनस्य प्रलयकालीनस्येव प्रचंडतायां पतितौ क्षेत्रियौ समुज्ज्वलज्ज्वालाविडम्बिन्या क्षणप्रभया क्षणाच्च क्षणदायां भस्मसात्कृताविति पुरो नागन्तव्यमिदानीमिति मार्गदर्शको मां व्यज्ञापयत् । नेदीयसी धर्मशालानन्तरा विविक्तवासिनोऽभिजातस्य महाजनस्य कस्यचन नासीदन्यत्संश्रयस्थलम् । इति निशाम्यन्नपि मां दोलायमानमानसमालोक्य पुनः साग्रहमभ्यधान्मार्गदर्शकः । 'भवत आतिथ्यपुरःसरं गृहस्वामी संभावयिष्यतीति न सन्देहः । कंचन मानुषविशेषानन्तरा सर्वेऽप्यध्वगाः सत्क्रियन्ते सदनेऽस्मिन् ।' इति कञ्चन पूर्ववृत्तान्तं विस्मृतप्रायं विमृशन्निव समभाषत मत्सहचरः । 'के ते मानवा' इत्यनुयुक्तो मया स प्रोवाच । 'परिव्राजकाः कषायवस्त्रधारिणः प्रतिषिद्धप्रवेशा इह । जुगुप्सते हि गृहनायकस्तेभ्य' इति स मन्दस्वरेणात्मगतं कथयन्निवागदत् । अथ गत्यन्तराभावान्मयानुमोदिते समाश्रयार्थिनावावां प्रचलितौ नचिराच्च निर्दिष्टधर्मशालां समासन्नौ । विचित्रोऽयं निलयः किल लघुपर्वतोपरि निर्मित आसीत् । तदन्तर्बृहत्प्राङ्गणं पार्श्वयोश्चानेकभित्तिगतप्रतिमानस्थानं पूर्वकालीनं मठं मामस्मारयत् । प्रवेशद्वारे पलितकूर्चेन स्थविरदौवारिकेण गम्भीराकृतिना सादरं प्रवेशितौ प्राङ्गणमारोहाव गृहाभ्यन्तरप्रघणम् । इह उपत्यकायाः प्रफुल्लसान्द्रसस्यसक्षेत्रागणनातिमनोहरोऽयमालोको लोचने मे प्रमोदयत्तराम् । सौदामन्या क्षणक्षणायमानाया दीप्त्या शोणितवर्ण-कौशेयाच्छादितेव सा स्थली प्राचकासीत् । निर्जने वर्तमानमिदं मन्दिरं कस्याश्चिद् विरक्तगाख्यायिकायाः पृष्ठभूमिरिव प्रत्यभान्मे । अपर्याप्तप्रकाशो निवासोऽयं गृहस्वामिनोऽन्धकाराभिरुचिमसूचयत् । परितो मन्दिरं हि स्थलपद्मानां विविधविटपिनः संफुल्लकुसुमसौरभ्याढ्या विविधफलभारावनताश्च । बहिःस्थालोके रमणीयेऽपि निवास-स्यान्तर्गतनिरानन्दैरास्थाविरैरम्याच्च प्रविष्टमात्रोऽहं कयापि खिन्नतयाभिभूतोऽभवम् । विडीनासीच्चचिन्मात्रे गुहता क्वचित्कोऽपि विडम्बनापारुष्यान्वितो विमोहश्च ।

अथ तावत्समाप्तस्नानसन्ध्यादिकार्ययोः परिभुक्तसरससुलभभोजनयोर्गृहाभ्यन्तरालिन्दे समुपविष्टयोर्मन्दिरस्वाम्यतिक्रान्तनिजाभ्यासिकक्रम आवयोरन्तिकमुपस्थायान्वयुङ्क्त—कच्चिदार्यौ यथाविधि सत्कृताविति । कोणे निवेशिताया दीपिकाया मन्दप्रकाशे तदाननं दृग्गोचरं नाभूत् । मदीयमार्गदर्शकस्यापरिचितोऽयं महाभागः किञ्चिन्मया सार्धं समभाषत । ततश्च मां नमस्कृत्य निजशय्यागारमगामत् । तमिस्रायां चाहं सहचरद्वितीयो धूमपानभोगसुखमनुभवन्नवास्थिषि । अथेदानीं प्रभञ्जनस्य प्राथमिकोग्रतायां विरतायां गुटिकास्थूलं वर्षितुमारब्ध मघवा । प्रघणस्याधःस्थं प्राङ्गणं पटलविहीनं जलौघेन समपूर्यत जानुदघ्नम् । आगामिनि दिवसे पर्यटनं दुःसाध्यमिव प्रत्यभात् । अथान्धकारावृते प्रघणेऽस्मिन् घटिकार्धमवस्थाय निद्रासुखमुपभोक्तुं यावत्प्रवर्तावहे तावत्कश्चन दीनदीनः शब्दः श्रुतिसरणिमावयोर्न्यपतत् तदनु सद्यो घण्टाया झणत्कारोऽश्रावि । किमेतदिति मया कुतूहलात्पृष्टः सहचरो मे प्रत्युवाच । कोऽप्याश्रयार्थीति । गृहाद्बहिः शब्दो नेदिष्टतां प्रतिपेदे । न चिराच्चोद्घाट्य प्रवेशद्वारं काचन योषित्पञ्चत्रिंशद्वर्षदेशीया हस्तशकटं प्रचालयन्ती प्राङ्गणं छायाकृतिरिव प्राविशत् । शकटस्य पूर्वभागलग्नदीपिकायाः प्रकाशेनालक्ष्यत यत्तस्याः स्विन्नकषायवसनं तदङ्गयष्टिलग्नमासीद् येन शरीरकृशता तस्या विशेषतो लोचनपथमगमत् । हस्तशकटे पिण्डीभूताष्टनववर्षीयस्य किशोरमात्रपाकृतिः शयानासीत् । विलोक्य परिव्राजिकां तां मदीयः सहचरः सविस्मयमासनात्सपदि समुत्थायाधः स्थितामङ्गनां मृत्युलोकात्पुनरुत्थितामिव निरीक्षितवान् । तदेषा परिचिताऽस्येति मे स्फुटीभूतम् । प्रविष्टमात्रायाः प्राङ्गणे वृद्धप्रतिहारः शरणार्थिन्यास्तस्या असहायतामनादृत्य निष्ठुरं तामपसारयितुं प्रावर्तत । अथ सा हस्तशकटमधिशयानं बालं गोपयितुमिव क्षणं हस्तपल्लवाभ्यामाच्छादयत्ततश्च सद्यो यथागतं निर्गत्य सोत्फालमन्धकारमहोदधौ सह शकटेन न्यमज्जत् । सूचीभेद्यतमिस्रायां तमस्विन्यां निक्षिप्ताया अशरणायाः स्त्रियास्तस्या दीनदीनतामालोक्य दयाविष्टहृदयोऽहं सहचरमब्रवम् । मन्दभागायै तस्यै कियदपि धनं दातुमुत्सहे येन सा क्वाप्याश्रयं प्राप्य निशां सुखेन गमयेदिति । मत्सूचनामननुमन्वान इव मार्गदर्शको विनोत्तरं क्षणं जोषमवतस्थे । न चिरात्तु साभिनिवेशं मामधोऽनैषीत् । निशब्दं च प्रवेशद्वारमुद्घाट्यापासर्पावावाम् । गृहाद्बहिःस्थां भित्तिमवलम्बमाना सवेपथुरशरणाबला व्यलोकि । सा च नेदीयसः पुरातनचिनाराख्यतरुविटपस्याधो निरन्तरपरिश्रमक्लान्तानना कम्पमानसर्वावयवा कञ्चन दुष्प्रतीकारमाधिप्रधानं व्याधिं स्पष्टयन्ती भस्मलिप्ताङ्गी, शकटस्थं बालकं मधुरमधुरगिरा सान्त्वयन्ती स्थितासीत् । नानया जीर्णकषायचीवरवेष्टितविग्रहयापि बाष्पबिन्दुसन्दोहप्रवाहेण कलितकपोलया विकलितगात्रयष्टया सामान्यवनीपकया भाव्यमिति निरचिनवम् । तस्याः पिङ्गवर्णे वाताहते आनने क्षुद्वेदनाविच्छाये सद्वंशशंसिनी कापि दिव्यच्छटाऽलोकतराम् । विचिकित्सितं च मया यदनया तपस्विन्या कस्मिन्नपि दुःखप्रधानसंसारनाटके दुःखितपात्राभिनेत्र्या भाव्यमिति । अतो यथापूर्वनिश्चितं तस्यै धनविश्राणनं कर्तुं नापारयम् । मत्सहचरो मम दोलायमानचित्तमनुमाय सपदि परिव्राजिकां सम्बोध्यावादीत् । अयि

भगिनि ! कुतः शर्वर्यामीदृश्यां पर्यटितुं भवती प्रवृत्तेति। सा च सकलकलदन्तविरतायामपि मूर्तिमती धीरतेव प्रत्युवाच — प्रातर्भक्तोपदानार्थमवन्तिपुरस्थं देवतालयं प्रति प्रस्थिताम-म्भोदये। भ्रातश्च को नु व्यतर्कयद्भाविनं प्रलयमीदृशमिति। कुत्र यास्यति भवतीदानीमिति अपृच्छमहम्। सा च प्रत्यभाषत — विधातुरवनी विपुला खलु। अवश्यं कापि कोणिका मयोपलप्स्यते। दयोदन्वान् भगवान् दामोदरो दीनाया मम दयिष्यत एव। अस्त्यदूरमितो रिक्तमेकं पुरातनं महत्सुधायतनं पर्याप्तं शरीरमिमं धारयितुम्। एवं निधाय तत्र समीपवर्तिनो वृक्षस्य कोटरे स्थास्यामि सुखम्। इत्यपूर्वधैर्येण मां समाश्वासयत्सा। पूर्वकृतो घनविश्राणनसंकल्पो मे मार्गदर्शकेन तस्यै निवेदितः, परं कृतज्ञतापूर्वं तमनङ्गीकृत्य व्याजहार सा पुनः। अयि भो महानुभावाः ! अवश्यमनुभोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभमिति पुराणवचनानुसारेण जन्मान्तरपापस्य फलमनुभूयते मयेदानीम्। अपरिचितजनस्याल्पेऽपीक्षणमभ्यर्थितो मयाऽश्रयः, परमज्ञातजनाद्याचितमपि स्वीकृतं धनं मन्दभागिन्या मयेति स्खलत्कण्ठं नयने वसनप्रान्तेन प्रमृज्याप्ययादेषा। तदनु वात्सल्यपूर्णैर्विलोचनैः सन्त्रस्तामाकृतिं शकटयां मान्दं मान्दं पुरः पङ्किलमार्गे शकटं प्रचालयन्तो पयोदपटलप्रावृततया गगनस्य तमःप्रच्छादितायां भूम्यां शनैः शनैः प्राचलन्। तस्या अद्भुतेन धैर्येण विस्मायितानामावां तमिस्रायां मार्गमन्विष्यन्तीमाकृतिमकिञ्चनाया निरूपयन्तो क्षणं स्तब्धावस्थिताभ्यवहि। अथ कस्मिंश्चिदन्तरिक्षे सकलकलं गर्जितं पौनःपुन्येनाकर्णि। अन्तरान्तरा च दुष्टजनसम्पदमिवानुकुर्वती क्षणदृष्टनष्टालोकप्रसारा व्यद्योतत क्षणप्रभा। पूर्वतोऽपि प्रचण्डतरेण द्वितीयेन प्रभञ्जनेन सकलघटावहं जलासारैः प्लावयिष्यता प्रलयेन प्रत्यासन्नप्रायेण भाव्यमिति शङ्कितं मया। गृहैर्निष्कुटोपाश्रयान्तां पञ्चशिशुद्वितीयां परित्यक्तां वराकीं शोचनीयदशामभिभूतां तां चिन्तयन् करुणोद्रेकक्षोभमाणहृदयः किंकर्तव्यतामूढ इव मुहूर्तं स्थितवानहम्। कथायामन्तरायिण्या दीनदीनायास्तपस्विन्या आश्रयार्थिन्या दयस्वेति गृहस्वामिनं प्रार्थयितुमिच्छन्तं मां मम सहचरः सविनोदं स्मयमानोऽभ्यधात्। परकार्येषु व्यवहारो न साम्प्रतमिति। अथ गन्तव्यगमनाद् पुनरपि विषण्णः सहचरेण सह प्राग्गोपालेश्वरमन्दिरं निवृत्तः प्रभञ्जनस्तनयोर्देवोपहतयोर्द्वयोः परित्यक्तयोर्मूर्तीं मध्येतमसो निराश्रयितुमक्षमोऽवोचं सहचरं कीदृशीयं घटना विधेरिति। स्वकीयेन कर्मणा निर्भ्रान्ति सा। मन्दभाग्यां तां विना न कोऽप्यत्र दोषास्पदं खलु। इति प्रत्यभाषत मार्गदर्शक ईषद्विकृतेन स्वरेण। परिव्राजिकयाऽनुनिवृत्तयाप्राक्तं किमर्थं भवद्भिरनल्पमपायं निन्दितास्ति सेति। भाग्यमेवं मनुजस्यात्मन एवाधीनं खलु। इति मन्दस्वरेणोदीरितं महाध्वगस्योत्तरं शोचनीयवार्तांशमीप्सुनेक्षमाणेन सपदि मयोक्तम्। कच्चिदनयास्या दुर्वृत्तं विहितमिति। अथ किम्। अतिशोचनीया खलु वार्तास्याः। इत्यवदत्सहचरो मे दीर्घं निःश्वस्य। तदनु स तमासुराग्रं प्रज्वलय्य सौम्यार्थं प्रसाधितवान् परिव्राजिकाया वृत्तान्तं कथयितुमुपाक्रमत।

" आर्यादिष्टा सा निष्कासिताम्बुदेतो श्रीमत्तमस्य श्रेष्ठिनो गेहिनीति विश्वस्येत किं भवद्भिः" इत्यनुयुक्तोऽहं क्षणं विमृश्याथैवं प्रतीतोऽस्मि खलु तद्विषय इति।

मत्सहायो मुहूर्तं विचारपरः स्थित्वेतस्ततो निक्षिप्य दृष्टिं नास्ति कोऽपि सन्निधौ निभृतश्रावीत्याश्वास्यास्मानं सहजस्वरेणारब्धवान् कथाख्यानम् ।

"दशभ्यो वत्सरेभ्यः पूर्वं नासीत्किमपि धरातले दुरासदमेतया । श्रीलोऽयं पत्नीप्रणयी पञ्चाम्बुदेशस्यामृतसरनामनि नगरे महत्तमसौधानामनेकफलवृक्षवाटिकानां निखिलभारतदेशपर्याप्तफलोत्पादिनीनां स्वामी देवतामिवैतां समभावयत् । आसंश्च बहवो विपण्योऽप्यस्मिन्नायत्ताः । प्रतिवर्षं ग्रीष्मसमये जायापती शीतानिलसुखोपभोगार्थं कश्मीरेषु भूस्वर्गायमाणेषु श्रीनगरवर्तिनि रमणीयभवने दलनाम्नः सरसस्तटे कमलदलाख्ये निजालये कतिपयमासान् कृतावासावास्ताम् ।"

"अपि केनापि दुष्टकामुकेन दम्पत्योः सुखं विध्वंसितम् ।" इति सहसानुयुक्ते मया 'एवमेव प्रत्यभात्तदानीमि' त्युक्त्वा क्षणं विरम्य पुनराख्यातुमारब्ध सहचरः ।

"मुग्धाया अतिश्रद्धालुत्वादेव विनाशस्तस्याः समजनि । निखिलवैभवतुल्या समुद्भासितमपि सर्वभूषाभिभूषितमपि मृष्टान्नफलादिवैपुल्यवदपि रजतपात्रसंभृतमपि भव्यप्रपुष्पसौरभ्यसुरभिप्रमदवनेन समीपवर्तिना सुरसागरायितमपि जितेन्द्रभवनमपि गृहभूषणभूतस्यापत्यस्य विरहेण शून्यमेवासीत्सदनं तयोः । दम्पत्योः परस्परप्रेमबद्धयोः कौबेरसम्पद्धिण्डिमिनि गेहे सन्ततेरभावात्प्रापञ्चिकसुखरसो मक्षिकापतनात्क्षीरमिव दूषितो बभूव । नन्दनानन्दाभिलाषिण्यानया सद्भार्या धार्मिकवृत्तिसंपन्नया सह भर्त्रा नानाविधानि व्रतानि समाचरितानि भारतवर्षस्य भूयिष्ठानि पुण्यानि तीर्थानि च समासेवितानि । प्रत्यहं तया जप्ता जपाः । अनुष्ठिता महारुद्रादियज्ञाः प्रतिवत्सरम् । प्रतिसायं पण्डितप्रकाण्डेभ्यः पावनतमानि श्रीभागवतादिपुराणानि श्रुतानि सपरिवाराभ्यां दम्पती-भ्याम् । आसेव्यन्त तया च नानाविधभेषजानि । परं नैकोऽप्यभ्युपायः फलोन्मुखत्वमापेदे । निराशापिशाचिकया कवलितचित्तायास्तस्या जीवनं शून्यशून्यमभूत् । अथ गच्छत्सु कतिपुचन वर्षेषु तस्या अनुत्साहः प्रतिदिनं वृद्धिं गतः । पञ्चविंशतिवर्षदेशीयाप्यात्मानं वृद्धमाकल्पयत् । तथा पराकीयमपि भर्तृबान्धवानां तिरस्कारभाजनमभूद्यथा वन्ध्याः प्रायेण जनधिक्कारपात्रं भवन्ति । अधिक्षिप्ता च तैर्भृशं कटुशब्दैः कवलीकृता च मानमभ्यपयाऽवसन्नप्रायाऽवतस्थे । अथ तस्मिन् समये सर्वतः पञ्चाम्बुदेशमण्डले पूजितस्य कस्यचन योगिनोऽलौकिकप्रभावजन्याद्भुतवार्तास्तदीयश्रुतिपथे न्यपतन् । नानादिग्भ्यो यात्रिकाः समाययुस्तत्सन्निधे—केचिच्चिरस्थायिव्याधिग्रस्ताः, अन्ये दुर्भाग्य-परम्पराहताः, केचिदितरे जन्मनः प्रभृति विकृताङ्गानामपत्यानां चिकित्सार्थिनः, केचित्पुनर्मुनेर्दर्शनकुतूहलादेव । प्रादुर्जना यत्र प्रतिवर्षं हेमन्तकाले यदा श्रीमदमरनाथस्य हैमरैवायतनान्निर्गत्याव्यादक्षत्तरा सहयशो यात्रिका आ हिमालयादा-कन्याकुमारीत आगुप्तमुक्तामाणिक्यवैदूर्यहीरकमरकतपद्मरागादिस्फुरिताभरणादिभि-र्नानादेशीयपरिधानसूक्ष्माम्बराणां रजतहाटकमयपात्रैर्विविधविरलफलपुष्पपूरितमञ्जूषाभि-रमूल्योपहारैः साधमहमहमिकया समुपययुः । योगीन्द्रमेनं निरतिशयप्रभावयशसो

मुग्धजनो बहुतिथं कालं पूजयामास । सद्यः साक्षीकृता भवद्भिरियं तपस्विनी चापि तस्य दिव्यशक्तौ सञ्जातकुतूहलादौ ततस्तद्विमोहजाले न्यपतत् । व्यवहारकुशलस्य शङ्काशीलस्य भर्तुः परिव्राजककुलं सर्वथा तिरस्कुर्वाणस्य विनानुमत्या स्वाभीष्टसिद्धयर्थं सा प्राकृतजनस्य देवताभूतमेनं मुनिं दिदृक्षुर्महाशापूर्णमानसा कश्मीराणामतिरमणीयोपत्यकाभ्यन्तरनिवेशिते पहेलगावनामनि ग्रामे कृतावासमाससाद । तस्मिन् रमणीयावसरे ग्रीष्मर्तुप्रसङ्गवः सरोजदलास्तीर्णस्य दलाख्यसरोवरस्य तटे श्रीलः सभार्यः कमलदलनामनि निजालये निवसति स्म । अथ तापसस्याश्रमान्निवृत्ताया अपत्याकाङ्क्षिण्याश्चेतसि दृढाशाङ्कुरः समारुक्षत् । तदनु रत्नखचितहिरण्यभूषणानि हरिणनयना सा द्रविणपूरिताः कन्थाश्च तस्मै सानन्दमुपायनीकृत्य तस्यापारप्रभावे क्रमेण जातप्रत्ययाभूत् । प्रतिदिनं किंचन पानीयं तस्यै व्यतरन्मुनिः । अनेन जह्नुकन्यायाः पूतसलिलेनाभिलाषो भवत्या ध्रुवं पूरयिष्यत इति तेनाश्वासिता वरवधूः प्रतिरात्रं मन्दानिलान्दोलिता लतेव महाशापूर्णमानसा नवोढेव कम्पमानाङ्गयष्टिः पावनोदकं तत् सेवते स्म । सप्ताहद्वयान्ते च स्वप्रकृतौ विकृतिं कामपि वीक्ष्य परमानन्दतुन्दिला विकसितमुखाम्भोजा स्वशरीरजनितविकारविषयेण तापसस्य कर्णौ सनाथीकृतवती सा, न पुनः श्रुती स्वनाथस्य । भवत्या मनोरथसिद्धिसूचकमिदं परिवर्तनं खलु । परं परिपूर्णफलनिष्पत्तिर्जपध्यानतपोभिरेव संपाद्यते तस्मादस्मदाश्रमे कञ्चित्कालमवस्थातुमर्हति भवती । स्वार्थत्यागः स्वकीयवस्तुजातोत्सर्गश्चापेक्ष्यतेतराम् । वरदाया देवतायाश्चरणारविन्दयोः पुरो भवत्या सर्वस्वमर्पणीयम् । प्रसादमासौ सर्वमपि भवत्यै पुनः समर्पयिष्यते’ । इति तस्यादेशं श्रद्धालुः सिद्धवाक्यविश्वासादिव मुकुलितकरकमला प्रमोदाश्रुपूर्णा प्रत्यपद्यत सा । समये तस्मिंस्तदीयदयितः कार्यवशात्पञ्चाम्बुदेशं गतवानासीत् । पत्युरनुपस्थित्या प्रत्यूहपरिहारेण समभूत्सुकरं तस्या निष्क्रमणं गृहतः । अथैकस्यां निशीथिन्यां परिजनेषु सुप्तेषु संचित्य निःशेषमाभरणजातं स्वहस्तगतं भूरिद्रविणं च निभृतमविचारयन्ती दुर्भागधेयं सन्तापैकतानहृदया स्वसंकल्पितार्थसंफुल्लवदनारविन्दा दयितस्य प्रत्यागमनात् पूर्वमेव निवर्तिष्ये इति निर्धार्य सवैभवं सदनं विसृज्य निःशङ्कं सूचीभेद्यतमस्ततायां तमिस्रायां, पूर्वनिश्चितस्थानं प्रत्येकाकिनी प्रतस्थे । द्विसप्ताहोत्तरं प्रायेण समाप्तकार्येण श्रीलेन निवर्तितव्यम् । परमतिवृष्टिवशात्फलवृक्षवाटिकासु कार्यनिर्वृत्तौ संजातायां सप्ताहाभ्यन्तरेऽकस्मादेव गेहिनीशून्यतया शून्यमिवालयं न्यवर्तत ।

विनोदाभिलाषिण्या रमण्या क्वापि गुप्तया भाव्यमिति तां भूयो भूयः समाहूयापि यदा तत्प्रतिवचनं नाप्नोत्तदा सर्वामपि परिजनानाकार्याभ्यनुयुङ्क्त सान् गृहिण्या वृत्तम् । परं स्वामिन्यां विश्वासघातं कर्तुमनिच्छन्तस्ते प्रत्युत्तरमदत्त्वा तूष्णीं तस्थुः । ततश्च स्वामिना निर्बन्धातिशयेन प्रणोदितास्ते स्वामिन्या निष्क्रमणवृत्तं खण्डश एव न्यवेदयन् । हन्त ! खण्डशो निवेदनेन महाननर्थो व्यधायि । यदि सविस्तरं तस्मै वृत्तान्तस्तैर्न्यवेदयिष्यत तदा न्यवारयिष्यत प्रायः शोचनीयोदर्कस्तस्या निरागसः साहसकर्मणोऽपि । संशयपिशाचेन श्रेष्ठिनश्चेतसि नैकवुन्सिततर्कवितर्काणां तुमुले व्यतिकरे समुत्थापिते

केनाप्यज्ञातेन पुरुषेण सार्धं भार्यायाः पलायनं व्यभिचारहेतुकमेवेति शङ्कितवानसौ। अपि चाभरणजातद्रव्यापहरणात्संशयोऽस्य दृढीभूतः। योगीशमन्येषु कपटपरिव्राजकेषु विश्वासातिशयजन्या अनर्था विदिता एवासंस्तस्य, तथापि मन्दभाग्यां गेहिनीं परपुरुषमोहितां मन्यमानः परित्रातुं नोदसहत। विनैव दोषं मात्सर्यपूरितैर्निन्दिता पत्या च कोपविषयीकृता मृतप्रायेवाजायत सा। कुलकलङ्किनीं तामाकलयतस्तस्य विवेकशून्यमतेः पलायनद्रव्यापहरणादिदुष्कृतिजातमसह्यमभूत्। वरं तस्याः कालवशान्मरणं न तु कामुकपरवशतया पलायिताया जीवनमिति मुहुर्मुहुर्विचिन्तयन् विध्वस्तस्य कुलस्यात्मनो दुःखदविचारं स्मरणसरण्याः कण्टकमिव निष्कासयितुमिच्छन् क्वचिद् दूरदेशं प्रति पर्यटितुं श्रेष्ठोऽयं मतिमकरोत्। अथ कतिपयदिवसानन्तरं निःशेषपरिजनगणमपास्य सदनस्य सर्वोपकरणजातं विक्रीय पिहितद्वारं तच्च विसृज्य श्रीनगरान्निर्ययौ।" इत्युक्त्वा मत्सहचरः पुनः प्रज्वलयितुं तमाखुपात्रं क्षणं व्यरमत्। प्रशान्तायां रजन्यां कुतोऽपि नेदिष्ठप्रदेशाद्दीर्घोच्छ्वासः समाकर्णि। अवशिष्टकथाश्रवणकुतूहलोद्वेगमात्मनो निरोद्धुमक्षमेण मया ततः किं संभूतं तस्या हतभागधेयाया इति सौत्सुक्यं पृष्टः स पुनरुपन्यसितुमारेभे।

"अथ निर्दिष्टस्थानमजानती सा सह तापसेन प्राचलद् यावत् काञ्चन ग्रामटिकामज्ञातपूर्वां निशीथिन्यां समासदत्। ततश्च तेन सा प्रापिता कञ्चन भयानकं कारागृहसहोदरमुच्चभित्तिपरिवेष्टितं निलयं निलीनं सान्द्रविटपिगुल्मेषु कस्मिंश्चिदधित्यकोपकण्ठस्थेऽरण्ये। प्रविष्टमात्रा सा प्राङ्गणं यावच्च किमपि चिह्नमाश्रमपदसूचकमवलोकयति तावच्छङ्काग्रस्ता स्विन्नगात्री क्षणं कम्पमाना तस्थौ। वृद्धमेकं सेवकं विना न कोऽप्यन्यो विशालालयेऽस्मिन् व्यलोक्यत। नासन् वामतो न वा दक्षिणतः प्रतिवेशिनः। नेदिष्ठं पुररक्षास्थानं सार्धयोजनमासीत्। दुर्गसदृशं भीषणगृहमभितो विरचितभित्तिचतुष्टयादपसर्पणमशक्यप्रायमेवाभूत्। अथ तमिस्रायां समाप्य स्नानसन्ध्याभोजनादिकार्याणि तापसस्तामनास्वादिताहारामाहूय गम्भीरस्वरेणाभ्यधात्। 'अयि चारुमुखि! अलमिदानीं जपानुष्ठानादिभिः! न खलु ते मृदुलकुसुमकोमला तनुस्तीव्रतपसे विनिर्मिता विधात्रा। तवाभीष्टप्रदातारं मामेव विद्धि। मय्येव सर्वं निक्षिप्य मम पूतचरणयोरन्तिके सर्वस्वं विसृज्य ममैव ध्यानं कुरु न पुनरन्यस्य कस्यापि'। इत्याकर्ण्य वचस्तस्य मुग्धेयं बद्धवाक् संत्रासविषमविषज्वालाकवलीढावयवा दुराचारस्य कष्टमंस्त्वं झटिति व्यभावयत्। उदरवेदनाव्याजेन वक्तुमक्षमेति निःशब्दमिङ्गितेनैव निर्दिश्य, स्वकल्पितप्रकोष्ठस्य द्वाराणि दृढं पिधायोत्क्षिद्नेत्रा भयाक्रान्ता मरीचिः स्थण्डिलशायिनी निशां निखिलां कथमपि निनाय सा। बहुलपक्षशशिकलेव क्षामक्षामा निराहारा चिन्तयन्ती निजमौर्ख्यं किंकर्तव्यतामूढा घोरकारावासात्तस्मात्कथमात्मनो विमुक्तिर्भवेदिति ध्यायं ध्यायं नेत्रजलबिन्दुप्रवाहार्द्रीकृतोपधाना पिशाचाक्रान्तकण्ठी मृगीव व्याघ्राघ्राता व्याधिव्याजेन सन्ततं शयाना कतिपयदिवसान् कथमप्यगमयत्। वरं प्राणत्यागो न तु कलङ्कमलीमसं जीवनमिति सा मुहुर्मुहुरात्मानं वदन्त्यधिकाधिकमतप्यत। मन्यथितकपोलनिमग्नदुर्हीयमानरूपं महार्हहीरकमणिमयविचित्रमन्तरा तस्याः समस्ताभरणजातमात्मसात्कृतं धर्मकञ्चुकिना तेनाधर्मिणा।

तुमपारयन्ती कस्यचिच्चिनारतरुविशेषस्य शाखायामुत्तरीयार्धेन मृतिसाधनं बन्धनं विरचय्य मर्तुकामा सा प्रायततात्मानं व्यापादयितुम्। नचिरादात्मानमन्तर्वत्नीमपश्यत्तदा सर्ववैकल्यमवगणय्य क्षणं क्षणहीनापि सा प्रामोदत। चिराद्विधृताभिलाषस्य सन्निहित-परिपूर्त्येकहृदया जन्मतः सुखोपभोगभाजी सेदानीं कृषीवलस्य कस्यचित्क्षेत्रे प्रायास्यद् यावत्तत्र प्रासूत सुतम्।"

इति कथयित्वा मत्सहचरो मुहूर्तं यावद् विरमति तावत्क्वापि मन्दिरेऽस्मिन्नार्तवादः श्रवणपथमावयोः समारुक्षत। 'पर्यन्ते फलितोऽभून्मनोरथस्तस्या' इत्युक्ते मया सहचरोऽब्रवीत्—"सिद्धमनोरथया तया साध्व्या बालोऽयं जन्मतः पङ्गुर्भारभूतोऽप्य-ष्टनव वर्षाणि पोषितः परिषेवितश्च सप्रयत्नम्। तदधिष्ठितं हस्तशकटमाकर्षन्ती पर्यटन्तीदानीं हतभागेयं प्रत्यक्षीकृता भवद्भिः। वरं यदि त्रिकलाङ्गोऽयं नन्दनस्तज्जनयना-नन्दनोऽपि नाजीविष्यत। अथ तस्याः पतिर्बहुतिथं कालमुषित्वा विदेशे, निवृत्तः स्वदेशं विरक्तो विस्मृतप्रायो जनेन, क्वापि विजने निलयेऽवशिष्टमायुर्यापयति। यदतिशोचनीयं तद्यावधि स गेहिन्याः सतीत्वं न वेत्तीति। कदाचिद्दैववशाच्चेन्मिथोऽवलोकयेतां ततः परस्परं नाभिजानीयातामिति विशङ्के खलु।"

अत्र सहचरस्य स्वरो मन्दीभूतः प्रशान्तरजन्यां कर्णजल्पितस्य प्रतिध्वनिं विडम्ब्यमान इवाश्रावि। तस्यावासस्थानमिति मया कुतूहलपरवशेनानुयुक्तः स प्रत्युवाच—निवसन्त्येव नातिदूरमित इति।

अथ कतिपयक्षणोत्तरमश्रावि कश्चिदस्फुटो नादः समीपवर्तिन्यां सोपानपङ्क्तौ। अधःस्थप्राङ्गणं सकृन्निरीक्ष्यावाभ्यामेका च्छायामय्याकृतिः प्रवेशद्वारं प्रति निभृतं त्वरया प्रचलन्ती व्यलोक्यत। तत्त्वरितनिष्क्रमणोदर्कस्य चिन्तया संक्षुब्धो मत्सहाध्वगः प्राङ्गणे बद्धदृष्टिः क्षणं तूष्णीकः स्थितवान्। मन्दप्रकाशे दीपस्य मां प्रति साकूतं दृष्टिमक्षिपदिति विभावितं मया। क्षणेऽस्मिन्मज्जिह्वाग्रे प्रश्नजातमुत्तस्थौ, परमेकमपि समुदीरयितुं न प्राभवम्। मदीयसहचरः सपदि सोपानमेवारुक्षत। अहमपि कुतूहलाकुलस्तमन्वगच्छम्। प्रभञ्जनस्य तीव्रवेगः सतडित्कडकडशब्दो भीषणो नाद्यापि ह्रसितोऽभूत्। तमिस्रा च सूचीभेद्यान्धतमसेव मसीपटलेनेव लिप्तासीव। गृहाद्बहिः कस्यचिच्छायाचित्रं मन्ददीप-हस्तस्य विजनेन मार्गेण गच्छदवालोकि। गुह्यनिष्क्रमणस्योद्देशं समस्विन्यामीदृश्यामव-गन्तुमक्षमः सहचरमपृच्छम्—'अप्यस्ति मन्दिरेऽस्मिन् कोऽपि निद्राचारी जन' इति। स च विधूय शिरः प्रत्युवाच। 'नहि नहि। महाभागोऽयमनामयः सर्वथा। बहुतिथं समयं मूर्च्छानिद्राभिभूतः प्रबोधमगमदिदानीम्।' इति तस्यास्फुटेन सगूढार्थेन च प्रत्युत्तरेणाधिकाधिकसञ्जातकुतूहलो यावत्तं प्रष्टुं प्रावर्ते तावन्नैपुण्येन प्रस्तुतविषयं परिहृत्य स व्याहरत्। सर्वमेव दृष्टो श्राम्यते भवद्भिः। आगम्यतामिदानीं भयावहा हि स्थितिरत्र। इत्युक्त्वा सदनान्तः पुनर्मामनैषीत्। निशीथप्राये समये तस्मिन् तद्विवेकेनकृतापमाना-मन्वेषी निद्राभङ्गो मा भूदिति प्रस्तुतप्रसङ्गस्य विशदीकरणे न मयाऽकारि निर्बन्धः।

तदनु च चिराद्ध्वश्रमखिन्नेन मया निरवेशि निद्रासुखम्। परेद्यवि प्रातस्तरामुत्थाय प्रातस्तनविधिव्यापृतः पूर्वरात्रौ सहचरेण प्रोक्तस्य गूढार्थं प्रष्टुमवकाशं न प्राप्नवम्। समाप्तप्रातराशौ प्रतिष्ठासू यावदूर्ध्वकक्ष्यादवरोहावस्तावत्सम्मुखद्वारेण विशन्तं प्राङ्गणं परिव्राजिकायाः शोकानन्दमध्यवर्तिन्या धृतवन्तं करं, मधुरमधुरगिरा गाम्भीर्येण प्रेम्णा च मुहुर्मुहुः सान्त्वयन्तं च तां निरुद्धबाष्पां प्रहर्षनयनाम्बुस्विन्नकपोलां गृहस्वामिनं चावालोकयाव। तस्य विनताननस्य शोकहर्षरसवैषम्याद्यानाभावभग्नतुङ्गप्रवाहसंयमनपरस्य पृष्ठतः शिबिकाधारि पुरुषद्वयमन्वयात्। शिबिकामध्यास्त शायितोऽङ्गारीभूतोऽनभिज्ञेय-पूर्वाकारो विगतासुः शिशुः। वाहकयोः पश्चात्प्राविशन्माणवकः कश्चिच्चालयन् हस्तघटं रिक्तम्।

अथ श्रीनगरं प्रतिगामिना पोप्लरापरद्रुमविशेषपङ्क्तिमण्डितेन सुदीर्घपथेन प्रयातयोरावयोर्मार्गदर्शकोऽब्रवीत् । किमित्यस्मद्गृहस्वामी विद्वेष्टि कषायाम्बरधारिणं परिव्राजकवर्गमिति न स्यादिदानीं विस्मयावहं भवताम् । दिवाकरः प्रत्यगुदियाद-म्बरतलमिन्दीवरमण्डितं स्यात् परं न भवेत्कदापि तस्य विश्वासो योगिम्मन्येषु कषायाम्बरधारिषु ।

किन्तु हतभागिन्या अनपराधायाश्चिरत्यक्तायास्तस्या उपस्थितेरेव मत्सहचरेण व्यतीतायां रात्रौ गृहस्वामिकर्णगोचरतया यदितिवृत्तमाख्यातं स्यादित्यसन्दिहानमानं दृष्टवानहम्। हन्त ! विरहिजनसंगमं निपुणं साधयितुं प्रयत्नस्तस्य चिरादपि सफलीभूत इति तं प्रशंसातनिभिर्दीर्घाध्वप्रवाससमयमगमयम्।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

४. मिथ्याग्रहणम्

चैत्रमासस्य सायंसमयः। मोहमय्या माझगाववामनि स्थाने कस्यचिच्छ्रीलस्य गेहे कन्याया विवाहस्य मण्डपमण्डनादिप्रायमिकर्मभारोऽनुष्ठीयते स्म। क्वचिन्मङ्गलपाठकानां पुरोहितानां मधुरवचनैः, कठिनमणिकुट्टिमस्य निखननरचनेन, क्वचित् कर्मकराणां कलकलेन, संचरज्जनचरणविक्षेपणध्वनिना, क्षुभितमिव भवनमेतदभवत्। परेद्युर्हि केनचिद्धनाढ्येन सह वत्साया उद्वाहो निश्चित आसीत्। सेयं विंशतिवर्षीया कृशाङ्गी ह्रस्वाकृतिः परिमितवागपि मधुरस्वरा, गौरवर्णापि नातिरूपवैशिष्ट्यसंपन्ना, अमीनाभिधापि मीनाक्षी सह सख्या सरलाभिधया सरलस्वभावया गगनतलचरमार्धवर्तिनि भगवति दिवसाधिनायके रसालादिवृक्षभूषितायां वाटिकायां स्वपितुर्मन्दिरपक्षद्वारसमीपस्थायां विजनकोणे बकुलतरोरेकस्याधः संलापं कुर्वत्यासीत्। पतत्रिणां किलकिलरवोऽस्तं गतः। आलोलमालतीपुष्पसमूहादुत्पत्याऽलिकदम्बकानि तूष्णीकां भेजिरे।

सरला — सखि, विवाहमङ्गलविधिस्ते कस्मिन्मुहूर्ते निश्चितोऽस्ति श्वः।

अमीना — अस्तङ्गमनसमये भगवतः सवितुः।

स० — (सोपहासम्) अयि सखि, वरमदृष्ट्वा तत्पाणिग्रहणं कथं नाम प्रतिपद्यते त्वया?

अ० — तद्दर्शनेन किम्? भारतवर्षे भूयिष्ठानां कन्यानां वरस्य दर्शनात्प्रागेव विवाहो भवति। अनतिक्रान्तशैशवापि मदीयाम्बा विवाहात् पूर्वं मे पितृपादानां दर्शनामन्दानन्दमलब्ध्वापि सह तैर्वस्तुमगमत्। अहं तु विंशतिवर्षीयास्मि। मातापित्रोरत्यन्तवल्लभमाना तयोराज्ञां शिरसाङ्गीकृत्य निःशङ्कं निश्चितवरस्य पाणिग्रहणं मुदा करिष्ये।

स० — परं यदि कुमारो विवाहात्प्राक् परिचितः स्यात्तदा निजभाविसुखाशाशंसी प्रतीता भवेत्कुमारी।

इत्यमभिधाय सरला किञ्चिन्नत्वा भूतले विस्तारितबकुलपुष्पनिकरात् कानिचि-च्चित्य तदामोदमास्वादयत्।

अ० — हुम्! पाश्चात्यदेशीयानामेवानुरूढा प्रीतिविवाहादिकल्पना। कृतप्रणयविवाहानामपि वधूवराणां व्यभिचारपरस्परास्वमतेः सङ्गत्यादिकारणेभ्यः पाश्चात्यदेशेषु विवाह-विच्छेदस्य वृत्तपरम्परा क्रियासमभिहारेण श्रूयते। परमस्मदीयदेशे विरलः खलु व्यतिकरस्तादृशः।

स०—परं शापप्रभावात्कुपितस्य दुर्वासोमुनेस्तत्सर्वं वृत्तं न तु तयोर्दोषात्।

कुमार्याविमे आशैशवात्प्रतिवेशिन्यावास्ताम्। यद्यपि भिन्नभिन्नरीत्या संवर्धिते अध्यापिते भिन्नभिन्नश्च तयोर्नैकविषयेषु गृहसंस्कारोऽभूद्, भिन्नभिन्ने च धर्ममते अभूतां तयोस्तथापीमे परस्परं प्रतिबद्धदृढसख्ये चिरं स्थितवत्यौ। अमीना हि कन्याशालाया-मध्यापितापि स्वातन्त्र्यसुखं नान्वभवत्। सेयं व्यक्तित्वविहीना मात्रनार्जिता वैवाहिक-विषये न कमपि पक्षमवालम्बत। तस्या विवाहवाग्निश्चयो हमिदनाम्ना केनचिद्धनाढ्येन शिल्पयन्त्रस्वामिना सह पितृभ्यां व्यधायि। सोऽयं तरुणो मोहमय्यामेव कृतवासोऽभूत्। वस्तुतः पितुराज्ञया कस्यापि कुमारस्य पाणिग्रहणं मुग्धेयमङ्गीकरिष्यत्।

अथ परेद्युः समाहितनानाविधसंस्कारममीनायाः पितुर्मन्दिरं महोत्सवमयं सङ्गीतनृत्यादिध्वनिमयं दिव्यमन्दिरमिव व्यभासिष्ट। क्रमेण समुपस्थितैः प्राघुणिकैः सदनमेतद्व्यराजत। आमध्यरात्रं च समुचितभोजनैः सत्कृतः प्राघुणिकसमूहो वाराङ्गनानृत्यसङ्गीतादिभिः प्राप्तविनोदः श्रीलस्यालये सुखं कालमयापयत्। निर्वर्तित-विवाहा प्रातस्तरां च वधूर्मृगमदकर्पूरादिना सुरभिद्रव्येणानुलिप्तसर्वाङ्गी धौतदुकूलवसना धवलपुष्पमण्डितशिरा रत्नखचितकण्ठहारकुण्डलकङ्कणाभरणभूषिता पत्युर्गृहमयात्। बालसखीं सरलां विप्रलम्भमसहमाना नवोढेयं पितुर्गृहान्निर्गमनात्प्राग् यथाप्रतिश्रुतं प्रतिदिनं वाहकेन सार्धं प्रेमोद्रेकसंभृतं पत्रं प्राहिणोत्। अत्रगेयच्च लेखे समुद्रतटस्थं दीपमालाविरचितबहुलचाकचक्यं हृदयहारि सौधं पत्युः, समुद्रासमानं संग्रामविरामिना चतुरविशिष्टवेषधारिणा परिच्छदेन समन्वितं, नानाविधपुष्पामोदसुरभितान्तःपुरं, निजामूल्यरत्नखचिताभरणजातं, पयोनिधेर्मधुरमर्मरोर्मिमाला यान्तस्था मार्तण्डतापक्लान्ति मन्थरीकुर्वन्ति स्म दिवा, नक्तं च वीजयन्त्यो मन्दानिलं समचारयन्। यच्चान्यत्, हामिदस्य भूयांसि यन्त्रवाहनानि, मन्दुरा चानेकवाजिभिः संभृता। इति सर्वमेव सविस्तरममीनया सगौरवं वर्णितं, परं स्वभर्तारमधिकृत्य लेशमात्रमपि न कदापि शंसितमिति सरलया लक्षितम्। न तु तयापि हामिदमुद्दिश्य किमप्युदुत्तम्। नवोढेयं पितुर्गेहं बालसखीं चानवरतं स्मारं स्मारं पत्युरदृष्टपूर्वेऽस्मिन् प्रासादे चरन्ती मातृविरहितां नष्टाध्वकां नवशुकीं महारण्ये द्रुमाद्द्रुममुड्डयमानमिवात्मानमकलयदमीना। निर्मितोऽभूद्धि प्रासादोऽयं नानामूल्यदुर्लभोपलजातेन। अंतराङ्गणे सुगहनगृहाभ्यन्त-र्मणिपरम्परा मरकतस्तम्भावलम्बिता स्थिता। सुखोपभाजां मोगलधराधिपानां कालादवशिष्टाश्चित्रिताः पटला विश्वकर्मसमशिल्पिकर्मकौशलभूषिता आसन्। अन्तःपुरस्य भूतलं चोत्कृष्टपारसीकदेशीयकौशेयास्तरणैराच्छादितमभूत्। भित्तयोऽपि कार्मिकक्षौमपटा-वृताः। अन्तःपुरस्य विशालाङ्गणं परिलम्बमानरजतपञ्जरक्रीडाकुलं शुकसारिकाकुलं कलरवमनोहरम्। पार्श्ववर्तिन्येकस्मिन् काष्ठजालालयेऽन्ये पतत्रिणो मयूरादयः कूजत्-कलकण्ठैः पक्षस्फुरणैः समञ्जीरशिञ्जननर्तनैश्चाक्रीडन्। विवाहात्पूर्वं मातृगृहे भाविविवाह-विषयं व्यचिन्तयदमीना—"अपि मद्विवाहः श्रीलेन सह हामिदेन सुखावहो भविता। कथं नामैकाकिनी विशालसौधेऽस्मिन् कालं यापयितुं प्रभवेयमिति"।

अमीना त्वादौ व्यवसायाभावाच्छून्यहृदयमात्मानमपश्यत् । तद्भर्ता हि प्रातस्तरां नगरात्सार्धयोजनदूरस्थं शिल्पयन्त्रकार्यालयं प्रति गृहान्निर्गत्य सायं सूर्यास्तमनसमये न्यवर्तत । अथाविच्छिन्नविविक्ततायां सौधस्य तरणीयं ताम्बूलं चर्वन्ती, दासीभिः पादयोर्निपीड्यमाना, विद्युद्व्यजनेन चक्राकारेण वीज्यमाना स्वभाग्योदयसोपानं मनसि प्रशंसन्ती, अन्तर्भृत्येतरजनसंपर्करहिता, चतुरसखीविरहिता, विविधभूषण-विहितप्रबलचाकचक्या सुगन्धितैलप्रसाधितकेशकलापा, अञ्जनरञ्जितलोचनाञ्चला, हिरण्मयसूत्राङ्कितपट्टाम्बरधरा, सागरोर्मिमालातुषारकणिकापहरणशीतस्य समीरस्य सुखस्पर्शमनुभवन्ती, शुकसारिकादिपक्षिणां कलकलं शृण्वती, अट्टालिकाया अट्टालिकाम-ङ्गणादङ्गणं पौनःपुन्येन पर्यटन्ती कालमयापयदमीना यावत् प्रासूत यमलौ सुतौ ।

अथ कतिपयवर्षोत्तरं तस्या बालसख्याः सरलायाः कश्चिद्विश्वसनीय ऋजुस्वभाव-स्तरुणः पाणिमगृह्णात् । तयोश्च विवाहो विनाडम्बरं निरवर्तत । व्यवसायप्रवासिनः सरलायाः पत्युर्नासीत् स्थिरो निवासः क्वापि । परं स्वकार्यार्थं मोहमयीं गतागतं कुर्वन्नेष नगरीमिमामधिवस्तुं मतिं कृत्वा सरलाया इच्छामनुसरन्नमीनायाः प्रासादस्याधस्तात् द्वित्रप्रकोष्ठात्मकं वसतिस्थानमभीष्टमुपलब्धवान् । अतिविशालसौधेऽस्मिन्नैकभाटकभवन-युक्ते बहुतिथं कालमुषित्वापि तत्र निवासिनोऽन्योन्यदृष्टिपथमपि प्रायो नेयुः । अमीनाया अन्तःपुरवलभितुङ्गवातायनादधो भूतलस्थस्य सरलाया गृहस्य सूक्ष्मकार्पास-वस्त्राच्छादितवातायनान्तःप्रकोष्ठं स्फुटं बहिस्तो दृक्पथमगमत् । यदा च सरलायाः पतिर्नगरान्निरयात्तदा तदा सा मनसो द्वितीयनिबन्धनभूतायाः सदनेऽमीनाया भूयिष्ठमह्नोऽनयत् । इमे च सहचर्यौ पुनः सङ्गमेनामन्दानन्दमन्वभूताम् ।

अथामीना स्वधर्मनियममनुसृत्याऽवगुण्ठनपद्धतिं निभृतवासविशेषावस्थितिमङ्गी-कृत्य क्वचिदेव विहाराय गृहाद्बहिर्निरगात् । अतो नागरिकाणां प्रतिवेशिनां वा वृत्तानभिज्ञापि क्रमेण संजातबहुप्रजा परं संतुष्टाऽऽस्त । यदा यदा तु सरला निजसुखा-तिशयः, स्वभर्तुः साहचर्यं, तद्विप्रयोगोत्तरप्रत्यागमनोत्कण्ठा चोभयोरित्यादिविषयमधिकृत्य समलपत्, तदा तदामीनां विदूरबद्धदृष्टिमलक्षयत् सा । अथ गच्छति काले दृष्टपूर्वममीनायाः कोऽपि खेदद्योतको विकारो व्यलोकि । तयोर्निवासयोः पुरःस्थस्य पयोनिधेस्तटे सप्रेम प्रथितान्योन्यकरौ सरलां तत्पतिं च रजन्यां शतपदीं कुर्वाणौ दर्शं दर्शममीनाया खिन्नता वृद्धिमगमत् । सा च दीर्घं निःश्वसती दुर्मनायमानेव क्वचिदात्मानं सरोषमप्राक्षीत्कुतो निःश्वस्यते मूढेन स्वयेयमिति । तावदखिलेऽह्नि भर्तुर्मुखदर्शनानन्दं क्षणिकमेवोपलब्धवती सा । सहनिवासिनावपि तावधिकाधिकमसंबद्धौ स्थितौ । सोऽयं हि दमितो द्यूतप्रियो नैकक्रीडामण्डलेषु प्रत्यहं विनोदितात्मा गेहं निवर्तितुं दिने दिनेऽधिकाधिकं व्यलम्बत । सा चाधीरतया पतिं प्रतिरात्रं प्रतीक्षमाणास्त । एवं क्रमेण यदा स्वपत्यागमसमय आप्रभातं विलम्बितः समभूत्तदा मा प्रतीक्षस्व मां, भोजनं समाप्य यथाकालं स्वपिहि । अहं हि सुहृद्भिः सार्धं करिष्य इति दमितस्तामसान्त्वयत् । सा च तस्य विलम्बस्य कारणं निगूढं ज्ञातुक्षमापि कृतान्यथाऽप

चिरायितमिति तं प्रष्टुमलं धैर्यं न वा दृढाग्रहं भेजे । एवं तयोर्वैवाहिकसंबन्धे कथाशेषमात्रे संजाते हन्त स्वपति सा निजसन्ततेर्जनक इत्येवावलोकयामास । प्रायेण भूयसीनां धीमतीनां परिस्थितिरेषेदृक्शोचनीयया भाव्यमिति मन्वाना पतिप्रेमानन्दरसे स्वप्नेऽप्यनास्वादितेऽपि निजावस्थां शोचनीयां नामन्यतामीना मनागपि ।

अथैकदेयं पयोधिफेनपाण्डुरे शयनीये कृतपदा प्रस्वापसुखमनुबभूव । समयोऽयं किल ग्रीष्मर्तोः । अवसरेऽस्मिन् सर्वतो निशानाथस्य संपूर्णकलाग्रामस्य द्युतिदुग्धाधवल-धारानिचयेन धवलितमासीद्धरातलम् । जलनिधेर्जलानि हीरकनिचय इव चाकचक्यं भेजिरे । पिहितेषु भवनद्वारेषु स्वस्वप्रकोष्ठेषु परिजनाः प्रसुप्ता आसन् । अमीनापि प्रस्वपती कमप्यनिमात्रारम्यं स्वप्नमद्राक्षीत् । यत्तदीयबाल्यसख्या सरलया तदीयमर्म-स्थमपि विलुण्ठ्य सा हमिदस्य हर्म्योद्दिष्कामितेति । चण्डवात्यया सहसा प्रहतेव सपदि प्रबुध्य शयनात्सुमुत्थाय नदने परिमृजती संभ्रमेण रुद्धकण्ठा चकितचकितेव शिथिल-लाङ्गयष्टिः स्खलत्पादाभ्यां समीपवर्तिनः सौधस्याधो भूतलस्थं सरलाया निलयमव-लोकयन्ती वातायनसमीपं चिरमवतस्थे । नितान्तविविक्ततया विषण्णमना अमीना जलधेरूर्मिमालाया मन्दमन्दमर्मरं श्रावं श्रावं परिमृदितमृणालिनीव म्लानाङ्गी प्रियजनस्य कस्यापि मृदुलस्पर्शजुषः सान्त्वनस्याभिलाषुकाभूत् । तावत्सरलायाः शय्यागारं विद्युद्दीपकद्योतितं व्यलोकि तया । वातायनस्य सूक्ष्मनेपथ्यस्य पृष्ठतः सरलायाः सुकुमारशरीरयष्टिरितस्ततश्चलन्ती दृग्गोचरतामगादमीनायाः । भर्तरि निर्याते नगरान् निशीथिन्यां विश्राम कर्तुं प्रवृत्ता स्यात्सरलेति व्यचिन्तयत्सविस्मयममीना । अथ यावत्सखीं समाह्वयितुं प्रवर्तते सा तावत्तस्यैव सौधस्याधोगृहपृष्ठभागतो निर्गच्छन्तीं हमिदस्याकृतिमिव कस्यापि पुरुषस्याकृतिं व्यलोकयदमीना । तदनु च झटिति सरलायाः शय्यागृहस्य दीपिका निर्वापिताभूत् । नीरवं निभृतं प्रचलन् पुरुषोऽयं स्वपतिरिति क्षणं सा न व्यश्वसीत्परं यदा स्वहर्म्यस्य बहिर्द्वारमुद्घाटयान्तः स प्राविशत्तदायं हमिदमन्तरा न कोप्यन्य इति प्रतीता-ऽभूत् । पाण्डुवदना वेपमानविग्रहा किंकर्तव्यप्रतिपत्तिमूढा स्थितवती च । प्रभातप्रायः समयो नचिराद्भविता । कुत एतावान् विलम्बः प्रत्यागमस्य भर्तुः, कुतश्च सरलायाः शयनगृहं मध्यरात्रे प्रकाशितं स्यादित्यनेकवितर्कजालेनाक्रान्ता वातायनात्परावृत्योद्विग्नेवाभानुदयं संभ्रान्ताऽन्तःपुरे गतागतमकरोदमीना । परेद्युर्निशीथे पुनर्गवाक्षसन्निधे सा चिरं स्थित्वापि सरलाया निलयमन्धतमसावृतमपश्यत् । बहिः सर्वत्र प्रशान्ततादेवी व्यराजत । यामिनीकामिनीवदनतिलकबिन्दुरिन्दुश्चन्द्रिकाव्याजेनाम्बरतलात् सुधाधाराभिर्धरातलम-धावत् । अन्तरान्तरा वारिधिवीचिमालानां मन्दमन्दरवोऽमीनायाः कर्णशष्कुलीमपूरयत् । अथ यावत्परावर्तते सा वातायनात्तावत्पादचारध्वनिमिव कस्याप्यश्रौषीत् । ध्वनिनानेना-कृष्टेव गवाक्षसविधं पुनः सा ययौ । न चिराच्च समीपवर्तिनः सौधस्याधस्तलभागान्निर्ग-च्छन्ती हमिदस्य शरीराकृतिः पुनस्तस्या दृक्पथे न्यपतत् । हिमधवलवसनोपरि श्यामर्क्षगर्भप्रावारो रक्ततुर्कोष्णीषश्च निशाकरकरनिचये वैलक्षण्यं भेजाते । ततश्च गवाक्षजालप्रसारितै रजतमार्जनीनिभैः कलानिधिकरनिकरैः संशोधितान्धकारे पयोधिफेन-

संदोहेनेव निर्मिते शयनीये उपविश्य संदेहकोपोन्मथितहृदया मुखमधःकृत्वा निःश्वस्योष्णं च सा तूष्णीं तस्थौ ।

एवं च नवसु निशासु नैशान्वेषणमुपाक्रमतामीना यावत्सा सरलायाः कपटस्य संजातप्रत्ययाभूत् । सरलाहमिदयोर्मध्ये निभृतासक्तिसंबन्धविषये न कोऽपि संदेहलेश इति निश्चितमतिः सा समभूत् । प्रतिनक्तं व्यतिकरमिमं प्रत्यक्षीकृत्य लोहितवदना कोपस्फुरदधरा जाज्वल्यमानलोचना शयने कृतपदा पार्श्वद्वये मुहुर्मुहुर्लुठन्ती नैराश्यादवातिष्ठत । कुतर्कपरवशेयं क्रियासमभिहारेणोद्गच्छद्रोषबाष्पा क्रोधाग्निना लुलितलुलिताङ्गकैस्ताम्यति स्म प्रतिदिनम् । अहो कथं नाद्यावधि सरलाया गूढकौटिल्यं न तर्कितं मन्दधिया मयेति मुहुर्मुहुर्विचिन्तयन्ती भृशमकुप्यदात्मने ।

अथ पूर्ववद्यदा सह सख्या सूचीशिल्पं कर्तुं सरला तस्याः प्रासादं समायात्तदामीनाऽत्यन्तनिरुत्साहा कोपेनान्तरेव ताप्यमाना, हास्यविवर्जिता समतिष्ठत । कैश्चिदपि गृहकार्यव्यवस्थाक्लेशैरुद्वेजिता स्यात्सहचरीति सरला तामुल्लासयितुं सविनोदं प्रायतत । परमधिकाधिकमौदासीन्यमेवावलम्ब्य विमनायमाना स्थितवत्यमीना । उच्चैः पुस्तकपठनं चिकीर्षुं सरलां सपदि सपदि सहस्तविक्षेपं प्रत्याख्यात्सा । प्रतिवारं यदा सरला विश्रम्भालापं कर्तुं प्रावर्तत तदा तद्वचोभिर्भूयो भूयो वितुष्टहृदयमिवात्मानं सा प्रादर्शयत् । तदनु सरला स्मारं स्मारं कवेरुक्तिम् 'अतिपरिचयादवज्ञा संततगमनादनादरो भवती'ति व्यरमद् गमनात्स्वस्या हर्म्यम् । अमीनाया हृदि तावत्सहचरीं प्रति विद्वेषाग्निरधिकाधिकं समुदज्वलत् । अनवरतं च व्यचिन्तयत्सा यदाबाल्याद्यस्यां पूर्णशो व्यश्वसं सेयमद्य कथमीदृगधर्मकर्मणि प्रवृत्ताभूत् तत्रापि निजसख्याः सह वल्लभेन । मधुरमधुरवचांसि मधुरः समुदीर्य परोक्षं मां कथं सा प्रतारितवती । अहह ! कथं कमलामिव विमलां, शारदामिव विशारदां, सतीमिव सतीं स्वां प्रदर्शयन्ती मलिनहृदया स्थितवत्येतावत्कालम् । अहं च तां विश्वसनीयां प्राणप्रियां च भगिनीमिव समभावयम् । अपि हामिदस्य धैर्येण मोहिता स्यात्सा यत् स्वपतेः पत्नीवत्सलस्य परोक्षे व्यभिचारकर्मणि प्रावर्ततेयम् । कीदृशोऽयं विश्वासघातः । कीदृशीयं चञ्चलता चित्तस्य, यन्मत्सहचर्यैव विश्वेषां नर्मपात्रं कृतास्मि । अहह ! कथं नाम तस्या विषयासक्तिं वत्सरेष्वेतेषु नाविदम् । कुतश्चेयं मत्संदेहसरणेः कृतावकाशाभूत् । अपि भर्तुःपरोक्षे निभृतदुराचाराय व्यवसितमित्थं तया । यावतो मुग्धाननाया विनयसंपन्नायाश्च तस्या हृदि कौटिल्यादिः कथमाधिनः स्यात् । सर्वा अपि मद्वचर्यं आत्मानं निरागसं प्रदर्शयन्त्योऽविश्वसनीयाः स्युः । इत्थं तर्कवितर्ककण्टकनिकरव्यथिता सा सरलां प्रस्तुतविषयमुद्दिश्य निराकलय्य प्रष्टुकामापि स्वप्रतिज्ञया अलीकदर्पाल्लोपं स्थितवती । सरलायाश्चिरसख्यं तदीयमधुरवचश्च स्वप्न इवेन्द्रजालमिव मायादर्शनमिवामीनायाः प्रत्यभादिदानीम् । आधिं चात्मनो रहसि सहमानावातिष्ठत सा ।

अथ गच्छत्सु वर्षेषु शिशुरेकोऽमीनायाः केनापि व्याधिना ग्रस्त इत्याकर्ण्य तस्य शुश्रूषायां सख्यै साहाय्यं प्रदित्सुः सरला मातुर्नयं पत्रद्वारा तस्यै न्यवेदयत् । परं कृत्स्नमिमं प्रवरणादपनार्येव यथागतं वाहकायादापयदमीना । अनेन परमोद्विग्नापि सरला सख्यै नाद्रुह्यत् मनागपि । स्वर्गाभेकस्यामीनायाश्च वृत्तं स्वमेवकसुखादुपलभ्य जोषं स्थिता । अर्धैकवत्सरोत्तरं इमितोऽकस्मात्केनापि निरुपायरोगेणाक्रान्तो मरणोन्मुखः स्थितः । क्रमेण स च नष्टोऽवतशो नचिराद्विनष्टवागासन्नप्रायोऽन्तकाल इति ज्ञात्वा सरलाया गृहस्य दिशमङ्गुल्या निर्दिश्य मुहुर्मुहुः कापि समाहूततामिति इङ्गितैरेवासूचयनोरम् । भर्तुराशयमवगत्यापि तस्य परयोषिदासक्तिमनभिनन्दमाना तत्सूचनमवागम्यमीना । सरलाया आकृतिर्हि हृदि तस्याः श्यामश्यामा मृत्युच्छायेव मन्तन्तमवास्थितासीत् । अत्र पञ्च-दिनोत्तरं भगवतो भास्करस्यास्तमनसमये इमितः प्रति परलोकं प्रस्थितः । तस्य निधनवृत्तं प्रतिवेशिनां सपदि श्रुतिपथे न्यपतदचिराच्च सर्वत्रापि नगरे प्रामरत् । भर्तुर्मृत्युना शोकाकुलाभूदसीनेति न, परं तस्यास्रसिक्तान्तेन स्नपिता निजशयनागारे निश्चला-तिष्ठत् । परिचराणां गमनागमननिनादेन वृद्धमेवकानामाक्रोशकल्लोलेन च जागरिता । तस्या बालकाः संभ्रान्ताः संत्रस्ताश्चाभ्यधावन्मातुः शय्यालयम् । सा च बालवत्सला गाढं तान् परिष्वज्य मृदुलवचोभिश्च समाश्वास्य निजपर्यङ्के शायितवती । सुप्तेषु तेषु इमितस्य सेवको निःशब्दं तामुपेत्य न्यवेदयद्यथा — स्नापितो धूपितो गन्धादिरूपितो विग्रहः स्वामिनः । न चिरादायास्यन्ति नागरिका अनुकम्पिन इतो नेष्यन्त्ययः स्वामिनः पूतदेह-मुत्तरविधेरनुष्ठानार्थम् । पुरोहिता हि समायाताः' । इत्युक्तया शीघ्रमायामि तावदिति प्रत्युक्तस्तया परिचारकोऽपासरत् । पत्युरन्तिमदर्शनस्येच्छयाऽमीनान्तःपुराद्विनिर्गत्य दीर्घदीर्घ-गृहाभ्यन्तरमार्गान् दीपमालाभिरुल्लासितान् समुल्लङ्घ्य प्रासादस्य विशालसोपानसमी-पस्थस्य इमितस्य शय्यागृहस्य संनिधिं कथं कथमपि प्राप । अथ यावत्प्रकोष्ठस्य द्वारमु-द्घाटयितुं सा प्रवर्तते तावत्पश्यति सोपानपङ्क्तिमारोहन्तीं शनैः शनैः सरलाम् । निदाघर्तौ शीतशीतसमीरेण कम्पमानाङ्गयष्टिरिव तस्यौ विवशा । अवनतमुखी सरला च यावत् सहानुभूतिं प्रदर्शयितुमिच्छन्ती सखीं सप्रेम समालिङ्गितुं करपल्लवौ विस्तारयति तावद-मीना तां सहस्तविक्षेपं निवार्य ब्रवीति कटुस्वरेण समायातासि निःसंशयं वल्लभस्या-न्तिमदर्शनायेति । नैवं नैवम् । आयातास्मि खलु स्वत्कृत इति पश्चात्प्रचलिता विकम्पितशिराः प्रत्युवाच सरला । अप्रदत्तप्रत्युत्तरा घनसंशयतमसावृतहृदया यावदमीना भर्तुरावासद्वारं समुद्घाटयति तावदन्तः कामन कामनास्त्रीमङ्गनां दृष्ट्वा साक्रोशं पृष्ठतः प्रचलिताऽमीना । 'किमिदम् ? केयम् ? कुत इयम् ! अहह !' इत्युदीरयन्ती स्खलितस्वरेण चकिता विस्फारितलोचना स्तम्भितेव सा स्थिता । पुष्पमाल्याच्छादितस्य इमितस्य हि शयनस्य सन्निधे विन्यस्तजानुः श्यामसूक्ष्मदुकूलाम्बरवेष्टिताङ्गयष्टिश्चारुवदना गौरवर्णा निरोपमसुकुमारतनुर्मृतस्य पादयोर्निहितशिराः शोकज्वालावलीढेव हरिद्राक्षालित-वदनेव निःशब्दं विलपन्ती मुक्तकण्ठं काचित्तरुणी व्यलोकि । अमीनया सानुयोगं निर्दिष्टामेनामालोक्य सरला कर्णेऽजपत् । 'मन्नि' सहज एवास्याः शोकोद्वेगजनितो

विलापो विगतासोः प्राणेश्वरस्य कृते । ययोर्दीर्घानुरागाभिज्ञया त्वया भाव्यम् । विदितवृत्ताः सर्वेऽपि प्रतिवेशिनोऽत्रे'ति । कथम् ? कश्च ? त्वमेवास्य प्राणेश्वरीति मयाकलितमि'ति प्रालपदमीनाऽस्फुटम् । विस्मिता स्तम्भितेव वचनममीनाया नावगच्छन्तीव क्षणं विस्फारितनयनावातिष्ठत सरला । ततश्च विवर्णवदनममीनाया विलोक्य सा सवेगमभाणीत् । 'अयि मूढमते ! यथैहिकसम्पत्तिविभवैश्वर्यादिभिः सनाथीकृतासि त्वं विधिना, तथैव तेन पत्युः प्रेमोद्रेकसम्पत्त्यैकसुखभाक् कृतोऽस्ति जनोऽयम् । प्राणेश्वरमन्तरेणेतरपुरुषा मे भ्रातृसमाना एव'। इति समुदीर्य विरतवचनाऽऽस्ते सरला तावदमीना लज्जया नतमुखी निःशब्दा स्थितवती । मुहूर्तोत्तरं लब्धप्रकृतिरुवाच सरला पुनः । 'अवगतमिदानीं मया तव मां प्रति दुराग्रहहलाहलविकारस्य कारणम् । बालसख्यामनिन्द्यायां कुतर्कजनितदुष्टसंशयपिशाचभारमारोप्य पञ्चसु वर्षेष्वतीतेषु तां हन्त स्वपथादकारणं निष्कास्य दुर्मनायमानमात्मानं पर्यतापयस्त्वं वृथा । वाक्प्रतिष्ठानि देहिनां व्यवहारतन्त्राणि । वाचि खलु सत्यासत्यहेतवो व्यवस्थिताः । यदि सरलवचनेन मामप्रक्ष्यस्त्वं तर्हि याथार्थ्यमवेदिष्यः । परं हृदि निभृतं वैमनस्यमाश्रित्य वृथा संशयजनिताभिद्रोहाग्निसन्तप्ता मृगीव घोरसंदेहजनितकोपव्याघ्राऽऽघ्राता निभृतमश्रुप्रवाहैर्वृथा स्नाता क्रियासमभिहारेण मां हृदि शपन्ती च दीर्घकालं स्थितासि । कामं तव भर्तुश्चेष्टितं नोचितमासीत्खलु । परं यवनधर्मेण स्वदारेतरायाः परकीयाया अङ्गीकारो यथान्यायमिति प्रतिपद्यत इत्यपि विदितमासीत्ते'।

आकर्ण्यैतन्निपत्यामीना सरलायाः पादयोर्विशिथिलवचनविन्यासाऽतिमन्दस्वरा लज्जयाऽऽनन आविर्भूतविविधभावभङ्ग्या बद्धाञ्जलिरब्रवीत् । 'सखि ! क्षम्यतां क्षम्यतां जनोऽयम् । सनाथाप्यहं चिरात्पराङ्मुखीभूते नाथेऽनाथीभूतेव कथं कथमपि कालमयापयम् । नाथस्य निधनेनाद्य यथापूर्वं निर्विशेषमवस्थितास्मि खलु । परं चिरादात्मनैव निःसारितबालसखी दैवयोगात् पुनर्मयोपलब्धेति मद्भाग्यभास्करोऽयमिति प्रमुदितान्तरङ्गास्मीति वचः पुनरुक्तिरेव स्यात् । हन्त ! इतःपरमाजीवमावामुभे दृढबद्धसख्ये स्यास्यावे इत्युदीर्य सरलां गाढमाश्लिष्य निजशयनागारमेनामनयदमीना ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

५. वृत्तशंसिच्छत्रम्

राजदुर्गान्नातिदूरं कस्याञ्चिद् ग्रामटिकायां रथ्यायामेकदा कस्यचित् पुरोहितस्यात्मजा रूपयौवनसम्पन्ना नवयौवने प्राप्तवैधव्या सह जामात्राऽऽत्मनोऽष्टाविंशतिवर्षीयेण चतुरङ्गं क्रीडन्त्यास्त। पित्तलदीपिकाया मन्दमन्ददीप्त्या मुखशाला स्वामिप्रकाशितासीत्।

"हंहो! अनुपम! पुनरपि जितोऽसि मया तृतीयवारमद्य"। इतीन्दिराब्रवीज्जामातरं सारिनृपस्तम्भनं सम्पाद्य। समाश्रितौदासीन्येन पराजयः प्रत्यपद्यत सोपमनुपमेन। नानाविधजटिलचिन्ताशतैराकुलितमासीत् खलु तदीयहृदयम्। किञ्चिदश्रुनीरं समापद्य-म्येव नातिदृष्टस्य तदानने काचिन्मन्दिग्धतोपालक्ष्यत। "किं संवृत्तं भवतोऽद्य? कैर्विचारतरङ्गैराकृष्टं चतुरङ्गपटोभवतश्चेतः" इतीन्दिरा तमपृच्छत्।

अनुपमः— आवयोरितः प्रस्थानस्य चिन्तयाऽऽकुलीभूतोऽस्मि।

इं— पितृचरणैः पञ्चाङ्गावलोकनं कृतं न वेति ज्ञातुमिच्छामि खलु।

अ— कुतः?

इं— युवयोः प्रयाणानुकूलशुभमुहूर्तोपलब्धये।

अनुपमस्याधरोऽस्फुरत्। विनतमुखः क्षणं स तूष्णीं तस्थौ, तत इन्दिरायां न्यस्तदृष्टिः किञ्चिद्रहस्यं तस्यै निवेदयितुमिच्छन्निव सम्भ्रान्तचेता बभौ।

इं— भवत्प्रस्थानमाशु मा भूत्।

अ— अप्येवं भवत्याभिलप्यते?

इं— (सगद्गदम्) अनतिक्रान्तशैशवास्ति मदीयवत्सा मीरा। प्रथमत एव भविताऽऽवयोर्वियोगः।

प्रकोष्ठस्य तमोमयकोणे शुतिपत्नं कुर्वन्निन्दिराया जनको जराक्रान्तो जगाद "नास्त्येतावदल्पवयस्का मीरा। द्वादशाब्ददेशीया हि सा संप्रति। त्वमेकादशवर्षीयासीद्विवाहसमये। चतुर्दशवर्षीयायां च त्वयि समुपजाता तवात्मजा" इति। अत्र सहसा चकितेवेन्दिरा जिह्वां दष्ट्वा पितरमपृच्छत्। "तात! अपि पञ्चाङ्गमवलोकितं भवता" इति। "आगामी भानुवासरोऽनुकूलः प्रयाणे" इति प्रवया राजदुर्गवर्तिनो देवालयस्य पुरोधा अभ्यधात्। ततश्च विशीर्णहस्तलेखान् सञ्चित्य जीर्णवस्त्रेण परिवेष्ट्य च तान् स समुत्थाय मुखशालातो ऽन्यतरमपासृपत्। अथेन्दिरा सायतोच्छ्वासं दीपिकायां तैलमधिकमुत्सृज्य मृदुस्वरेणाब्रवीज्जामातरम्। सप्ताहमात्रमवशिष्यते प्रयाणस्य युवयोरिति।

अनुपमः— महावाम्यां देशान्तरमायास्यति भवत्याप्याशास्यते बलवन्मया।

इं— पितृपादानप्येकाकिनो विसृज्य कथं नाम निर्गन्तव्यमितः। परिसेवितुं तानजस्रं कोऽप्यपेक्ष्यते।

अ— अतोऽपि सर्वथा मया यदस्मत्सदन एव भवती नित्यं कृतावासा भवितेति।

इं—आदौ प्रायो लज्जाशीलेव वत्सा मे प्रतिभायात्परं क्रमेणातिक्रान्तभीरुत्वाऽऽचरिष्यति पत्युः परिचरणं विना निर्बन्धम्। अतिसौम्या सुशीला दक्षा च कन्यका मे।

इति सबाष्पं नयनयुगलं मार्जयन्तीन्दिरा व्याहरत्।

अ—देवालयं यातेषु भवदीयपितृपादेषु कथं भवत्यैकाकिन्या स्थास्यते विजने स्थले ?

इं—किं वा करणीयम् ? वार्धके गुरुजनस्य योगक्षेमं वोढुमर्हन्त्यात्मजाः। नोचेन्निन्दास्पदं खलु ता भवेयुः।

इति निगद्येन्दिरा स्वकेशकलापं विमुच्य करपल्लवाभ्यां वेणीं विरचयितुमारेभे।

अ—अहो कामनीयकं भवत्याः कुन्तलानाम्।

इं—मीरायास्तु चिरतरो भ्रमरसदृशमसृणकुटिलालककलापः कौशेयस्य मार्दवं भजते।

अ—न मयाद्यापि लक्षितोऽसौ।

तदौदासीन्यात्किञ्चिद् विषण्णाभूदिन्दिरा।

इं—आरूढनवयौवना वर्षद्वयोत्तरं वत्सा मे भवत्सहचरी भविता।

अ—अस्त्येकैवावनितले—

इं—(सकुतूहलम्) का नाम सा ?

अ—भवतीमन्तरा न भवेत्काप्यन्या मत्सहचरी।

इति किंकर्तव्यतामूढस्य जामातुर्मुखादकाण्डे निःसृतं वचः। वचनस्य याथार्थ्यं जिज्ञासुरिवेन्दिरा शून्यदृष्ट्या तं व्यलोकयत्। निद्रालोरर्भकस्यास्फुटजल्पनमिव प्रत्यभासत वचनं तस्य यत् स पुनरभ्यधात्।

अ—अपि जानाति भवती यद् भवत्या वियुक्तस्य मे शून्यशून्यं भविता जीवितमिति ?

इन्दिराया मुखाब्जस्य मृदुलत्वं सपदि विलीनं, तत्र च कापि रूक्षता दृष्टिगोचरतामापतत्। विस्मयस्तिमितेव सा स्थिता क्षणं तूष्णीम्, परस्तात्तद्वचः श्रावं श्रावं नितरां सम्भ्रान्ता समभूत्।

अ—मामपहृत्याग् भवल्लावण्याम्बुनिधौ निपातितो मनसिजेन ततश्च सन्तापवह्निकुण्डे निक्षिप्तः सन् कियतीं वेदनामन्वभवमिति न कोऽपि पृथिव्यामाकलयितुं प्रभवेत्।

इति कथं कथमप्यगदत्तरुणः। रोषाग्निनेन्दिराया नेत्रद्वन्द्वं नितरां प्राज्वलत्। "अल-मलमीदृग्वचने" ति परुषतरं सा निजगाद। अनुपमस्याननं नैराश्येन विवर्णतां भेजे।

इं—(सविषादम्) अहो नैतदनुरूपं चेष्टितं भवतः। किमिति प्राक्तनेनाचर्यते भवता। कुतोऽयमुत्कण्ठो येन भवदिन्द्रियसंयमो विनाशितो धैर्यं चेतसश्च विलुप्तम्। क्व तत्प्रकृतिसिद्धं पद्मरागमणौ विभ्राजितम्। क्व हस्तलिखितानां गाथानां

विशुद्धिकार्यं यस्मिन् सुदीर्घं व्यापृताः स्थ। किमिति रागाभिपङ्केन कलुषीकृतं विद्वत्त्वं भवतः। नवोढैव मदीयवत्सा भवतो हृदि विराजमानाऽग्रिमपदमलङ्कुर्यात्। अहं तदीयप्रसूमातृभावेनैव सम्भावनीया भवते'ति। अचिन्तयच्च। "किं भविष्यति बालिकाया ममाद्य। मुग्धेयं न चिरान्नवयौवनपदमारोक्ष्यति। पराङ्मुखस्य पत्युर्गृहे कीदृशी तज्जीवनयात्रा भवेत् ?"

इति चिन्तयन्ती जामातरि बद्धदृष्टिरस्थादिन्दिरा। स च वज्राहत इव निष्पन्दः स्थितवान् क्षणमात्रम्। तदनु क्षिप्रमुत्थाय स्वार्थं कल्पितं शयनागारं प्रति स्खलद्गतिश्चचालानुपमः। अपूर्वप्रशान्ततया गृहमेतदावृत्तं स्थितम्। निशीथसमयमाख्यातुं ग्रामस्य प्रचण्डकांस्यमुच्चैरस्वनत्। सज्ञानलज्जश्चिन्तासङ्घातप्रहतश्च निजतमोमयप्रकोष्ठे दीर्घमितस्ततः समचलदनुपमः। पूर्वमप्राप्यत्वादुद्वाहस्य सह गतमर्तृक्येन्दिरया नैच्छामास परममाधिविक्षुब्ध-मसहनैषः। पर्यन्ते प्रशास्तदीयबालिकामुपायंस्त येन विवाहोत्तरमिन्दिरापि तयोर्गृहे निवसेदिति। इदानीं तु त्रपाभिभूतः "स्वान्तराशयं समूलमुत्पाट्य कस्मिन्नपि गिरिशिखराग्रे विजने भित्तिभिः परिवृतेनात्मनावस्थेयमार्जीवम्। विषयोपभोगाभिलाषकलुषतां नयता मनसिजेनोपहास्यास्पदतां नीतोऽस्मि। अपूर्वेयं विडम्बना।" इति मनसि कृत्वावर्णनीयक्लेशार्तो गुरुचिन्तनभारमसहमानो मुक्ताले प्रत्युद्गतप्रपदमचलत्। तस्यां तमसावृतकक्षायां क्षणं यावत् तिष्ठति तावत्तस्या अपि योषितो रुदितनादं स्फुटं शृणोति। इन्दिराया परितापकारणीभूतमात्मानं विजानन् वज्राघातेनेव प्रभिन्नान्तःकरणोऽभूत्। शनैःशनैरग्रद्वारं प्रति गत्वा निःशब्दं सपदि तमिस्रायां न्यमज्जत्। सूचिभेद्यतिमिरे दुःस्वप्नग्रस्त इव निभृतमास्त मुहूर्तम्। दूराद् ग्रामरक्षकस्य स्वरप्रतिध्वनिरनिलसूत्कारमिश्रितो वैरस्यमपूर्वं परितः प्रासारयत्। विरच्य तत्राऽनुपमो राजदुर्गगामिनमध्वानमाश्रितवान्। अचिराद्रजनीनाथवियुक्ता रजनी विप्रलम्भदुःखमसहमानेव प्रभातं प्रत्यैक्षत।

अथेन्दिरा प्रकोष्ठान्तरं प्रविश्य कन्यायाः पार्श्वे शयने शयितवती जामातुः पापसंकल्पं ध्यायं ध्यायमुद्भिन्नयना। पापबुद्धिर्हि जामातुस्तस्यां जुगुप्सां महतीमजीजनत्। अब्रवीच्चात्मानं "हा किं भविष्यति बालिकाया मे। विधवाजीवनरक्षयापि निरस्कृतपत्न्या जीवितं ननु दुःखतरम्। महानर्थोपनिपातेऽस्मिन् प्राणत्यागेनापि रक्षणीया वत्सा"। इति मुहुर्मुहुश्च परिस्फुरन्तो वाग्जल्पाद् विषादपरिवाहिना नयनयुगलेन चिरं बालिकामवेक्षमाणा मातृप्रेमनिर्झरप्लाविता नवनीतमृदुलं तस्याः कपोलं पर्यचुम्बयत्। व्यचिन्तयच्च। "सुतान्तरगोऽयं कथं नामाज्ञां बालिकामुद्वोढुं प्रवृत्त इति यदादितो विलक्षणं प्रत्यभान्मे तदिदानीं सर्वमेव स्फुटमस्ति" इति। ततश्चानुपमस्यापूर्वं-सौमनस्यं येनाकृष्यमाणासीत्पुरा स्वयं तदेव रोषमेव हृदि तस्या अजीजनत्। बीभत्सिता चात्मानमेव सा भूयो भूय उपालब्ध पर्यष्वजत च गाढं दारिकां पुनः पुनः।

अथ परेद्यवि जामातुः शयनागारं रिक्तमदृश्यत। कृत्स्नं दिनं न न्यवर्तत स मन्दिरं न धान्येषु परश्वो वा। सर्वत्र स्वग्रामे समीपवर्तिग्रामान्तरे च प्रग्रामं तं गवेषयामास जनः। परं स क्वापि प्रत्यक्षीचकारानुपमं कोऽपि। ततःपरमपि चिराय ग्रामीणैर्मार्गितोऽसौ।

नासीत्तु विना नैराश्यं किमपि फलम् । मासार्धोत्तरं जातुचित्तन्नामाक्षराङ्कितं छत्रं शिरस्त्राणद्वितीयं राजदुर्गोपकण्ठवर्तिनो लालपुरीनाम्नस्तडागस्य तटे गुल्मान्तरितमुपालभ्यत केनचित् । परितप्यमानसेन तपस्विना प्रायः कासारस्य नीलमणिसवर्णजलेषु परमानन्द उपलब्ध इति तर्कितं जनैः । पर्यन्ते च नामशेषमेवामन्यन जामातरमिन्दिरा । एवं व्यतीतमब्दानामष्टदशकम् । क्रमेण मीरापि बालविधवेत्यात्मानमाकलयामास । इन्दिरा च गुरुतरया चिन्तया कवलीक्रियमाणेवावतस्थे ।

*   *   *   *

वर्षाकालः । अमावस्या तिथिः । अपराह्णसमयः । पुण्यपुरोपकण्ठे खड्कीनामोद्देशे समीपवर्तिन्या नद्यास्तटं बभूवैकदा संकीर्णं जनौघेन । अथात्र नैराश्यशंसि क्रन्दनं सहसा कस्याश्चिद्दुःखार्तया अङ्गनायाः । मध्यमवयस्कस्तापसः कश्चिदस्य प्रदेशस्यान्तिकं निवसन्निशम्य रुतशब्दोत्तटं प्रति तत्वरे । निर्घृणजलकल्लोलैः सहसाऽऽकृष्यमाणायाः कस्याश्चित्किंकर्तव्यतामूढाया युवत्याः सान्निध्यं क्षणात्प्रापवान् । अथ निमज्जनोन्मुख्यास्तस्या वसनाञ्चलाग्रं पाणिना धृत्वा तटमुपेत्य तदीयशिरीषपुष्पपेशलं वपुस्तटस्थशाद्वलोपरि न्यधात । उन्मीलितनयनयुगलं तरुण्या वीक्ष्य तापसो विस्मयस्तिमित इवाभवत् । कोऽप्यवर्णनीयभावविकारो हृदि तस्य प्रादुरभूत । युवत्याः कान्तिविशेषशालिनमाननेन्दुं निरीक्षमाणस्यारूढानेकतर्कस्य चिराद्विस्मृतं पूर्ववृत्तं सहसा स्मरणसरणिमारुरोहागमच्च व्याकुलतां हृदयं तापसस्य ।

"प्रतीक्ष्यतां तावत् । मदीयकुटीरतः प्रावरणमानेष्यामि शीघ्रम् ।" इत्युक्त्वा युवत्याः सखीगणं विसृज्य क्षणात् कश्मीरदेशविनिर्मितप्रावरणं कश्मीरजसवर्णं गृहीत्वा न्यवर्तत तापसः । तेन च कुमार्याः स्कन्धयुग्मं कमनीयं समाच्छादयामासुः सहचर्यः । ततश्चावलम्ब्यमाना द्वयोरंसयुगले नगरोपकण्ठवर्तिनं विधवाश्रमं प्रति मन्थरगतिः सहचरीभिः सार्धं ययौ युवतिः । तापसश्च कृष्णवर्णकूर्चभारमीयं परामृशन् पाणिना निजजीर्णकुटीरं शैवालाच्छादितभित्तिं ययौ । एष त्यागराजाभिधो निखिलसम्पृहः प्राक्तनहस्तलिखिततालपत्रपठने व्यापृतः स्थितवान् । न कस्याप्यासीद्विदितोऽसौ ।

निशायां तस्यां मुहुर्मुहुरापराह्णिकवृत्तं तत्स्मृतिसरणिमारुक्षत् । संलग्नक्लिन्नाम्बरतनोः श्लथकुन्तलाया युवत्याः प्रतिमा तच्चेतस्यनवरतमाविरभूत् । साऽपि येन महाभागेन परित्रातासीत्स्मै धन्यवादान् वितरन्ती चिराय जागरितावतस्थे रजन्याम् । तदनु प्रस्वपती चाद्राक्षीत्स्वप्ने स्पृहयालुमुखं सौजन्यसंभृताक्षियुगलं तापसमेव ।

अथ द्वित्रदिवसोत्तरं तापसप्रावरणहस्ता तत्कुटीरमभ्युपाययौ युवतिः । उटजाद्बहिरङ्गिन्दभूमौ तालपत्राणि पठन्तं संस्तरमध्यासीनमद्राक्षीत्सा तापसम् । अथ मिथोऽभिनन्दने जाते युवती रामीति सुगृहीतनामधेया धरातलमागता राधेव नयनाभिराममुपराजीवाम्बपुस्त त्यागराजं सविस्मयम्, "अपि भवद्भिरवगम्यते शास्त्रीयविज्ञानमिदम्" इति । तथेत्युक्त्वा तालपत्रैकेन पाणिं तस्याः सनाथीकृतवांस्त्यागराजः । "अहो कियदद्भुतं नाम पुरातनकविभिः स्वहस्तलिखितानां प्रबन्धानामध्ययने वैदग्ध्यं भवताम् ।"

इत्यस्फुटमवदद्रामी साश्चर्यम्। "पाठयिष्यामि यदि कदाचिदत्रागच्छेद् भवती" ति प्रत्यश्रावि त्यागराजेन । तदीयनिमन्त्रणमुररीकृत्य ममाययौ रामी पुनर्नदीतटं क्रियद्दाम-रोत्तरम्। तदारभ्य तयोर्मिथः साक्षात्कारोऽभूद्भूयो भूयः। व्यतीता मासाः केचन। जीवितमुभयोर्यत्सचिरात्प्राग् विरसमासीत्तदिदानीं प्रमोदज्योतिषा समुद्भासितमिवाभवत्। स्वस्वपूर्वकथामनुकथयतोरनयोर्न विदितमासीद्यदष्टादशाब्दितः पूर्वमुभौ यथाविधि परिणीता-वास्तामिति। अत्रान्तरे प्रत्यहं च गाढाद् गाढतरो बभूव तयोः प्रेमबन्धः।

अथैकदा प्रदोषे जम्बीरपादपस्यैकस्य मूले कस्यचिन् महात्मनः समाधिसमीप-वर्तिनि परिचितपूर्वां मीरां परमद्य रामीति विश्रुतां प्रतीक्षमाणो विजनमार्गे बद्धदृष्टि-रवर्तिनि क्षेत्र एकैकाध्वानं निरीक्षमाणो विस्फारितलोचनश्चिरमास्त त्यागराजः परिचित-पूर्वोऽनुपमः। पर्यन्ते विदूरमालोक्य तन्वीमाकृतिं काञ्चिद्रोमाञ्चितकलेवरो बभूव सः। नचिरात्समुपेतां प्रेयसीं किंचिद्विवर्णवदनां वीक्ष्य हृदयं त्यागराजस्य निशितशल्यविद्ध-मिवाभूत्। अप्राक्षीच्च तां विषादस्य कारणम्। साऽब्रवीदितः परं मम निभृतमागमन-मशक्यप्रायं किल। विधवाश्रमे तस्मिन् परतन्त्रास्मि खलु। तथाप्यद्यावधि तत्र कस्यचिदधि-कारिणोऽनुमत्या भवद्दर्शनसुखं कथमपि मया लब्धमासीत्। दीपावलीमहोत्सवकारणाद् विश्रान्तिकालो न चिराद् भविष्यति तदाध्यापका विद्यार्थिन्यश्च भूयिष्ठाः स्वस्वगेहं यास्यन्ति। इत्युक्तस्तया त्यागराजः प्रत्यवादीत् प्रियतमे कूर्नं चिन्तयावैव हि निर्णेष्यावहे विवाहस्य मङ्गलतिथिमिति।

"ननु गन्तव्यं मया श्वः स्वग्रामे बान्धवानामनुमतिप्राप्त्यै।" इति तस्या वचनमाकर्ण्य तापसस्य बाहुयुगलमवमत्वं पार्श्वयोश्चावलम्बितं निःसत्त्वमिव। नाद्यावधि पृष्ठमासीत्तेन ग्रामस्य नाम प्रेयस्या न वा तस्यै निवेदितं तेन पूर्ववृत्तमात्मीयम्। अथ ससाध्वसमनुयुक्तं तेन। अपि ते बान्धवा अस्मदुद्वाहं निषेत्स्यन्तीति।

रामी—वल्लभ, गतभर्तृकास्मीति विदितमेव ते। अस्मद्ग्रामे विधवानां पुनर्विवाहो न सम्भवनीयः। अतो व्यतिकरेऽस्मिन् बान्धवानामनुमतिरवश्यमेव ग्राह्या मया।

त्यागराजः—कियान् कालोऽपेक्ष्यते भवत्या गतागतयोः।

रामी—मासार्धेनात्र भवन्तमुपैष्यामि।

इति प्रतिश्रुतवत्यां तस्यां मुहूर्तं तूष्णीमपानिष्ठेतामुभौ। वासरोऽप्यवसितप्रायोऽ-भूत्। प्रदोषस्य निष्प्रभत्वं गाढतरं समजनि।

रात्रौ तस्यां वल्लिया घर्घरशब्दं श्रावं श्रावं चिराय न निद्रासुखमवाप्नोत्तापसः। भाव्यनिष्टसूचकविचारसङ्कुलमभूत्तच्चेतः। मरुतो मर्मरध्वनिः कुटीरस्य ह्रस्वद्वार-कपाटाभ्यन्तरे सूत्कुर्वंस्तदीयशोकावहचिन्तनस्य प्रतिध्वनिरिवाश्रावि। तमिस्रा च स्मगमभियियासुम्लानमुखमिन्दुं समुचितनीलवर्णाम्बरगुण्ठनेन सावधानं तनुयष्टि-माच्छादयितुमुपाक्रमत। अथ समयेऽस्मिंस्त्यागराजो विगतनिद्रो व्यचिन्तयत्। 'किं वदिष्यन्ति प्रेयस्या बान्धवाः? अपि न निवर्त्स्यति सा मत्सविधम्?।' ततो मूर्तिस्तदीया सहसा तच्चेतसि विलीनाऽभूत्। अकथयत्स आत्मने। 'अनिरुद्ध प्रियायै

मत्प्रथमोद्वाहवार्ता तत्पाणिग्रहणमन्याय्यं खलु भवेत्। परित्यक्ता नवोढा जीवन्त्येवाद्य प्रायः। तथापि धर्मशास्त्रेष्वेकपत्नीव्रताग्रहो न प्रतिपाद्यते। परं गत्वा रथ्याग्रामं पुनरवश्यमेव तद्विषये विधेया पृच्छे'ति निश्चयमकार्षीत् त्यागराजः। तदनु द्वित्रदिनोत्तरं राजदुर्गवर्तिनो देवागारस्याङ्गने स प्राविशत्सायम्। आसीत्सन्ध्योपासनाऽप्यवसितप्राया। देवमन्दिरस्य घण्टानाद उच्चोच्चैरनवरतं शुश्रुवे। अथ गगनतलचरमार्धवर्तिनि दिनकरे समूह उपासकानामेकैकशो देवालयान्निश्चक्राम। त्यागराजः क्षणमात्रं प्राङ्गणे विलम्ब्य मार्गे यावत्प्रचलति तावत्तत्सम्मुखीभूतायाः कस्याश्चिदङ्गनाया दर्शनेन स्तिमितोऽभूत्। सेयं पूर्वमपूर्वलावण्या युवतिरिदानीं मध्यवयस्कापि ससौष्ठवपुष्टाङ्गी चारुवदनेन्दिरासीत्। तमेतं संवीक्षमाणायास्तस्या जामातरममन्दानन्दपूरेण परिप्लावितं हृदयम्। दृष्टिर्बाष्प-जडाऽभूत्। किमिदं स्वप्नोऽनुभूयत इति मन्वाना दीर्घतरं निशश्वास सा। भिया विस्मयेन कुतूहलेन च गृहीतं हठादन्तरङ्गमेतस्याः। जामातरं संबोधयन्ती "किं भवाननुपमः?' इत्यपृच्छदश्रद्दधानेव स्वनेत्रयुग्मम्। जामाता निरुत्तरः स्थितवान् क्षणम्। 'किमुत कोऽप्यन्यो वा महाभागः?' इत्यपृच्छत्सा पुनः सन्देहात्। अभिज्ञातोऽस्मि श्रीमत्या सम्यगित्यस्फुटं प्रत्यभाषि ससम्भ्रमं साम्प्रतिकेन त्यागराजेन परिचितपूर्वेणानु-पमेन। ततश्चापृच्छद् "अपि कुशलं श्रीमत्याः पितृदेवानाम्?" इति। "दिवं गतास्ते पञ्चभ्यो वर्षेभ्यः प्राग्" इतीन्दिरयाभाणि। अथ तदीयकन्यापि प्रायः कालवशं गता स्यादिति बलवदाशङ्कमानो विनताननः क्षणं जोषमस्थात्पुनस्तापसः। "अपि वत्सा श्रीमत्या . . ." इति वचनार्ध एव स व्यरमत्।

इं—चिरादतिक्रान्तमुग्धावस्था लावण्यातिशयसम्पन्ना प्राप्तोत्फुल्लयौवनदशा शोभ-तेतरां मे नन्दिनी। कुतः समायाता भवन्तः?

इति पृष्टोऽब्रवीदनुपमः पुष्पपुरोपान्तवर्तिनः खड्कीनाम्नः प्रदेशादिति। अथ निशम्य नाम पुरस्य परमविस्मयसरणिमारूढस्सा। "अपि प्राक्तनहस्तलिखिततालपत्रेषु नित्यं व्यापृताः स्थ पूर्ववदेवे" ति तत्तादात्म्यं परीक्षितुमिच्छन्ती पप्रच्छेन्दिरा। तथेति तेनोक्ते व्यजानात्सा सद्यो यत्पुरुषे यस्मिन् निजात्मजेदानीं निबद्धानुरागास्ति तेनानुपमेनैव संप्रति गृहीतत्यागराजनाम्ना ध्रुवं भाव्यम्। अयं च पथिकः स एव येन परित्यक्तासीदतिक्रान्तशैशवा नवोढा मीरा प्रागष्टादशभ्यो वर्षेभ्य इति। अभिज्ञा-नेनानेन परमानन्दतुन्दिलं समभूत्तदीयान्तरङ्गम्। हर्षातिशयेन रोमाञ्चितगात्रयष्टेस्तस्या अश्रुपूरेण परिप्लावितं लोचनयुग्मम्। तथापि स्वान्तर्गतविचिन्तनस्येङ्गितलेशमपि तस्मै नावबोधयन्ती वत्साजामातरौ पारस्परपारमार्थिकतादात्म्याज्ञौ अप्रकटितविस्मयप्रहर्षौ स्थापयिष्य इति झटिति निश्चित्याब्रवीदिन्दिरा। "अविवाहितः कल्पायमानोऽयमेता-वान्समयो भवन्तं प्रतीक्षमाणया मीरया। अपि नासीत्क्षणमपि वर्षेषु व्यतीतेषु सकृदपि तावदस्मानवेक्षितुं मनस्यभिलाषो भवताम्" इति। निरुत्तरोऽनुपमः। शुष्ककण्ठो मर्मस्पृशानुतापेन परिविद्धो हृदये निजानुचिताचरणजनितवैलक्ष्येण नितान्तलज्जितो नताननोऽभवत्। वत्सामुद्दिश्य यथा यथा सा व्याहरत् तथा तथाभूदनुपमो निश्चेष्टः

स्तिमितश्च। पूर्वं यस्याः स पाणिमगृह्णात्सा मुग्धेदानीं क्षणमात्रं तत्स्मृतिसरणिमारूढासीत्। मूर्तिश्चान्यस्यास्तन्मानसचित्रफलकात्तिरोऽभूत् । यास्यावस्तावत्सदनं सत्वरमित्युक्त इन्दिरया किञ्चिद्दोलायमानमना अब्रवीत्।

अ०—कस्यचिज्जनस्य गृहे स्थापितां पेटिकामानेतुं गन्तव्यं मयादौ। गम्यतां श्रीमत्या तावत्पूर्वमायास्यामि पश्चात्।

इ०—परं मीरायाः अवितर्कितहर्षोद्रेकस्य विलम्बो मा भूत्।

अ०—भगवति! अपात्रे प्रेमानुबन्धोऽयं निहितो भवत्या किल।

इति निगद्य सगद्गदमङ्गुलीर्व्यावर्तयत् पुनः पुनः ससंभ्रमम्। मैवं मैवमित्याश्वासयन्ती रथ्याग्राममार्गेण प्रत्यचलदिन्दिरा जवेन।

अथ निजालयस्य प्राङ्गणं प्रविष्टमात्रां तां मीराऽभ्यधात् सविस्मयम् "अम्ब! कथमियत्सत्वरं प्रत्यागतासि?"

इं—वत्से। श्रुतं किञ्चिद्वृत्तं मया।

मी—किमुक्तं पुरोहितैः? कच्चिदनुमन्यते तैः पुनर्विवाहो मे।

इं—देवागारं प्रास्तया मयावलोकितो द्वारि कश्चित्सुहृदनुपमस्य। सर्ववृत्तं तद्विषयं जानाति महाभागोयम्। भोजनाय निमन्त्रितश्च मयासौ। न चिरादागच्छत्येवात्र।

मी—अथ...अथ...जीवत्यद्यापि...

इं—नैतत्कथितं तेन। वत्से! अलं चिन्तया। न चिरात्सर्वमेव नौ विदितं भविष्यति।

मी—कथं गच्छेयं खड्कीपुरम्। अयि मातः सन्देहपिशाचाभिभूता विगतप्रायप्राणास्मि खलु।

इं—वत्से! समाश्वसिहि समाश्वसिहि। सर्वथापि शुभमेव भविता। एहि तावत् किञ्चिन्मिष्टान्नं प्रसाध्यम्। अनुपमस्य सुहृच्छुभवार्तासुखेन पूरयिष्यति हृदयमावयोः।

इत्युक्त्वा प्रसन्नानना प्रसूर्मीरामाश्लिष्य गाढं महानसमनैषीत्। अत्रान्तरे देवमन्दिराद् बहिर्विलम्ब्य किञ्चिदनुपमो रथ्याग्रामं प्रति वव्राज। अष्टादशसु वर्षेषु व्यतीतेषु न किञ्चिदपि परिवर्तनं तद्दृष्टिगोचरतामयात्। तान्येव क्षेत्राणि यथापूर्वम्। तदेव पतत्रिणां विरुतम्। त एव यथादौ शुष्कतृणराशय एकपार्श्वप्रवणाः। कर्कशस्वरं टिट्टीविशेषाण्डजानां शृण्वतोऽस्य स्मृतिसरणिं समारुक्षत्पूर्ववृत्तमात्मनः। शनैःशनैस्तु तिरोभूद् भूतकालः। वर्तमानकाल एव तच्चेतसि दृढमूलः स्थितः। ततश्च प्रतिपत्तिमूढ इव 'किं सुप्तोस्मि? किं जागर्मि वा? किं कुर्याम्?' इत्यनिश्चितचेता विजनं ग्राममासादयत्। अदूरादिन्दिरायाः गृहस्य धूमनालिकोद्गीर्णधूमनिकरमीक्षमाणस्यास्य प्रादुरासीद् वेपथुर्देहे। 'आरूढानेकतर्कस्यास्य व्याकुलत्वमवर्णनीयामुपजगाम हृदयम्। व्यचिन्तयच्चासौ। 'हन्त! अष्टादशभ्यो वत्सरेभ्यः प्राङ् नवोढां सजीवां भूमौ निखातवानहम्। तत्सविधे पुनर्गमनेन प्रेयसी मे रामी परित्याज्या स्यात्'। इति चिन्ता निर्मर्यादेव

प्रवृद्धिमारूढा तं चिरक्लेशतराम् । पर्यन्ते शिलायामेकस्यामुपविश्य स्तिमितोऽवतस्थे । नैकघटिका व्यतीताः । प्रत्यासन्ना निशीथिनी । समाधिनिःशब्दतयेव समावृतोऽभूद् ग्रामोऽयम् । सूचीभेद्यतमसा द्विगुणीभूतानुतापः शून्यदृष्टिरसद्याधिमन्थवद्धाकोऽयम् । तदीयशोकाग्निर्नैराश्येनेव संवर्धितोऽदन्दह्यत तद्धाहकरणम् । सर्वतो दिशः शून्यतां गताः । निखिलं गगनच्छिद्रभमेव बभौ । आरूढवार्द्धकप्रायं सहसाऽऽत्मानं सङ्कल्पयामास । तदनु कृतमतिरिवोत्थाय झटिति इन्दिरागृहगामिनो मार्गान्निवृत्य तमिस्रायां निममज्ज ।

* * *

सप्ताहद्वयोत्तरमिन्दिरया सह मीरा खड्कीप्रदेशसमीपवर्तिन्यास्तटिन्यास्तटे यथाप्रतिश्रुतमुपातिष्ठत । सुतरामवदीर्णहृदयाऽपि सन्देहात्कृतनिश्चयासीन्मीरेदानीम् । "अम्ब ! किं नाम मया तस्मै निवेदनीयम्" इत्यविदितवल्लभतादात्म्या न्यगददसकृन्मीरा । "वत्से ! कृतं चिन्तया । सर्वमेतन्मयि विसृज्य विश्रब्धं तिष्ठ । स्वयमेव तस्मै निवेदयिष्यामि"। इतीन्दिरा मीरामाश्वासयन्मृदुस्वरेण। अथ दिवसोऽप्यवसितप्रायोऽभूत्। सायन्तनचित्रविचित्रकुटिलच्छायाभिः सर्वत्र किमपि रूक्षवैलक्षण्यं प्रसृतमासीत् । सङ्केतस्थाने प्रतीक्षमाणयोर्मातृदुहित्रोर्दीर्घः कालो व्यतीतः । निर्झरिणी सघर्घरशब्दं पादयोस्तयोर्निकटेऽसुस्रुवद् विमनस्केव। क्षेत्रेषु चरतो गोव्रजस्य ग्रीवावलम्बमानघण्टानादो न्यूनीभूतः क्रमेण । प्रत्यासन्नायां निशायां वेपमानगात्रयष्टिर्मीरा शून्यहृदयेव तस्थौ । "कच्चिज्जानासि तस्य . . . तत्र प्रियकस्य वसतिस्थानम् ।" इति मन्दस्वरेणेन्दिरया पृष्टा मीराऽङ्गुल्यैव तन्निर्दिदेश । उभे च सपरितापस्य विविक्तावासमुपजग्मतुः । मलिनवातायनो रजःशुष्कतृणावृतः कुटीरो निरानन्दतां नितरामेधामास । शैवलाच्छादिताभ्यो भित्तिभ्य उदभूत् क्लिन्नशैत्यम् । कुटीरस्यान्तरत एव द्वारमर्गलीकृतमासीदिति कीलकेनान्तर्गतशृङ्खलामुद्धृत्य सलीलं द्वारकपाटमुद्घाटयदिन्दिरा । प्राविशच्च सह दुहित्रा मुख्यप्रकोष्ठम् । कुटीरे सर्वत. परिभवनैराश्यातिशयशोकादिभावा व्यक्तीभूता आसन् । शून्यशून्यतैवावतिष्ठ सर्वत्र । भग्नाशया समारूढा विषादस्य कोटिमिन्दिरा कुटीरान्निर्ययौ । मीरा तु ततो निर्गन्तुमनिच्छन्तीव मुहूर्तमलिन्दभूमौ चिरास्थिता जोषं स्थितवती । शोकातिशयेनान्तर्दन्दह्यमाना बहिः शून्यकुड्याः स्तम्भितवाक् कश्चित्कालमिन्दिरा तस्थौ ।

मीरावदत् । 'मातः क्षमायैव मे प्रायः सर्वमिदं संवृत्तं स्यात् । पूर्वरसात्मानमिदानीं गतमर्तृकामाकल्पयामि । दुराशामृगतृष्णिकस्यैवासौ तपस्वी त्यागराजो निर्लज्जया निर्लक्षणया मया प्रतारितः किल । तथापि स्वकथानिवेदनान्निवारितास्मीति शुभमेव" इति । निशम्य तस्या वचनमधिकाधिकमवदीर्णहृदयेन्दिरा व्यचिन्तयत् । 'जन्मान्तरोपार्जितस्य दुष्कृतस्य मे किमेष परिणामो यन्मन्मनोरथैर्न'पत्यादनर्थपरम्परा समुद्भूत् । हन्त कन्याजामातरौ विस्मापयितुमिच्छन्त्यात्यन्तविपरीतमेव व्यधायि मया । सादृमेवंविधा पापकारिणी निरुपकारिणा गर्हणीया यया स्वात्मजाया निर्मूल्युन्मूलितः मुग्धद्रुमः' । इतीन्दिराया भग्नाशानुतापाग्निना भस्मीक्रियमाणं हृदयमासीत् ।

अथ यावत्कुटीरान्निर्गच्छन्ती मीरा प्रवेशद्वारं पिधातुं यतते तावत् कपाटस्य पृष्ठे विलीनं छत्रमेकं तापसस्य नामाङ्कितं भूमौ सहसा न्यपतत् । सपदि तदुद्धृत्याभ्यधान्मीरा "अम्ब ! अम्ब ! पश्य ! हन्त तस्येदं छत्रम् । तत्स्मारकमिति रक्षिष्याम्येतत् ।" इत्युक्त्वा छत्रं सादरं सबहुमानञ्चादाय बद्धमौनां प्रसूमुपेत्य सर्वं तया प्राचलत्प्रदीपे । अथ कतिपयपदानि प्रचलन्तीभ्यां विजने मार्गे प्रदोषसमये दूरादेव ताभ्यामवालोकि कस्यचित्पुरुषस्याकृतिः । नचिराच्च तापसस्तयोः पुरतस्तस्थौ । तमालोक्य मीरा रोमहर्षोत्कम्पमाना विलुप्तवागिव बभूव । तापसस्तु स्वमनोगतहर्षं पश्यन्निव मूकमनास्तस्थौ । प्रहृष्टेन्दिरा साशीर्वादवचोभिर्वत्सां जामातरावभिनन्द्य तयोः करौ संयोजयामास । ततश्च सगद्गदं न्यगदत् 'अहो ! अनुपम ! अमूल्यं खलु भवदीयं छत्रमिदं येनाष्टादश वर्षाणि विश्लिष्टया भार्यया पुनः संयोजिता भवन्तः सर्वं च सुखावहं पर्यवसितमिति ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

६. हैमसमाधिः

दिवसोऽवसितप्रायः । अस्तं गमिष्यतो भगवतः सहस्ररश्मेररुणरश्मिभिश्चुम्बितानि हिमच्छन्नान्युच्चोच्चशिखराणि हिमाचलस्य विविधधातुमयत्वाद् देदीप्यमानानि नानाविधरत्नखचितानीव विदूरात्प्रतिभान्ति स्म । नगाधिराजोऽयमवगाह्य पूर्वपश्चिमौ वारिनिधी भूमेर्मानदण्ड इव पूज्यमानस्तिष्ठतीति कवीन्द्रस्य सूक्तौ प्रेक्षकस्तं दर्शं दर्शं कथं न प्रतीतो भवेत् ।

अस्ति निविष्टं मणिमयगिरिमेखलायाः क्रिष्टिवाराख्यग्रामस्य च मध्ये क्वचिद्विविक्तस्थले कुटीरमेकं ग्रामीणस्य कस्यचित् । प्रदोषेऽस्मिन् काचिद्रूपयौवनसम्पन्ना हिमानाम्नी युवतिः सृष्टिसौन्दर्यमालोकयन्ती कुट्या बहिश्चिनारनाम्नस्तरुविशेषस्यालवालं परितो रचितायां वेदिकायामुपविष्टासीत् । दरीदृश्यते तस्याः पुरः कुटिलः पन्था यः शालिक्षेत्रादारभ्य कारवाहीगुल्मेष्वन्तर्हितस्ततश्च पुनः सुदूरं दृष्टिगोचरो भवति । नेदीयसः परशानपादायतस्य गिरेरधस्तात्सुदूरं प्रसृतः प्रचण्डो जलप्रवाहः प्रतिबध्नतः प्रस्तरान् शकलीकुर्वन् फेननिकरोद्गारभासुरो निर्झरझर्झरनिनादेन दिगन्तमापूरयन्निवासीत् । आस्तामुभावपि पार्श्वौ पर्वतस्यावृतौ नानाविधपुष्पितवन्यगुल्मैर्नन्दनवनरमणीयताविडम्बिभिः । अतिमनोहरं हिमालयस्याद्भुतसौन्दर्यं दर्शं दर्शं विस्मृत्यात्मानं हिमा गाढं समाहितेव तस्थौ । सर्वतः शान्तताधिदेवता व्यराजत । समयेऽस्मिन् गगनचुम्बिशिखराः सुर्वोह्वपद्रुमाः पर्वतीयप्रदेशस्य दिदृक्षका इव निश्चलाः सावधानमिव तस्थुः । गन्धवाहो निरुच्छ्वास इवासीत् निःशब्दः स्तब्धश्च । अथ यावत्तरुणी दीर्घं निश्वसिति तावत्तस्या माता पृष्ठतः समुपेत्य तारस्वरेण पप्रच्छ । हिमे, अयि किं चिन्तयसि वचनं सर्वथा तस्य मूढमतेस्तापसस्य श्रीनगरनिवासिनः । सहसाऽऽस्मनात्समुत्थापितेव हिमा परावृत्य परिणतवयस्कां कृशाङ्गीं निजजननीं कुटीरान्निर्गतामद्राक्षीत् । दत्तप्रत्युत्तरेङ्गितेन पुनरसंख्यवर्गीजरक्षेत्रविस्तारस्य निरूपणे हिमा व्यापृता समभूत । स्थविरा च दुहितुरन्तिकमुपविश्य ताम्बूलं चर्वन्ती व्याहरत्—अये, निमित्तज्ञोऽयं धर्मकञ्चुकीति निश्चिनोमि । किमनेन तस्य संदेशेन । हन्त, तस्मिन् विश्वसत्या त्वया समाश्रयणीयदूरं महारण्यम् ।

हिमा—मातः, किमिति वृथा तापसमुपालभसे ।

वृद्धा—अपि तेन मनिश्चयं ज्ञापितासि तव पत्युरम्बुजस्य संकेतस्थानमुद्दिश्य । अम्बुजस्य पृत्तोपलब्ध्यै गनवम्यहं सह त्वया तत्सन्निधे, न पुनस्तद्विचित्रमुखावलोकनाय । आः, षण्ड एवासौ ।

इति मतिरस्कारमुक्त्वा सा नासिकया नस्यचूर्णमाददे ।

हिमा—मातः, दृष्टमेव तेन यत...

इत्यर्धोक्तवचनो व्यरमत तरुणी ।

वृद्धा—किं नाम व्याहृतं तेन। पुण्यम्—पुण्यमेव सिद्धिप्रदम्। (सोपहासं विडम्बयन्ती) यथा यथाधिकं कष्टं पुण्यवृद्धिस्तथा तथा। नैतदम्बुजस्योदन्तस्य कमप्यंशं व्यनक्ति।

हिमा—तथापि तापसस्य संदेशेऽस्मिन् कोऽप्याशाङ्कुरो व्यज्यते खलु।—

इति सा स्मितनिष्प्रभधूम्राम्बरतलान् देवदारुद्रुमान् जोषं विलोकयन्ती समुदैरयत्।

वृद्धा—वत्से, का नामाशा? अपीदममरनाथस्य हिममन्दिरं प्रति प्रयाणं संगमयिष्यति त्वामम्बुजेन? व्यतीतं खलु वर्षपञ्चकं तस्य प्रयातस्य गृहात्। पितापि तस्य त्रिंशे वर्षे परिभ्रमणसक्तो भार्यां मासजातापत्यं च विसृज्यामरनाथयात्राबद्धादरो गेहान्निर्गतो न पुनर्निवृत्त इति श्रुतमस्माभिः। गेहिनी तस्यानवरतनयनाम्बुधारा वर्षन्ती शोकानलेन प्लुष्टेव स्वशिशुं अम्बुजनामकं तदानीमेकान्ददेशीयं कस्मैचित् सुहृदे समर्प्य दिवं गतवतीत्यपि सुविदितमेव नौ।

हिमा—परं पर्यटनासक्तिः पित्रा प्रेरिता तस्मिन्निति तत्पूज्यतातपादेषु दोषमारोपयितुं नोचितम्। अपरं च विदितमेव ते यच्चिरात्तिरोहितस्य पितुरन्वेषणैकधिया प्रस्थितो हिमाचलं प्रति तव जामाता, न तु विहारसुखोपभोगाय न वा पर्यटनासक्त्या।

वृद्धा—प्रवृत्तिरीदृशी वंशपरम्परागतास्तीति न संदेहः। हिमे, सुप्राहितनाम्नी त्वमपि हिमगिरिमारोढुमिच्छसि नष्टस्य पत्युर्गवेषणायेति न विस्मये।

हिमा—अम्ब, किमित्येवं ब्रवीषि। वेत्सि त्वं यदस्य पुनर्दर्शनस्य नास्ति स्तोकमप्याशा। आध्युपशमनार्थमेव यात्रेयं मयि जिगमिषां जनयति। व्यतीतेषु पञ्चसु वत्सरेषु प्रतिक्षणं विरहजन्यमसह्यदुःखं सोढवत्यहम्, इदानीं तु गलितधैर्या संजातास्मि। मानसव्याधिमुपशमयितुमनेक उपायाः कृता अस्माभिः, परं सर्वेऽपि निष्फलत्वमेव याताः। तस्मादेव श्रीनगरे तापसस्योपदेशोऽभ्यर्थितो मया।

इत्यभिधाय श्वासस्थैर्यार्थं मुहूर्तं विरम्य पुनरुपाक्रमत वक्तुम्—

हिमा—अम्ब, पर्यटनमिदं प्रशान्तिं मे प्रदास्यतीति नास्ति संदेहलेशोऽपि।

वृद्धा—परं पुण्यस्य कः सम्बन्धोऽत्र।

यथा यथाधिकायासः पुण्यवृद्धिस्तथा तथा।
पुण्यं हि सात्त्विकं नूनमशक्यमपि साधयेत्॥

इति भविष्यवादिनं तापसं विडम्बयन्ती मुखविकृत्या क्रियासमभिहारं तद्वचनं प्राजल्पत् स्थविरा।

हिमा—मातः, जानासि यन्नास्ति पुण्यादन्यत्किमपि महत्तरम्। ध्यानतपोव्रतादिक्लेशोत्तरमधिगतात्पुण्यान्माहात्म्यमेवोद्भविष्यति। अपरं च वर्षपञ्चकात् प्राक् श्रीमदमरनाथक्षेत्रादेवाम्बुजस्य प्रथमं पत्रं समासादितं मया।

वृद्धा — कश्चित्कालमुषित्वा च तत्रास्मिञ्जन्मनि समं वल्लभेन संयोक्ष्यसे पुनरिति तव विश्वास उपहासास्पदं खलु।

हिमा — को जानीते।

वृद्धा — वत्से, वृद्धाया मे वचः शृणु तावत्। अतिशैत्यादावां न यावच्छिलायिते भवावस्तावदेव श्रीनगरं निवर्तावहै।

हिमा — (सविस्मयम्) किम्? इयद् दूरमागत्य निवर्तिष्यावहे?

वृद्धा — (अपवार्योपस्वरेण) हन्त, मार्गक्लेशबाहुल्यस्य मालिन्यमपि व्यतर्कि मया प्रयाणात्पूर्वम्। उपत्यकाया अथ और्णवस्त्रजातभारवाहकस्योरणस्य पतनादारभ्य शैत्याच्छकलीभूतासि। को जानीते कीदृशी घटना घटेत पथीति। अपरं च समयेऽस्मिन् विशेषतः श्रावणमासे यात्रिकाः परस्सहस्राः पुण्यक्षेत्रं समागता विकरिष्यन्ति सर्वत्र मालिन्यं व्याधिं निर्भरं च। एतद्देशीयवायुजलादिकमपि नानुकूलं तवेति प्रत्यहं कृशिमानमापद्यसे विवर्णा च संजातासि। अतः स्वदेशं प्रतिनिवर्तावहै शीघ्रम्।

हिमा — मातः, प्रोक्तमेव मयाऽसकृदत्र कोऽपि जगतीतले मत्प्रतिज्ञां मिथ्या कर्तुं प्रभविष्यतीति। तस्मादलं निषेधवचोभिः।

वृद्धा — (किञ्चित्कुपिता) मूढासि त्वं यत्पराधीनेऽपि विषये एवंविधा प्रतिज्ञा कृता त्वया। अतो गम्यतामेकाकिन्यैव। निवर्तिष्येऽहमितः श्रीनगरम्। नाहं व्याहन्मि तवोत्साहम्। (मुहूर्तं विरम्य) परिभ्रमणावेशप्रवृत्तिं पैतृकधनमिवासवानम्बुजः, परं कस्मात्त्वयाधिगतेयमिति न जाने।

अथ मातृवचनमाकर्ण्य किञ्चित् स्मिताननाऽप्रद्वतोत्साहा तरुणी तूष्णीकं विलस्थे। अथ परेद्यवि भानूदयात्प्रागेव विसृज्य शय्यां विना जननीं प्रस्थातुं प्रावर्तत हिमा। हस्वकायस्त्रिविष्टपदेशीयः कश्चित्तस्याः पोट्टलिकां वहन् स्कन्धेन तत्पृष्ठतोऽचलत्। प्रस्थानसमये मातरमियं यदाद्यस्तदा तस्यै प्रदायाशीर्वादं वृद्धा तूष्णीं तस्थौ। परस्तात्कुटीरस्य द्वारदेहल्याः प्रयान्तीं कन्यामादृष्टिपथगतां प्रेक्षमाणा स्थितवती।

अथ हिमानेकाहानि चिनारदेवदारुसुर्वादयादिद्रुमव्याप्ते महारण्ये पर्यट्य यावदेकदाऽपराह्णे चेनायनामकं रज्जुनिर्मितसेतुं समासदत्। समागत्यात्र कस्यचिच्चिनाराख्यतरु-विशेषस्य प्रच्छायशीतले तले निजं शयनीयं विस्तृत्य कश्चित्कालं विश्रान्तिसुखमासेवत। पार्श्वस्य मान्यवेग व्याप्तं गन्धवाहं निर्मलं परिमलमयं च श्वसन्त्यै सपदि तस्यै निद्रादेव्या सुव्यापसुखमदीयत। घटिकोत्तरं प्रबुद्धा शय्यां निबध्य पुरः प्रयातुं यदा सा प्रवर्तते तदा मार्गदर्शकस्तस्यै विस्तुणवमोऽङ्गुल्या निर्दिश्याब्रवीत्—अनया पदव्या गन्तुमर्हति श्रीमतीति। परं श्रीनगरनिवासिनस्तापसस्य संदेशो यथा यथाधिकायामः पुष्पवृष्टिस्तया कथेति तस्याः श्रुतिमपुटौ पूरयामीव। तद्वचने यद्विश्वासा च सा शिरः कम्पयित्वैव हस्तेनैव मार्गदर्शकस्य सूचनां निराकरोत्। सद्वदायन्नेन पथा जिगमिषोस्तस्या निश्चयं विदित्वा साश्चर्यं तस्यां बद्धदृष्टिः क्षणं निरुत्तरः स्थित्वा त्रिविष्टपदेशीयः प्रत्युवाच

—भगवति, पुरो गन्तुमक्षमोऽस्मि, पादव्यथा मां पीडयतीति। 'यथेच्छं विधेहि' इति तं प्रोच्य युवतिः पोट्टलिकामंसे समारोप्य रज्जुनिर्मितसेतुमतिक्रमितुमुपाक्रमत। ततश्च पर्वतश्रेणीतः पर्वतश्रेणीम्, अटवीतोऽटवीम्, शिखराच्छिखराग्रम्, अधित्यकातोऽधित्यकां समुल्लङ्घ्य पुरतो दरीमेकामन्यगाधामधस्तनीमालोक्य तस्या मस्तके कोऽपि झङ्कारवः समुदित इवाभात्। एकमात्रे पदस्खलितमस्मादान्दोलयद्रज्जुसेतोर्नो प्रचण्डप्रवाहसिन्ध्या अस्मिन् प्रसभं पातयेदिति विभावयन्ती सा स्विन्नगात्री सवेपथुः समजनि। ततश्च परमात्मनः परमकरुणामेवावलम्बनं प्रतिपद्य परेशस्यागाधमहिमानं च ध्यायं ध्यायम-गणिताध्वक्लेशावन्यसत्त्वभयादीन् विगणय्य कुटिलवर्त्मनैव निर्भयं सनिश्चयं प्राचलत् प्रगल्भेयं तन्वी। देवदारुद्रुमैर्गाढमाच्छादिते महारण्येऽस्मिन्नत्पादविन्यासशब्दमन्तरेण न कोऽपि ध्वनिरश्रावि। प्रदेशोऽयमत्यन्तभयावह इति यात्रिकैर्वर्जितप्रायोऽभूत्। क्वचिद्गोमायुस्तरुगुल्माद्विर्गत्य तां न्यरूपयत्, ततश्च भयोद्विग्न इवात्मनोऽभिरिरक्षिषया द्रुतं पलायितः। अभ्रंकषचिनारनामकानां पारसीकदेशोद्भवतरुविशेषाणां मोगलसाम्राज्यकाला-दारभ्य सर्वत्र कश्मीरेष्वारोपितानां श्रेणिः, निविडतमच्छायायां पिशाचपङ्क्तिरिव घोराट्टहासं कुर्वाणेव व्यभासीत्। हिमा तु निर्भयमूर्ध्वोर्ध्वमारोहत्। पृष्ठतस्तस्याः पुरतश्च तस्थुरत्युच्चश्रेणयोऽत्यन्तविशालहिमाद्रेर्नितम्बानाम्। क्वचिद् द्विरेफस्य झङ्कारवे तस्याः श्रुतिमार्गं निपत्य पुनर्विरते प्रशान्तता प्रासरत्।

पर्यन्ते श्रीमदमरनाथगुहाया बहिःस्थाधित्यका दृष्टिगोचराऽभूत्। ततो यावत् पिसुनाम्नः शैलस्योत्सङ्गे स्मयमानशेषनागाख्यसरोवरमवलोकयन्त्यधित्यकां समुपैति सा, तावद् वृद्धदारुद्रुमस्याधो ध्यायन्तं कञ्चित्तापसवृद्धं व्यलोकयद्धिमा। प्रदोषसंवर्ध-मानान्धकारे निष्प्रभनीलनीलोहितपर्वतच्छायाभिर्घनीभूते स प्रथमा जीर्णपर्णमिव वलित-पीतवर्णास्य आनाभिविलम्बमानसितमान्द्रकूर्चो भस्मधूलीरूषितत्र्यङ्गूटकोऽशिथिला-कुञ्चितगात्रो दाक्षिण्याङ्कितललाटो भद्रतयैव स्नातशरीरो भ्रूमध्यस्थापिताचलदृष्टिः शताधिकवर्षदेशीयः पुरातनवल्मीक इव समुदलसत्। हिमायाः पदन्यासशब्द-माकर्ण्यायतद्योतमानं नयनयुग्ममुन्मील्यान्वयुङ्क्त तां 'वत्से कुतः प्रतिपन्नं त्वयेदमति-क्लेशाकरं प्रयाणम्' इत्यनुयुक्तया युवत्या तस्य तेजस्विमुखमण्डलं निपुणं निरीक्ष-माणया श्रीनगरकृतावासस्य तापसस्य संदेशो निवेदितस्तस्मै। योगीन्द्रोऽभिनन्द्य तत्संकल्पं तस्यै मेषदुग्धफलाद्युपहारं व्यतरत्। ततश्चेङ्गितेन समीपवर्तिनीं निम्नपटलां निजकुटीं तस्यै स निर्दिष्टवान्। सखेदं दोलायमानमानसामेतां साग्रहं सप्रसादं समादिशत्—वत्से, प्रविश्यतां कुटीरमिदं, विश्रम्यतामतश्च निशान्तिसुखं सेव्यतामिति। लब्धाश्रयेण प्रफुल्लहृदया तन्वी प्राविशत् कुटीम्, विस्तृत्य चास्तरणं भूमौ सपदि गाढनिद्रया गृहीताभूदानिशीथम्। ततश्च गवाक्षान्तर्निविष्ट-सुधाकरचुम्बितानना जागरितेयं शय्यां विसृज्य कुटीराद्बहिः स्थित्वा कौमुदी-दुग्धप्रवाहप्रधवलितं काननमालोकयन्ती विधातुः सृष्टिचमत्कारेण परवशीभूतासीत्। कुट्याः स्वामी योगीन्द्रः पूर्ववच्चिनारपादपस्याधो भगवद्गतेन मनसा विस्मृतदेह इव

चन्द्रालोकसौन्दर्यं कदाप्यनवलोकयन्निव विगतचेतन इव निमीलितलोचनः समवस्थितः। तस्य समाधिविच्छेदो मा भूदिति मन्दंमन्दं कानिचित्पदानि गत्वा कस्यचिद्विशालवृक्षस्याधःशिलायामुपविश्येयं कतिपयघटिका यापयामास। बृहत्तमप्रायन्तपर्वतानां हिममयशृङ्गाणि कश्मीरजवर्णकान्त्या हिमांशो रजतरश्मिभिश्च देदीप्यमानानि शुशुभिरे। मरकतनीलेऽस्मिन् शेषनागसरोवरे रजन्या ध्यानपरा वृत्तिः प्रतिबिम्बिताऽऽसीत्। आलोकस्यास्यद्भुतरमणीयत्वपराधीनायास्तस्या विचारसरण्यां समापतत् स्मरणं चिरातीतानां वर्षाणाम्, स्वभर्तृसनाथीकृतस्वगेहस्य, आत्मीयस्वल्पकालस्थायिवैवाहिकजीवनयात्रायाः, अब्दपञ्चकतः पूर्वं संवृत्तस्याम्बुजस्य प्रस्थानस्य मन्दिरात्। ततश्च जन्मान्तरानुभवारूढेवाभासमयतामापद्यमानेव तस्याः स्मृतिर्मुहूर्तं ग्लानिमभजत। अपारविलक्षणचिन्तार्णवोर्मिविलोडितमभून्मनस्तस्याः। व्यचिन्तयच्च—यदि तस्यां प्रचण्डद्यामम्बुजः सरभसं चिरात्प्रलीनः स्यात्ततः किम्? इत्याकलयन्त्याः पक्ष्मपङ्क्तियुगलं बाष्पोद्गारेण सिक्तमिव, शरीरं च रोमाञ्चकण्टकितमिवाभूत्। करुणासागरकल्लोलैराकुलाया मनस्तस्या विषादगण्डशैले न्यस्यत। अकल्पयच्चाकाण्डं सा यच्छ्रीनगरनिवासिनो भविष्यन्नस्याकृतिः स्वदृक्पथे निपत्य क्षणादेवदारुद्रुमाणां पृष्ठतः समुत्प्लुत्य झटिति पाण्डुवर्णविभावर्याश्छायायां क्षणं दृश्यमाना पलाशिनां मण्डलेषु विलीनेति। दूरस्थाधित्यकातस्तस्य स्वरप्रतिध्वनिरश्रावीति च सा व्यभावयत्। भावनेयं तु क्षणिकस्वप्न इव विनष्टाऽभूत्पुनश्च गाढनिःशब्दता शर्वर्याः सर्वतः प्रासरत्। शीतशीतोषःकाले योगीन्द्रं पूर्वेद्युरिव ध्यानावस्थितमद्राक्षीत् सा। संध्यायामस्यान्तरायो मा भूदिति यावत्सा पुरश्चलितुं प्रवर्तते तावन्मुनेर्नयनयुगमुन्मीलितं वलिनानने चास्य किञ्चिन्मन्दस्मितमाविरभूत्। कृतज्ञताभरपुरस्सरमापृच्छमानां युवतिं मुनीन्द्रोऽभाषिष्ट—वत्से, याहि पुरः। शश्वत्स्थास्यति तव पुण्यम्। भूयाच्छिवं ते। आशीर्वचो वितरन्तु ते देवाः। इत्युदीर्य भानूदयं प्रति समुन्नमिते तस्य क्षीणक्षीणानने पूर्णशान्तता व्यराजत। न चिरात्पिहितलोचनस्य तस्य मुखमण्डलं समीक्षमाणा सादरं करपल्लवौ संपुटीकृत्य शीतमरुन्मुखमनुभवन्ती हिमा सोत्साहं पुरः प्राचलत्।

अथ द्वित्रदिवसोत्तरं मार्तण्डमण्डले निम्लोचति समासदद्युवतिरभीष्टस्थलम्। अपर्याप्तादानतया पाण्डुवदना कम्पमानाङ्गयष्टिः श्रमेण मृतप्राया च तुङ्गतुङ्गतुहिनसञ्चितशृङ्गं तुहिनगिरेः शनैः शनैरसृपत्। प्रकाशे दिनमणेर्हीरकमणिमालानामिव देदीप्यमानानां दिगम्बरमालानामत्युज्ज्वलतेजसा दृष्टिस्तस्याः प्रत्यहन्यत। पर्यन्ते नानाविधविलक्षणभावनामग्निमनाऽप्रस्फुटविभ्रान्तरा श्रीमदमरनाथस्य गुहान्तिकं संप्राप। आसीद्विशालस्थल्यां कन्दराद्बहिर्यात्रिकजनानामेव:—क्वचिच्छ्रान्तराः परिणतवयस्काः कुघटिताङ्गयष्टयः, क्वचित्परस्परदृष्ट्या याचकानां समूह इतस्ततो यात्रिकेभ्यो धनाशया साहाय्यं चिकीर्षुः; क्वचित्परदशानामनन्यप्राणभूम्यधिवासिभिक्षुकाणां व्रातो जीर्णचीवरवेष्टिताङ्गः कम्पमानः, क्वचित्परस्सहस्राणां परदेशीयानां समुदायो निष्क्रममाणः श्रीनगरम्, क्वचिद्धर्मलग्नाः शिशवः स्वस्वमातृनितम्बलग्नाः। हिमा च यात्रायातसंक्षुब्धजनतामहार्णवाभ्यन्तरे संघर्षिता निपीडिताङ्गी

च सर्वेषां पार्श्वतः कथं कथमप्यचलत्, यावत्सा प्राप पवित्रगुहाम् । प्रविष्टा च तत्राद्राक्षीद् दूरवर्तिनि कोणे गोलार्धाकृतींस्तुषारराशीन् । मध्यभागे च गुहाया व्यराजत शशाङ्कमौलेस्तीर्थम् । अदृश्यत देवतायाः पुरो विशालहिममयशिलामधि भगवद्भक्तान्तरङ्गः साष्टाङ्गपातं नतो भक्तानां समूहः । केचिदन्येऽप्यन्तराभिनिविष्टाः सोत्कण्ठं गायन्तो दिव्यं स्तवम् । परमात्मैकपरायणं तं जनकदम्बं दर्शं दर्शं हिमा पुलकिताङ्गी व्यतिष्ठत विस्मयातिशयाकुला । न चिरादुपासनां विधाय यात्रिकाः सोत्कर्षभावप्रोत्साहिता उच्चोच्चैरगायन् सामवेदपदक्रमोपनिषद्गतानि दिव्यपद्यानि । बधिरीकृतनिनादमयाश्रान्तं तत्क्षणं युगपच्छायोऽनेकरन्ध्रेभ्यो निर्गत्य कपोतवृन्दं समुड्डिड्ये बहिःकन्दरात् । द्विजावलोकनाप्रहृष्टान्तरङ्गा यात्रिका द्विजवराश्च ससंभ्रमं बहिर्निर्गत्याघोषन्—प्रसन्नोऽस्ति भगवानमरनाथ इति । अखण्डपुण्यसम्पादनमनाश्वासी जनसंमर्दः शनैः शनैर्विकीर्णोऽभूत् । तेषु केचित्तपोधना अविक्लेशमयवर्त्मनाऽवारुहन्नन्ये च प्रौढाः सुगमेन पथा प्राचलन् बहवश्च पृष्ठतश्चिरायिता अवस्थिताः । वेपमाना हिमा भगवतो मूर्तेरन्तिकमुपेत्य निपातितजानु चोपविश्य शिलायां बद्धाञ्जलिः सप्रश्रयं सौत्सुक्यं सोत्कण्ठाभिलापमपि प्रार्थयत । ज्वलद्धूपसौरभव्याप्तं म्लानगात्रीं तां पुनरुज्जीवयदिव । न चिरात् सा पर्यन्तेन सवाष्पनयने प्रमृज्य यावत्समुत्तिष्ठति तावत्पृष्ठतः सा चकितचकितेव प्राचलत् । तस्थौ हि तत्पार्श्व बद्धनिष्ठं तां सकौतुकं निरीक्षमाणः प्रवयाः योगीन्द्रो येन स्वकुटीरे कतिपयदिनेभ्यः पूर्वं प्रदत्ताश्रयासीत् सा । कथमसौ समायात इहेति नितरां विस्मितां बद्धवाचं तां प्रसन्नवलिन-वदनप्रदर्शितसिद्धान्तप्रोत्साहो मुनीन्द्रोऽभाषिष्ट—वत्से, अवलोकितासि मयाऽत्राऽऽयान्ती मुहुष्करेणाध्वना विगाह्य सर्वमसह्यक्लेशजातम् । धन्या ते धर्मनिष्ठा । हन्त, धन्यस्ते भक्तेः प्रभावः । भगवानमरनाथस्तवाभीष्टं सफलीकुर्यात् । भूयात्तव पुण्यानुरूपा सन्ततिः । इति समर्पिताशीर्वचनेयं निरुद्धक्रन्दनाऽऽत्मानं कथमपि संयम्याधोमुखी तस्थौ । भूयात्ते पुण्यसंचयसद्वंद्वाजानां शिवंकरोऽपीति योगिनो मृदुलमुदीरितं वचः समाकर्ण्य युवतिः मणिशारं विधूय शिरो हस्तौ निपीडयन्ती निरुत्तरा वितस्थे ।

योगीन्द्रः—बाले, कोऽस्ति ते विषादः । किमर्थं खिद्यसे । कथय सर्वं वृत्तं सविस्तरम् ।

पनेककुहरेष्वेकं प्रति प्राचलत् । सा च जोषं तमन्वसरत् । क्षणेनैतं प्रविश्य तत्र शयपीठिकाकारां वृहत्तमामेकां हिमशिलां समुपेतवन्तावुभौ । ततस्तुषाराशिमङ्गुल्या निर्दिश्य प्राह प्रवयाः—वत्से, पश्य पश्येममिति । अथश्च सा विलोक्य सद्यो विस्फारितलोचना स्थगितेव क्षणं जडीभूतेव तस्थौ । ततश्च व्यलपत्—अहह मम दयित ! मम दयित ! ! इति । अवसन्नगात्री मुक्तकण्ठमरोदीद् विलोक्य हि हिमशिलयोरभ्यन्तरे निवेशितं कस्यचित्तरुणस्य पञ्चविंशतिवर्षीयस्य कलेवरम् । पञ्चम्योऽब्देभ्यः पूर्वं गृहात् प्रस्थितोऽम्बुजो यथालोक्यत तथैव किञ्चित्स्मेराननः प्रेतोऽपि ददृशे । झटिति सा ललाटमण्डनायमानं सौभाग्याङ्कं कुंकुमं कमलोदरसोदरकरेण प्रमृज्य ग्रीवायाश्च मङ्गलसूत्रमालामपनीय पारदर्शकहिमशिलां च सूक्ष्मं निरूप्य प्रेतस्य हैमाच्छादनपटोपरि तां न्यधात् । अहह हृदयेश्वर ! हृदयेश्वर ! ! इति परिदेवमाना शोकपारावारकल्लोलनिक्षिप्तेव सा भूमौ न्यपतत् । साक्षान्निराशाया मूर्तिरिव विह्वलविवर्णानना हिमवत्पाण्डुवर्णा समभवत्सा । क्षणाच्च तद्बाहुपल्लवौ निर्जीवोपाङ्गमिवालम्बितौ निःसत्त्वौ । वत्से ! वत्से ! ! प्राणिनां जीवनं जलबुद्बुदस्य भंगुरत्वमनुकरोति । अलं चिन्तया मृतस्य । भगवतो ध्यानं कुरु निर्वाणं चान्विष्य । इति सहस्ताक्षेपं सर्वं प्रापञ्चिकचिन्तानिकरं विस्मृतिसिन्धौ निरस्यन्निव पलितशिरा योगिवरो युवतिं सान्त्वयामास । ततश्च समार्दवं सकरुणं क्रन्दन्तीमबलां बालां समुत्थापयामास । सा च कृतनिश्चयेव किञ्चिन्निर्णयावसरदेहल्यामात्मानमाकलयन्तीव मुहूर्तं जोषं वितस्थे । क्रमेण तदीयानने शान्तित्यागादिभावाः प्रादुरभवन् । ततश्च जानुभ्यामवनीं गत्वा बद्धाञ्जलिः सप्रश्रयं साऽभाणीत्—तात, अहमप्यत्रैव स्थित्वा गिरिजाशंकराभ्यां देहं समर्प्य जपध्यानतपोभिर्जीवनयात्रां यापयिष्यामि । इति वैराग्यशंसिना स्वरेण कर्णे जल्पित्वा बाष्परहिता जडीभूतेव नतमुखी तस्थौ । तपोनिधिस्तावदिंगितैनैवानुमतिं दत्त्वा तां कुहरस्य प्रवेशद्वारं प्रत्यनैषीत् ।

अथ यावच्छीतशीतलहैमसमाधिकुहराद्भौ निर्गच्छतस्तावददाक्षां तौ श्यामश्मश्रुलं चर्मकञ्चुकधारिणं घनलोमशशिरस्कं दीर्घदुष्करपर्यटनश्रान्तं धूलीरूषिताननं च त्रिंशद्वर्षदेशीयं पान्थमेकं समायान्तम् । अथ मिथोऽवलोकितमात्रौ तरुणीतरुणौ क्षणं सम्भ्रान्तौ स्थितौ । पथिकः सहसा पृष्ठश्चलितस्ततः क्षणमात्रं साशङ्कमान्दोल्यमानचित्तः समाह्वयद्युवतिं हिमे ! हिमे ! ! इति । इत्थं सम्बोधिताऽप्यागत्याननेे दृष्टिं स्थिरयन्ती स्थगितेव स्वचक्षुषोरविश्वसतीव च हिमा तस्थौ मूकेव । स च स्वजीर्णपोट्टलिकां भुवि निक्षिप्य सरोमाञ्चं सविस्मयमत्यासपरमप्रमोदसन्दोहो झटिति सोत्कम्पं हिमायाः पार्श्वमासाद्य तां सरभसमुद्गृह्य गाढमाश्लिष्यत् । अवगन्तुमक्षमा विलक्षणमिमं व्यतिकरं युवतिर्भ्रान्तभ्रान्ताभूत् । स च तामुदासीनामवस्थितां क्रियासमभिहारेण सम्बोधयन्प्राह—प्रेयसि, अपि नाभिज्ञातवत्यसि मामहमतुजस्तव भर्ता । इति तेनानुपृष्टा सा शून्यदृष्ट्या क्षणं तं सूक्ष्मं निरैक्षत । ततश्च शिरसा संज्ञां दत्त्वा तस्मै, परावृत्य च समाधिकुहरं पुनः प्राविशत् । पान्थश्च योगीन्द्रद्वितीयः सकुतूहलं तामन्वगमत् । उपेतशवपीठिका सा क्षणं जोषं स्थित्वा प्रश्नपूर्वकमिङ्गितेनैव पथिकाय हिमशिलामधि-

शयानं तरुणस्य समाधिं निरदिशत् । स च प्रेतमालोक्य विस्फारितनेत्रः क्षणं निरूप्य विस्वरमाक्रन्दत्—अहो, इमे मे तातपादाः । प्रेयसि, व्यतीतानि पञ्च वर्षाणि पितुरन्वेषणैकपरायणस्य परिभ्रमतो मे । सर्वेऽपि प्रयत्ना मोघीभूताः । परं हन्त, त्वयाद्य तत्कार्यं सफलत्वं नीतमिति धन्यासि खलु । अहो, दैवघटनाया विचित्रता । इत्युदीर्य स निपातितजानुः शिलायामुपविश्य करौ संपुटीकृत्य साष्टाङ्गं पतितः । ततश्च मुहूर्तं विललास प्रक्रमं शान्तिः । हिमा योगीन्द्रश्च नतविग्रहं पथिकं सविस्मयमवैक्षेताम् । अथ समुत्थिते तस्मिन् मुनिरङ्गुल्या हिमशिलानिवेशितं प्रेतं निर्दिश्य व्याचख्यौ—अहो विधातुः सृष्टेरयमेकतमोऽद्भुतचमत्कारः । त्रिंशतमब्दान् हि तरुणस्यास्य हिमशय्यायामस्यां कृतपदस्य निरन्तरप्रस्वापसुखमनुभवत इव कालहस्तेनास्पृष्टं कलेवरं स्थितम् । इत्युक्त्वा हिमशिलोपरि निहितां मङ्गलसूत्रस्रजमादाय पुनरब्रवीदम्बुजम् । बधानैतां मालिकां ग्रीवायां ते प्रेयस्याः । त्वद्गवेषणपरया साध्व्यानया पुरुषेणापि दुर्गम्येन वर्त्मना पादचारिण्या श्रीमदमरनाथकन्दरारोहणं साधितमिति श्लाघ्याभिवर्धेत एषा । समागमोऽयं युवयोरस्याश्च तपसां परिणामः । इत्युदीर्य हिमाम्बुजौ प्रमोदपारावारप्रवाहपूरप्लावितौ विसृज्य कुहरान्निर्ययौ योगीन्द्रः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

७. मायाजालम्

अस्ति किल कस्मिंश्चिद्रमणीयोत्तुङ्गशैलशिखरे लोकलोचनानन्दप्रदं गुर्जरावनिमण्डले विराजमानमाबुनाम पर्वतावृतं ग्रीष्मविहारस्थानम्। व्यराजत तत्र गोवर्धनोद्धारिणो दारुणदानवविदारिणो भगवतः सृष्टिसुन्दरीचूडायमानातिसुन्दरशिखरमण्डनं मन्दिरम्। परितो देवागारं व्यलसन् नानाविधा विटपिनः सुगन्धपुष्पाढ्याः। सुरालयस्यैकस्मिन् विविक्तकोणे बधिरमूकः कश्चिद् दैवज्ञो नित्यमुपाविशत्। विलक्षणान्तर्बोधसंपन्नस्यास्य सन्निधे नानादिग्भ्यो बालस्त्रीपुरुषाणां समूहाः स्वस्वदैवगतिजिज्ञासया समाययुः नैसर्गिके वैकल्ये सत्यपि मूकाभिनयेनैवात्मेङ्गितं जनाय बोधयामास ज्यौतिषिकोऽसौ विचक्षणः।

स सत्यगवेषी ध्यानजपादिसाधनैर्भगवन्तमाराधयन् स्वाश्रितजनैरुपास्यत। अथैकदात्र चतस्रः प्रमदाः काश्चन गवेष्यमाणस्यात्मनः प्रियजनस्य नामधेयं प्रसूनैश्चित्रयितुं दैवज्ञेन मूकबधिरेणादिष्टाः। अतो देवमन्दिरस्याङ्गणमनवरतनिपतद्बकुलकुसुमकदम्ब-सुरभीकृतमवारुह्य लेखार्थं स्वस्वदयितनाम्नः पर्याप्तानि प्रसूनानि संचित्य प्रदोषस्य सुवासितपवनमासेवमाना विटपिनामभ्यन्तरे शब्दायमानं मरुत्सूत्कारं शृण्वत्यो विश्रान्ति-सुखमुपाभुञ्जत। देवतायनात् पुरोहितानामादौ स्तोत्रगायनं ततश्च घण्टातालभेरी-मृदङ्गवीणादीनामाकर्णितो मन्द्रतारोऽपि श्रोत्रहरो निनादः।

अथाङ्गनासु चतसृषु संजातपरस्परालापास्वेकतमा ज्येष्ठा दयानाम्नी निजगाद—एकैकयास्मासु यथाक्रममात्मीयकथा निवेद्यतामिति। तासु कनिष्ठा मुग्धानाम्न्यभ्यधात्—भवतु, रम्यतमायां राकाशर्वर्यामस्यां परस्परवार्ताश्रवणेन प्रायोऽस्मदीयव्यथा शिथिलीभवेत् सर्वासामस्माकं किञ्चित्परिसान्त्वनमपि भवितेति। तत्प्रारभ्यतां कनिष्ठया भवत्या स्वकथेत्यन्याभिर्युगपदभ्यर्थिता मुग्धा स्वचरिताख्यानमुपाक्रमत।

मुग्धा—गुर्जरदेशे क्वचित्पयोनिधेस्तटवर्तिनि दुमसनामनि ग्रामे मम पितृपादा न्यवसन्। ते च यथासंप्रदायं वंशपरम्परया प्रतीता अभूवन् यदुद्वाह एव प्रयोजनं प्रमदाया' जीवनस्येति। पठनलेखनाभ्यामन्तरोच्चशिक्षणं स्त्रीणां नावश्यकमिति तैरिदं प्रत्यपद्यत। अतोऽनावान्तर्दशवर्षाया एव मे कुमारं कञ्चिदनाथाश्रमादवृण्वंस्तातचरणा मत्पाणिग्रहणोद्देशात्, षोडशवर्षदेशीयेनानेन सार्धं युवकेन यथाविधि विवाहवाङ्निश्चयं व्यधुश्च। दिवं गतायां मे मातरि क्वचित्कश्चित्कुमारकोऽयमस्मदुपवने निभृतं मामभिलत्। अस्मद्वनमभितस्तथाभूतमुद्यानं रमणीयं तथा च व्यलसन्निजसौन्दर्येण निर्जितनन्दनवनं यथा तापसस्य विरक्तस्यापि चित्तमभिनन्दयेत्। उद्यानेऽस्मिन् नानाविधाः शाखिनः कदलीनारिकेलाम्रदाडिमीनारङ्गजम्बीरपनसादयो व्यराजन्त। पुरातनवटपादपानामधो विश्रान्तिसुखोपभोगार्थं वेद्यः बद्धिरता आसन्। सर्वतः कुसुमलतिकाः समुल्लसिता अनुपममामोदं प्रासारयंश्च।

अथैकदा सायमावामुपवनेऽस्मिन् पिककूजननादिते निभृतं परस्परसमागमामन्दानन्दसुखमुपभोक्तुं मिलितावास्व । धवलयति वसुधातलं धवलकरे निशाकरे करैः सुधाधवलैर्बकुलमल्लिकादिसुमनस्सु सौरभमातन्वत्सु मन्दं मन्दं वाति गन्धवाहे यामिन्यां सौन्दर्यशालिन्यां वृद्धिं गतः प्रमोद आवयोः परां कोटिमारुक्षत् । व्यस्मरं साकल्येनाहं पितुः शासनमुपदेशं धात्रीदेव्या निर्दिष्टयाश्च । चुम्बनं प्रथमं वल्लभस्य मे राकायां मनोहारिण्यां तस्यां पुलकिताङ्कयष्टिं मां व्यामोहयत्तराम् । नैकवर्षेषु व्यतीतेष्वपि तत्स्मरणमवर्णनीयभावं मय्युत्पाद्येदानीमपि रोमाञ्चयति मे शरीरम् ।

समाप्ताध्ययनः कुमारोऽयमष्टादशवर्षदेशीयस्तातपादैर्मे पाश्चात्यदेशगुच्चशिक्षणोपलब्धये प्रेषितः । संपाद्य कार्यं शीघ्रं निवर्तिष्ये स्वदेशमिति प्रतिश्रुत्य परदेशं प्रति स प्रतस्थे । अलेखीत सोत्साहं तरुणोऽसौ प्रणयपत्राणि, परं न चिरादेव पत्रव्यवहाराद् व्यरंसीत् । अत्यन्तचिन्ताकुलस्तस्मै जनकदेवो मे तन्त्रीसंदेशान् प्रेषितवान्, परं नोपलभ्योत्तरं चिराय नैराश्यात्तत्पुनर्दर्शनाशामपि व्यजहात् । कियत्यसह्या व्यथा सोढा मया तस्मिन् समय इति वर्णयितुं न प्रभवेत् कोऽपि जनः । प्रियकरस्य पुनर्दर्शनसुखमाशु मे भवेदित्यैकैव्याशया गृहीतान्तरात्मा स्थितास्मि । तदारभ्य च गतभर्तृकेव जीवनयात्रा नीतासीन्मया, परं स पुनर्मत्सविधं ध्रुवमायास्यतीति चलाशयायास्थिति चिरात् । परं च दैवज्ञोऽयं बधिरमूकोऽपि तथ्यं बोधयिष्यति मामिति समुपस्थिताहमत्रेति ।

समाप्तात्मकथाया युवत्याः स्वरध्वनिर्मन्दीभूय यवनपुरोहितस्य सायन्तनिकस्य भक्त्याह्वानस्य प्रतिध्वनिपर्यवसानमिव सस्वने ।

अथ निसृष्टन्यतमाङ्गना कृशाङ्गी श्यामवर्णापि प्रियदर्शना सामिपिहितमन्दास्यमन्दशोकाकुलमन्दस्वरा मन्दानाम्नी न्यगदत् ।

मन्दा—अयि सखि तव प्रेमवल्लरी सौन्दर्यामोदविषये लज्जितनन्दनदिव्यलता स्वप्ने दृष्टेवादृश्यतां गता विना दंशं तद्गुल्मान्तर्गतशोकभुजङ्गिन्याः किल ।

इत्युक्तवती मन्दाऽन्याभिस्तिसृभिर्नोदिता निजवार्तां निवेदयितुमारप्सीत् ।

मन्दा—महानगर्यां मोहमय्यां चिराकृतावासाभ्यां पितृभ्यां साकं न्यवसम् । प्राक्तनरूढ्यनुसारं संवर्धिता ताभ्यां बाल्ये प्राथमिकपाठशालायां केवलं कृताध्ययनाऽभवम् । उच्चशिक्षणविरोधी जनको मेऽब्रवीदनिष्टमेव स्त्रीणामभ्यासाज्जायत इति । तादृशविचारपरिणामतो हन्ताज्ञप्रायाहमस्थाम् । निखिलाहनि बन्दीकृताया इव सदने कांश्चन बान्धवान् विना न कोऽपि मे दृष्टिगोचरोऽभूत् । अथ सामाजिकमण्डले कस्मिंश्चित्समाप्तज्ञानां सह सुदर्शनेन केनचित्तरुणेन यदृच्छया परिचयोऽभवत् । द्वाविंशतिवर्षदेशीयोऽयं युवा वर्णेन गौरो विशालनयनः शिष्टाचारोऽधिगतपाश्चात्यसंस्कारः स्वदेशाचारविद्वेषी विदेशानभिज्ञान्मे बन्धून् भृशमाकर्षत् । पाश्चात्यविविधदेशेषु वाणिज्यव्यवहारे समधिगतदीर्घानुभवेन मया वाणिज्यनियोगोऽन्विष्यत इति ममाग्रजेभ्योऽकथयदसौ । तदा मदग्रजाः स्वव्यवहारदक्षं कञ्चिन्मार्गयन्तो जनकचरणा मे कुमारमिमं स्वकार्यालये द्रुतं न्ययुञ्जत । अथ गच्छति काले संप्राप्तपरिणयवयसि मयि योग्यवरान्वेषणपरावभूतां पितरौ, परं मदीयकुरूपताकारणात्र कोऽपि

मामुद्वोढुमुद्यतोऽभूत् । पर्यन्ते चिन्ताकुलो मे जनिता सहकारिणोऽस्य सविधे मद्विवाहविषयमधिकृत्य व्याजहार । दैववशाच्च चिरात्तरुणोऽयमदृष्टपूर्वां मां परिणेतुमुद्यत आसीत् । विस्मयस्य परां कोटिमारूढः प्राप्तस्वर्गद्वारमिवात्मानममन्यत जनको मे । हर्षोद्रेकपूरप्लावितः सुमहतीं संपत्तिभागिनीं मां विधाय युवानमेकमेव विधायकं व्यवास्थापयत् । अहं च नितान्तपरितुष्टा वशंवदा मदीयभाविपतिं तोषयितुमयतेतरां प्रत्यहम् ।

अथ निर्वर्तिते विवाहे यथाविधि वरो मां वीक्ष्य प्रथमतः शयनागारे न बभौ भग्नाशो नातिप्रीभन्सितो वा । पादयोस्तस्य प्रणिपत्याहमनुरागनिर्झरेण प्लावितात्मा प्रमोदाश्रुपूरेण तावप्लावयम् । स च किमप्यनुक्त्वा समुत्थापयामास माम्, चिरं च निशायां तूष्णीमवास्थिष्वहि । अपाङ्गदृशा लावण्यजितमारं कुमारं दर्शं दर्शं पुलकिताङ्गयष्टिर्विस्मयसागरे न्यमज्जम् । क्व मदनभिज्ञता, क्व च तस्य वैचक्षण्यम्; क्व म कुरूपता, क्व च तस्य सुरूपातिशय इति ध्यायं ध्यायं गाढं तमालिङ्गितुमुत्कण्ठिताभवम् । परं मत्तः स जुगुप्सितः स्यादिति भिया कम्पमानाऽवातिष्ठे नतानना निःशब्दापि ।

इत्थमुक्त्वा महसेयं सगद्गदितस्वरा व्यरमत् । अथान्याभिर्युवतीभिः पुनः प्रणोदिता पुनरुपाक्रमत निवेदयितुमवशिष्टवृत्तान्तम् ।

मन्दा — अथ मोहमय्यामेव पयोनिधेस्तटे दयितेन साकमत्यल्पनिलये न्यवसमहम् । प्रारम्भे भृशं संभाविताऽऽसं तेन । वसनाभरणाङ्गरागादिप्रसाधनसाधनानि परिधानोचितोपानत्पादुकाश्चाक्रीणात् स स्वयं मदर्थम् । अहं च सहर्षं सगौरवं सर्वमेव तेन क्रीतमुररीकरवम् । परदेशीयोपानहोरपरिचितपूर्वाया मे पादौ संपीडितौ भृशमास्ताम्, परं नाथं प्रीणयितुकामया सर्वा वेदना असह्यन्त मया । प्रत्यहं सामाजिकक्रीडामण्डले स मामनैषीत् । विवाहात्पूर्वं गृहाद्बहिर्निर्गमनानभ्यासवशात् समाजव्यवहारानभिज्ञामाधुनिकशिष्टाचारं मामशिक्षयत् । पाश्चात्यदेशानुकारिणोऽस्य साम्प्रतिकरीतिमतादिभिर्वशीकृताऽऽसमचिरात् । अथ काले प्रसूताहं शिशुवर्धनादिकार्यबाहुल्याद्विहाराय सह तेन बहिर्गमनं परित्यज्यासिलाहो मन्दिरेऽवास्थिषि । क्रमेण मदवस्थितिमपि गृहे पतिर्मे न केवलमवागणयत् किन्तु डिम्भमपि नौ कृत्स्नश उपैक्षत । दिवा कार्यालये व्यापृतः सन्न न्यवर्तताऽलयमामध्यरात्रम् । कुतो विलम्बः क्रियते प्रतिदिनं गृहं प्रत्यागम इति कदाचित्पृष्टो मया तिरस्कारात्तूष्णीं स्थितवान् । अथैकदा सूर्यास्तमनात्प्रागेव गेहं प्रत्यागम्य ससंभ्रममभ्यधात्—इतः सत्वरमेव गन्तव्यं मया । मदीयपितृपादा हि मरणोन्मुखा इति समुपलब्धवृत्तान्तस्तत्सविधं विना विलम्बं यास्यामि । पितृगेहं समापन्नमायस्त्वां पत्रं लेखिष्यामीति मुहुर्मुहुः प्रतिश्रुत्य सदनं व्यसृजत्प्राणेश्वरः । न कदापि पूर्वं निजपितरमधिकृत्याक्षरमपि प्रोक्तमासीत्तेन । अतः पितृहीनः स्यादेष इति तर्कितमद्यावधि मया । अथ प्रत्यहं तत्पत्रं प्रतीक्षमाणा सोत्कण्ठं सोत्साहमस्थामहम् । परं मामीश्वराद्यं विना फलं प्रतीक्षाया मे । तस्य वृत्तविरोधोपलब्धये मम पितृचरणैर्यथाशक्ति प्रयेते किन्तु नैष्फल्यमेव प्रापुः प्रयत्नास्तेषाम् । व्यतीता इदानीं पञ्चाशः संवत्सरास्तस्य निर्गतस्य गेहात् । विना पोषं च न कोऽपि मनुजो

जानाति क्व वर्ततेऽसौ किं संवृत्तं तस्य वेति। दैवेन च प्रेरिताहमत्र समायातास्मि दैवज्ञोऽत्र तथ्यं कथयेदिति। ओम्।

समीरविधूतफुल्लाम्रकशाखिविशेषस्य मन्दस्वनमिव मन्दायाः स्वरो मन्दमन्दो भूत्वा श्रवणद्वयस्यागोचरतां ययौ। क्षणमात्रं यावदत्र विलक्षणनिःशब्दता विराजते तावत्सर्वासु तासु मनोहारिणी मोहिनीनाम्नी तृतीयाङ्गना लावण्यतिरस्कृतानङ्गजाया सरोजनयना सुललिताङ्गयष्टिः सुवर्णवर्णा व्याहरत्। अयि सुभ्रामुभे अपि दैवेन प्रतारिते स्थः खलु, मदीयविषये त्वहमेव दोषास्पदीभूतास्मि। कस्यचिच्छ्रेष्ठिनो महानगर्यां निवासिनः कुलेऽहं प्रादुर्भवाऽऽसम्। पितृभ्यामतीव लालितां प्राप्तयौवनां बहवो युवानो मामुद्वोढुमहमहमिकयाभ्यार्थयन्त मदीयजनकम्। परं धनिकस्यात्मजां धनिकायैव देयेति कृतनिश्चयौ नवयौवनचुम्बितमात्रां मां पितरौ मध्यवयस्केन केनचिद्धनाढ्येन मौक्तिकवणिजा सह पर्यणाययेताम्। वाणिज्यसंभाराय भर्ता मे मुहुर्मुहुर्भूतलेन्द्र-भवनायितं रमणीयतमं प्यारिसनगरं गच्छति स्म। एकदा च सह तेन तन्नगरमद्भुत-मगममम्। नगरीयममरावतीमैन्द्रीमधरीकारिणी, वसुधातलनिखिलनगरीललामभूता, बुवादबुलोयन्-तुइलरीनामकविविधरम्यतमोपवनजितनन्दनवनरामणीयकशोभिता, फ्रूनश्ला-नाविधसुन्दराण्डजविलसच्छीलोत्पलजलाशयसुषमानिधेर्वना, आर्कदत्रियोम्फलामकविशाला-श्चर्यसंगमभूषिता, शान्झलीझनामकदेदीप्यमानविस्तीर्णराजमार्गविराजमाना, निखिलमही-तलदेशीयाश्रयभूता, नाट्यसंगीतनृत्यचित्रशिल्पादिकलाधाम, असंख्यकुलैर्वाहाख्यमहावी-थिजनगुञ्जिता, नोत्रदामसाक्रलनाकेश्वराद्वितीयदेवनालयपवित्रीकृता, शिल्पसौन्दर्यसम-लंकृता, विपणीवातायनरचितरचिताम्बररजतहेमप्रवररत्नखचितालङ्कारादिभूषिता मां नितान्तं व्यमोहयत्। विद्यते कश्चिद् विख्यातो मार्गो नगर्यामस्यां रदूलापेनामा बृहद्-ष्ठाहारगृहसंयुतः। एकस्मिन्नेतेषां प्रतिदिनमाहारमुपभुज्य निवासं निवर्तमानयोरावयोः पतिर्मे द्रुतं मां विसृज्याभ्यन्तर्बहिरेवान्त। दैनिकक्रमोऽयं विलक्षणः प्रावर्तत बहुतिथं कालम्। पर्यन्ते चिराचरितदुराचारमतर्कयमेनम्।

अथैकदा भोजनावसरे कश्चित्पत्रवाहकः पत्रमेकमानीय हस्ते मम पत्युः समर्पितवान्। पठित्वाशु तद् विवर्णवदनः सहसासनादुत्थाय प्रतीक्षस्व क्षणं तावच्छीघ्रमेव निवर्तिष्ये इति प्रतिश्रुत्यैकाकिनीं मां तत्र विसृज्य ससंभ्रमं भोजनालयाद्विनिर्ययौ। तमहमेकां होरां प्रतीक्षमाणा तत्रैवोपविष्टाऽऽसम्। न तु प्रत्यागमद्धनिकोऽयम्। अत्रान्तरे यथा यथा बुभुक्षवो जना अधिकाधिका आययुस्तथा तथा मत्पतेरनागमादुद्विग्नाऽभवम्। असमाप्तमितिविकभोजनस्य क्रयमूल्यस्य प्रदित्सया धनकोशमात्मनो यावदपावृणोमि तावन्मे दौर्भाग्य पारितोषिकप्रदाना-यापि पर्याप्तं धनं न विलोकयामीति नितान्तं लज्जिताभवम्। भाग्याद्दिष्ट्या भारतीयस्तरुणः कश्चिन्मत्समीपवर्तिभोजनफलकान्तरसविधे भुञ्जान उपविष्टः। सोऽयं समानदेशी प्रत्यक्ष-दर्शी ममात्र। प्रसङ्गेऽस्मिन् विलोक्य संभ्रान्तां मां शीघ्रं स मदन्तिकमुपेत्य साहाय्यं विधीर्षुर्मामनुज्ञामयाचत। उपकृतास्मि भवतेत्युक्ते मया तेनाशु भोजनमूल्यं प्रदाय गृहं यास्यसीति अक्षिरामं सादरं मार्गमनैषीत्। तदारभ्य दर्शनीयतरोऽहर्निशं गौरवर्णो

युवासौ प्रतिदिनमादौ भोजनालये तदनु विहारभूमा उपवने वा माममिलत्। ततश्च परस्परसंगतिसुखमावामन्वभवाव। न चिराच्च परिचयश्चावयोर्वृद्धिं गतः। मिथः संभाषण-सहवासविनोदक्रीडादिना प्रेमबंधो नौ सलीलमधिकाधिकगाढोऽभूत्। अथ मासाभ्यन्तरे यद्यदासीन्मत्सविधे तत्सर्वमपि संगृह्य प्रणयिना सार्धमीजिप्तदेशं प्रति निभृतपलायनम-करवम्। प्राप्य तत्र कस्यांचित् समुद्रतटवर्तिन्यामविख्यातग्रामटिकायामावाममन्दानन्द-तुन्दिलौ मासषट्कं न्यवसाव। सोद्दीपं सोत्कटं स मां चकमेतराम्। अमितप्रेम वल्लभस्य मे क्वचिन्मयि भयमजीजनत्। तथा हि प्रेमशङ्का तस्य तत्प्रेमापेक्षयापि बलीयसी बभूव। प्रेमशङ्काशीलः स क्वचिदकारयदात्मानमेतावद् हास्यास्पदं यत्तमुपहासार्थमेव पीडयितुमस-कृत्क्रीडितं मया। अथैकदाम्बुनिधेस्तीरे स्नानार्थं याते तस्मिन् सुहृदा सह केनचित्कैरोनामिकां राजधानीं प्रति यामीति संदेशं पत्रे लिखित्वा मन्दिराद्बहिरगमम्। सर्वमिदं विनोदार्थमेव चेष्टितमासीन्मया। परेद्युः प्रेमनिलयं नौ निवृत्ता तमनाथीभूतमवालोकयम्। अस्मद्-रथस्थानदेशीयसेवको मदतर्कितनिर्गमजन्यविप्रलम्भाभिभूतस्य वल्लभस्य मे नैराश्याग्नि-ज्वालामज्जनं न्यवेदयत्। अथानुतापानलसंतप्तया मया सर्वतस्तमन्वेषयन्त्या न नैराश्यं विना फलमुपालभ्यत। पर्यन्ते गतिमन्यामपश्यन्ती स्वदेशं पुनरागमम्। मदागमात्प्रागेव हन्त पितरौ मेऽपरिमितसंपत्तिभागिनीं मां विधाय दिवं गतौ। परं धनसंपन्नाया अपि मे सुखलेशमपि न विद्यते। विनानुरागं हि प्रणयिनः प्रमदाया जीवनं व्यर्थमेव खलु। सर्वतः शून्यतैव प्रतिभाति मे। वार्धक्यं चासन्नप्रायम्। इति कथयन्त्यास्तस्या वचो यत्स्फुटतरमासीत्तदिदानीं शिथिलीभूय शनैराकाशे विलीनतामयासीत्।

अथ ज्येष्ठा तासु योषित्सु दयानाम्नी व्याहरत्—"अयि कथं वृद्धा स्यास्त्वम्! वयसाहं त्वत्तो ज्यायस्यपि प्राणनाथस्य मे संदर्शनपिपासया व्यथितास्मि"। इत्याख्याया-ङ्गणस्य समीपवर्तिनः स्तम्भस्य पृष्ठभागे विलीय पुनर्दृश्यतां यदागतासीत्तदा प्राप्तरूपान्तरा सा बभौ! तदीयसान्द्रमेचककेशकलापस्य स्थाने धूसरवर्णविरलविरलकेशतन्तव एवासन्शिरसि तस्याः। तदाननाकारो निम्नभागनिमग्नः सद्यो विसृष्टकज्जलं निस्तेजश्च तन्नेत्रयुगलम्। तदीयसहचर्यस्तस्यां बद्धदृष्टयः काष्ठविग्रहा इव चित्रलिखिता इव संवृत्ताः। क्षणोत्तरं निजकथानिवेदनमुपाक्रमत दया।

दया—कस्याश्चित् संगीतकुशलाया गणिकायाः कुक्षे गृहीतजन्माहम्। गायन-शिक्षकमेकं प्रणयसमन्तरा न केनापि पुरुषेण सह परिचयमनुमेने प्रसूर्मे। षोडशवर्ष-कल्पाऽभवं यदा तदा मदीयाम्बा बहुभिस्तरुणैर्धनाढ्यैः सार्धं कुभोगार्थं मत्समर्पणसन्धानं कर्तुं समुद्यताऽभवत्। परं गणिकाजीवनमसहमाना नैसर्गिकभीरुतया तन्मनोरथानुवर्तनात् पराङ्मुखी मन्निश्चयमास्थाम्। तथापि मत्सङ्कल्पमविगणय्य केनचिद्धनिना क्षेत्रपतिना सार्धं मद्विवाहव्यवहारः समपाद्यत तया। अथावयोः प्रथमसंगमात्प्रागेव मातुरालयान्निभृतं पलायिषाहम्। ततश्च पुरात्पुरमटन्त्या दीनदीनाया मे वार्तां श्रुत्वा दयालुः कश्चित्पुरोहितो भृशमार्द्रीभूय स्वगृहे प्रदाय संश्रयं मे, क्रमेण मां पुत्रीकृतवान्। दश वर्षाणि महानुभावेन करुणानिधिना तेन स्वकन्यानिर्विशेषं पाल्यमाना लालिताऽध्यापिता कोङ्कणावनिमण्डले

ग्रामटिकायां कस्याञ्चित्पयोनिधेस्तटवर्तिनि गृहे सुखं न्यवसम्। मामन्तरा नासीदन्यः कोऽपि तमन्वासितुम्। यतः प्रसूतिसमये तद्देहिनी विंशतिवर्षीया सार्भका कालवशं गतासीत्, न चाप्युपायंसीद् भूसुरवरोऽयम्। अथ गच्छति काले समारूढनिर्भरयौवनां मां परिणाययितुं सुतरां प्रायतन्त पितृपादाः, परमाकर्ण्य कर्णपरम्परया संभवं मे न कोऽपि तरुणो मत्पाणिग्रहणं प्रत्यपद्यत। विव्यथेतरां पूज्यतमजनकदेवस्य हृदयं दर्शं दर्शं मामनूढां प्रतिवर्षं वर्धमानां च वयसा। सत्रपेक्षया बलीयस्याशेति मद्विवाहविषये सप्रत्याशोऽवतस्थे स आजीवम्। अतिक्रान्तपञ्चविंशतिवर्षायां मयि पितृपादा दिवं गता विसृज्य मे सर्वमेव स्वार्जितं वित्तमालयं च। ततः परं विनष्टैकावलम्बनाहं चिरं पितृदेवानां मृत्युं विलपन्ती नामशेषाणां तेषां स्मृतिं पूजनीयां निरन्तरं दधाना हृदि तन्मन्दिरे न्यवसमेकाकिन्यहम्।

अथैकदा सायं समुद्रतटे शतपदीं कुर्वाणा गण्डशैले शयितं कञ्चिन्मूर्च्छाभिभूतं युवानमद्राक्षमहम्। सोऽयं गौरवर्णो आयतललाटो दीर्घबाहुस्तरुणस्त्रिंशद्वर्षदेशीयो दृढकायो म्लानमुखो मन्दं मन्दमश्वसीत्। यथा यथा तदीयगण्डस्थलमस्पृशं तथा तथाऽपूर्वविविधमिश्रभावनातरङ्गाभिभूताऽहम्। चिराद्विनष्टोपलब्धबालका प्रसूरिव परितोषस्य परां कोटिमिरक्षम्। यौवनचुम्बिताननमालोकयन्त्यास्तस्य मे वक्षःस्थलं सरभसमस्पन्दत। अथ स केषाञ्चिन्मत्स्यजीविनां साहाय्येनानीयत मद्गेहम्। झञ्झावातेन प्रोच्चकैराक्षिप्तः कल्लोलमालिकाभिः प्रहतः पोतः क्वचित्सागरस्याम्भस्यमज्जत्। दैवगत्या तु तरुणोऽयं प्रभाते तीरभूमिमगमदिति तन्निवेदिताऽऽसमहम्। द्वित्रघटिकोत्तरं लब्धसंज्ञस्य तस्य स्मितमविस्मरणीयं मे न्यवेदयदभूतं वस्तुजातम्। तदनु स कियतो दिवसान् सामिमूर्च्छादशायामवतस्थे। क्रमेण च प्रकृतिमापन्नोऽभापतापमेव। साग्रहमनुयुक्तोऽपि स्वपूर्ववृत्तान्तनिवेदनेन मत्कुतूहलं परिपूरयितुं स्मृतिभ्रंशान्न स प्राभवत्। अहं च तत्पारतन्त्र्यादधिकाधिकं तस्मिन् स्नेहबद्धाभवम्। कदाचित्संभ्रान्तमनाः प्रच्छन्नाधिं स्मृतिफलकात् परिमार्ष्टुं यतते स्म। अथ गच्छत्सु मासेषु मामवधातुमारप्सीदसौ। मदीयवसनाभरणनयनाञ्जनपाणिरुहरागादिकलापः क्रमेण तद्दृष्टिविषयोभूत्। ततस्तस्मिन् प्रेमाङ्कुरोदयलक्षणान्यपश्यम्, तदवलोकनेन सुतरां मनसिजशरविद्धेव रोमाञ्चिताङ्गी स्वान्तर्भावविकारमगोपयमहं सप्रयत्नं ततः। सोपि पृथग्भावमाश्रित्य चिन्तापरो नित्यमास्त। अथैकदा सायमुद्याने विहरतोरावयोरवादीत्स युवा गन्तव्यमिदानीमितो मयेति। वचस्तस्याकर्ण्य सुतरामवदीर्णहृदयेव विषण्णान्तरात्माऽवोचम्। क्व प्रस्थास्यते त्वयेति। यत्र कुत्रापि, अलं चिन्तया मदर्थमिति सविशिथिलवचनविन्यासं सशोकं च स प्रत्युवाच। इत्थं ब्रुवाणमेनं परिसान्त्वयितुमालिङ्गितुं च भृशमैच्छम् परं लज्जया तदप्रसादभिया चावरुद्धा क्षणं जोषं स्थित्वाऽप्राक्षमहम्--किमितो निर्गन्तुमुद्यतोऽसि। अपि नास्ति क्षेमं तवात्रेति पृष्टः कृतज्ञतासूचकं हस्तनिक्षेपं कुर्वाणो निरुत्तरोऽवतस्थे स युवा। अपि स्ववृत्तिं पुनर्ग्रहीतुमिच्छसि प्रायः, किं निकटशब्दघनाद्वोस्विदिष्टरसीति मयानुयुक्तः प्रत्युत्तरमदत्त्वा सकन्धरकम्पं तूष्णीं स्थितवान्।

अत्रान्तरे धवलयति वसुधातलं धवलकरैर्धवलरश्मौ धवलोज्ज्वलताप्लावितमुद्यानमिदम्। चरणपथेषूपलखण्डानि देदीप्यमानान्यग्यम्न्युपलानीव विलक्षणभावोन्मेषं मय्यजीजनन्। स एव क्षणो निश्चायको मज्जीवनस्येति प्रतीताभवम्। शनैः सभयं तत्करमादाय समार्दवं परामृशम्। निजपारतन्त्र्यमाविष्कुर्वन् सविश्वासं सविनयं चान्वमंसि तेन मद्धस्तग्रहणमात्मनः। क्वचिदुत्कण्ठिता क्वचित्संभ्रान्ता क्वचित्कम्पमाना क्वचिन्मंत्रस्ताहं कियन्ति क्षणानि जोषमस्थाम्। अब्रवीच्च स तावत्—अहो भवत्परमसौजन्यभारेणाभिभूतोऽस्मि किल। न तु भवत्याः प्रेमपात्रं भवितुमर्हति जनोऽयम्। वचनं तन्निशम्य मदीयकरो निःसत्त्व इवागलत्तदीयहस्तात् अभाणि च कथमपि मया—"भवन्तं परिषेवमानामन्दानन्दतुन्दिलास्मि। एकाकिन्येवास्मि मन्दिरेऽस्मिन्। सदैव भवतां पदाब्जयुगसमुपासितुमनुमोद्यतां जनोऽयम्। अस्ति पर्याप्तं धनं मत्सविधे उभयोरावयोः पोषणाय"। इत्युक्त्वा रुद्धकण्ठा व्यरमम्। स च मां सदयमालोकयन्मत्करं परामृशत समार्दवम्। निजपूर्वकथास्मरणाग्निना तप्यमान इव स प्रत्यभात्। कयापि निर्दययाङ्गनया क्वचित्प्रवञ्चितः स्यादिति व्यतर्कि मया। परं नाक्षरेणापि तेन किञ्चिदपि व्यक्तीकृतम्। मौनमस्य तावन्मां किञ्चिदाश्वासयामास। चिरं च पतत्रिकुलकूजितं दविष्ठजलाशयनिर्झरध्वनिं श्रावं श्रावं चन्द्रिकाया रामणीयकेन प्रहृष्टान्तरङ्गौ कुन्दकुसुमैः सुवासिते लतामण्डपे जोषमवास्थिष्वह्यानिशीथम्।

परेद्युः प्रातस्तरां यदा जागरिताऽसं तदा हृदयवल्लभस्य शय्यागारं रिक्तमलोकि मया। दुग्धापूपादिकप्रातराशं परिवेषयितुं तस्मै गृहतलं यावदवारोहं तावन्मुखशालायां मध्यस्थफलकोपरि स्थापितं तद्धस्तलिखितं पत्रमेकमद्राक्षम्। सवेपथुरवसन्नगात्री सचकितं सभयं पत्रं तदपठं यथा—"भवत्याः सौहार्दातिशयभारेण सुतरां निर्जितोऽस्मीति वचनं पुनरुक्तिरेव स्यात्खलु। अयोग्यस्तु जनोऽयं भवत्या विस्मरणीयः। सन्ति मदपेक्षया परश्शता जना भवत्सौजन्यार्हाः। अज्ञातक्षुद्रजनस्यास्यानेकवितथयोऽङ्गीक्रियन्तामिति प्रार्थये। स्वस्ति भवत्यै"। इति स्वल्पसंदेशं हृदयेश्वरस्येमं पठित्वा निश्चला चिरमवातिष्ठेऽहम्। निखिलाहनि सर्वतस्तं गवेषयामासुर्ग्रामवासिनः परं हन्त न केनापि विलोकितोऽसावप्रभातादासूर्यास्तमनम्। ततश्च तन्त्रीद्वारा संदेशाः प्रेषिता मया समीपवर्तिनगररक्षाधिकारिभ्यस्तत्प्रणयस्योदन्तोपलब्धये। महार्हपारितोषिकप्रदाने शोधकाय प्रतिश्रुतेऽपि नैष्फल्यमन्तरेण नान्यत्फलमुपानतं गवेषणस्य। अहं च पातालतलमवतीर्णेव क्वागमं किमकरवं कास्वपं किं भुक्तं किं पीतं केन सेवितेति न किञ्चिदप्यज्ञासिषम्। अनेकापत्सहिष्णोर्मम कस्यापि जन्मान्तरोपात्तस्य कर्मणः फलेनानेन भाव्यम्। आदौ हि कामवराको मामपारानन्दपयोनिधौ विनिमज्ज्य ततो हृदयेश्वरसमागमसुखनगशिखराद्विरहान्धकूपे न्यपातयत्।

इत्युक्त्वा दीना रुद्धकण्ठा शिथिलवचनविन्यासा विललाप सकरुणं दया। निशम्य च दयाया दयनीयकथां स्वस्वदयितार्थिन्योऽङ्गनाल्यस्ताः सदयाश्रुनयना बभूवुः। न चिरात्सर्वा इमाश्चनद्यः स्वस्वकल्पितस्थानं गन्तुं प्रफुल्लकुसुमगुच्छहस्ता देवमन्दिरं प्राविशन्। दैवतस्यांघ्रौ गुम्फं स्वस्वहृदयेश्वरस्य नामाक्षराङ्काः पुष्पावलिस्य परेद्युस्तत्र पुनरागमन-

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

८. स्वाप्निकव्यामोहः

अकस्मादुत्थितो झञ्झावातः प्रचण्डः। मृदुलधवलवालुकापटलेनापहृतः सर्वतो दर्शितप्रदेशः। प्रभञ्जनवात्योद्धतामी रेणुकाभिः शुष्कशीर्णपत्रनिकरैः पुनरेष द्वैगुण्यं प्राप्य कुटिलाकारो धूसरपीतवर्णसमुच्चयः सरभसं विदूरमम्बरान्तः सहसावपत्याथ च घूर्णयन्मानवाननविवराणि सर्वाणि पर्यपूरयन्नयनयुग्ममन्धीचकार, उच्छ्वासं च प्रत्यरुणत्। सायन्तनोऽन्धकारस्ततोऽपि द्विगुणितो मेघमालाभिः। अध्वनः सूक्ष्मरेखा भीषणनिर्जल-मरुस्थल्यां सर्पन्ती शून्यशिखरश्रेणीतः शिखरश्रेणीम्, अरण्यादरण्यानि प्रचण्डोष्णसिक्ता-स्वकाण्डे खण्डिताभूत्। नास्ति सरलो मार्गो नाविषमा भूमिर्वा, नावलोक्यते पन्थाः कोऽपि वा। यस्मिन् विलक्षणमिदं प्रयाणं मयाङ्गीकृतमासीत्सोऽपि महासार्थः क्रमेण शीर्णशीर्णोऽभूत्। मामन्तरा च सार्थवाहेन सह सर्वेऽपि यात्रिका एकैकशस्तिरोऽभवन्। अतिश्रान्तः पिपासाकुलो दाशेर एवावशिष्टो मे सहायः। अत्यल्पान्नसामग्रीभाक् परिमितान्नं भोजं भोजं पर्यवसितनिखिलाशांशः प्रतिघटिकं जलबिन्दुभिः स्वल्पैरात्मानं परितोषयन् न चिरात्क्षीणक्षीणगात्रस्ततश्चावसन्नसत्त्वः समभवम्। असहायः सन् गात्रचालनाक्षमः क्रमेण जडतां नीतोऽहम्। रेणुरूपितरोमकूपो झञ्झावातोत्स्फालित-मृत्ताडितोऽसह्यवेदनामर्दितमस्तकः प्रमत्तपिपासाकुलीभूतो मृतप्रायः स्थितवानहमेकाकी। परं हस्तमङ्कस्थोऽहमभीष्टस्थलाभिगमनान्न व्यरमम्। अथानवरतं वालुकाघनराशिभिः प्रहतः प्रचण्डवातार्धशीर्णपटकुटीरे गतिमन्यामपश्यन्नवापिषि जोषमधोमुखः। तदारभ्य कियत्कालं वासं किमुपनतं मे केनावलोकितः कियन्तं वा कालं नष्टसंज्ञः स्थितोऽहमिति न मनागपि किमपि मत्स्मृतिमारोहति सम्प्रति। अद्वितीयः पटकुटीरे शयित एकाकि-पदमात्रमधिकृत्य ध्यायं ध्यायं युगकल्पं कालमवास्थिषि।

तूष्णीं स्थितवान्। विनष्टासोः पुनः पुनः समासन्नजीवितस्य कस्यचित् मनुष्यस्यालोकनेनेव, क्वचिदप्रत्ययं क्वचिद्विस्मयं सूचयता विशालनयनयुग्मेन मामनिमिषं न्यरूपयत्। तस्य वलिनग्रीवाया अवलम्बमाना रुद्राक्षमालातिदीर्घोपयोगादिव जीर्णप्राया तत्तुहिनश्वेतकूर्चेश्च प्रतिक्षणविगलत्कचतन्तुः कृशतां भेजे।। तथापि प्राप्तेद्दगवस्थादपिहस्य वलिनभूतस्यानने तस्य प्रत्यभादात्मसंयमप्रशान्ततापक्तिवैराग्यादीनां किमपि निदर्शनं तेजो विस्मयकारकम्। सूक्ष्मं निरीक्षमाणायां दृशि तस्य व्यराजत स्थैर्यानुकम्पौदार्यादिगुणरत्नसन्दोहः। अथ मुहूर्तं मरुस्थली विलक्षणं परिवर्तनमवाप। सर्वमप्यस्फुटं स्पर्शागोचरमिव ददृशे। श्वेतसिकतावर्ती मञ्जीर्णकुटीरमास्फालयंस्तद्दृश्यविवरान्तर्लब्धप्रवेशः सवेगं पर्यभ्राम्यदमितः। पुञ्जीभूतवालुकासन्दोहेन क्षणार्धमन्धीकृतः सम्भ्रान्तचेता निश्चलश्चाहमवास्थिषि। पलितशिरा गलितवयस्कोऽयमध्वगः पितृवनादुत्थित इव प्रत्यभान्मे। नेदिष्टतामुपेतस्य तस्याकारः काल्पनिक इव बभौ। अविश्वासोक्षिप्तं स्मृतिलोपाभिमूलं प्रचण्डातापपिपासार्दितकण्ठं स्थविरस्यास्य पृच्छासूचकं निरीक्षणं मामसंवादिनमकरोत्। कायतनसमये गन्तुमुद्यतोऽसीति पप्रच्छेप आयताक्षियुगलेन तूलशुभ्रमसृणभ्रूलताच्छादितेनाविरतं निरूपयन्माम्। सुवर्णमयीं नगरीमिति कथमपि समुदीरिते मया स नितम्बनिहितकरो लोलश्वेतकूर्चो दयार्द्रस्मितास्यः प्रवया इङ्गितेनैव सुवर्णनगरीं प्रति मत्कल्पितां यात्रामभ्यनन्दत्। ततश्च मधुरया गम्भीरया च गिरा प्रोक्तवान्। आः! सुवर्णपुरीम्? अद्भुतनगरीम्? यात्रेयं पवित्रीकरिष्यति तवात्मानम्। अप्यस्ति ते विश्वासोऽद्भुतचमत्कारे सुवर्णनगर्यास्तस्याः पवित्रगिरिकन्दरे च। इति स्वप्रतिपादनस्यः साक्षात्कारादिव मां वशीकर्तुमिवाप्राक्षीत्सः। अपाठि मया तन्माहात्म्यस्य वर्णनमित्यस्पष्टमवोचम्। अपि जातुचित्प्रष्टस्त्वयात्मा किमिति सुवर्णपुरी जीवनाखिलसुखोपपन्ना स्यादिति, किमिति, सा व्याधिदुर्भिक्षविप्लवविमुक्तेति च पुनः स प्रवया मामन्वयुङ्क्त। शिरो यावद्विधूयते मया तावत् स्ववचसोच्चैरुच्चैः समुद्धत इव तत्स्मृतिसौन्दर्योर्ध्वपदमारूढ इव प्रत्यभात्। क्षणोत्तरं च सुवर्णपुरेतिहासमाख्यातुमुपाक्रमतातिगम्भीरया गिरा—"अहो सुवर्णनगरी बभूवैस्दा निरानन्दा मरुस्थलीव यावन्न पवित्रीकृतासीत्केनापि दिव्यशक्तिना सिद्धात्मना। सततमुदासीनानामपि प्रतनुप्रभावाणां सान्निध्यात् तपस्विनां दुःसहं दुःखमपनीयते, किमुतेदृशानां सन्तोषामृततृप्तानां सिद्धिमार्गोपदेष्टॄणां महात्मनाम्। विपद्ग्रस्तामबलामभ्यंरक्षदात्मानं निर्माष्टुं धरातलमागतः साक्षाद्विष्णुरिव स पुण्यात्मा।" इत्युक्त्वा क्षणार्धं स स्थविरमल्पसाकल्येन स्ववृत्तान्तं मच्चेतसि दृढं निवेशयितुमिव। ततोऽभ्यधात्पुनः। "दिव्यपुरुषोऽयं नूनं सत्याय धर्माय च स्वप्राणानुपाहरत्। मद्वचसि श्रद्दधासि चेन्मामनुव्रज, अहं सुवर्णनगरीं दिव्यकन्दरं च नयेयं त्वाम्।" इति सामर्षं निर्दिश्यति तस्मिन् सद्यः समुत्थाय वमेतं मरुदेशं प्रत्यन्वसरम्। देशं तं सम्प्राप्य, किञ्चित्पर्यटनं च कृत्वा पश्चिमोत्तरदिशि शुष्कविजनवनस्पतिविरहितस्य पर्वतस्याधो विशालां नगरीमेकामद्राक्षम्। तन्मन्दिराणां सुवर्णशिखराण्यभितप्रदोषे देदीप्यमानानि दूरात्सन्तप्तचामीकरमिव चकासिरे।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

८. स्वाप्निकव्यामोहः

अकस्मादुत्थितो झञ्झावातः प्रचण्डः। मृदुलधवलवालुकापटलेनापहुतः सर्वतो दृश्यगतप्रदेशः। प्रभञ्जनवात्योद्धताभी रेणुकाभिः शुष्कशीर्णपत्रनिकरैः पुनरेष द्वैगुण्यं प्राप्य कुटिलाकाशे धूसरपीतवर्णसमुच्चयः सरभसं विदूरमम्बरान्तः सहसावपत्याधश्च घूर्णयन्मानवाननविवराणि सर्वाणि पर्यपूरयन्नयनयुग्ममन्धीचकार, उच्छ्वासं च प्रत्यरुणत्। सायन्तनोऽन्धकारस्तदोऽपि द्विगुणितो मेघमालाभिः। अध्वनः सूक्ष्मरेखा भीषणनिर्जल-मरुस्थल्यां सर्पन्ती शून्यशिखरश्रेणीतः शिखरश्रेणीम्, अरण्यादरण्यानि प्रचण्डोष्णसिकता-स्वकाण्डे खण्डिताभूत्। नास्ति सरलो मार्गो नाविषमा भूमिर्वा, नावलोक्यते पन्थाः कोऽपि वा। यस्मिन् विलक्षणमिदं प्रयाणं मयाङ्गीकृतमासीत्सोऽपि महासार्थः क्रमेण क्षीणक्षीणोऽभूत्। मामन्तरा च सार्थवाहेन सह सर्वेऽपि यात्रिका एकैकशस्तिरोऽभवन्। अतिश्रान्तः पिपासाकुलो दाशेर एवावशिष्टो मे सहायः। अत्यल्पान्नसामग्रीभाक् परिमिताद्यं भोजं भोजं पर्यवसितनिखिलाद्यांशः प्रतिघटिकं जलबिन्दुभिः स्वल्पैरास्यं परितोषयन् न चिरात्क्षीणक्षीणगात्रस्ततश्चावसन्नसत्त्वः समभवम्। असहायः सन् गात्रचालनाक्षमः क्रमेण जडतां नीतोऽहम्। रेणुरूषितरोमकूपो झञ्झावातोत्स्फालित-सृत्ताडितोऽसह्यवेदनामर्दितमस्तकः प्रमग्नपिपासाकुलीभूतो मृतप्रायः स्थितवानहमेकाकी। परं दृढसङ्कल्पोऽहमभीष्टस्थलाभिगमनान्न व्यरमम्। अथानवरतं वालुकाघनराशिभिः प्रहतः प्रचण्डवातार्धशीर्णपटकुटीरे गतिमन्यामपश्यन्नशयिषि जोपमधोमुखः। तदारभ्य किमकार्षं प्रयाणे किमुपनतं मे केनावलोकितः कियन्तं वा कालं नष्टसंज्ञः स्थितोऽहमिति न मनागपि किमपि मत्स्मृतिसरणिमायाति सम्प्रति। अद्वितीयः पटकुटीरे शयित एकविषयमात्रमधिकृत्य ध्यायं ध्यायं युगकल्पं कालमवास्थिषि।

अभूत्प्रस्तुतमुद्दिश्य किञ्चित्पुरातनगिरिकन्दरं सातुलेतिहाससमुच्चयम्। यच्चिरात्सैकतमरुप्रदेश इव कष्टकरप्रवाससाहसाय मां व्यलोभयच्चाद्भुतेतिहासश्रवणरोमाञ्चिताङ्गं मां तथेह समाहूयपथा वार्धकागमाद्दीर्घप्रवासस्य कष्टं सोढुमक्षमो भवेयमिति प्रागेव तद्द्रष्टुं समुत्कण्ठोऽभवम्। परमिदानीं नैकतिथं कालं प्रचण्डोष्मदन्दह्यमानशरीरः पर्यट्य विजने प्रदेशे स्थलापनिष्पत्तेरसम्भवभावनया भग्नमनोरथो विमनस्कश्चाभवम्। तत्प्रथितगुहामाहात्म्यं यन्मया पुनः पुनः मनोदृष्टिविषयीकृतमासीदिदानीं कातरनिकमेव मे प्रत्यभात्। मदभीष्टस्थानसन्दर्शनमप्राप्यं मन्वानो निराशया विदीर्णहृदयोऽभवम्। दुराराधपरयास्य रहस्यं यन्मां पूर्वं बद्धाशं व्यधात् तदिदानीं प्रखरातपनसमीरणाशु शायार्तं मां व्यदहन्। पर्यन्ते मदीया चेष्टामयी विचारसरणिः सहसा खण्डिताऽसीत्सम्भ्रमा च सद्यो व्यराजत। सर्वतः शून्यशून्यता। निःशेषतः स्मृतिलोपोऽपि।

अथाभ्यावृत्तैः निष्कासितगुम्फपाशाशिरःकम्पितदिग्विनिर्गतगात्रः प्रथमः प्राचीनतम-मनुजमेषूर्वेकालसमवतरन्न इव। हिमखण्डैर्माशील्लरसहोदरसान्द्रजटाविगुणितेरुथायर्य श्वेतोऽज्ञातनिमिषणो महातेजा मन्दस्मितेन मामुपेत्य गम्भीरस्वरा निरीक्ष्य मां अग्रे

तूष्णीं स्थितवान्। विनयाशोः पुनः पुनः समासन्नजीवितस्य कस्यचिन् मनुष्यस्यालोकनेनेव, क्वचिद्भयं क्वचिद्विस्मयं सूचयता विशालनयनयुग्मेन मामनिमिषं न्यरूपयत्। तस्य वलितग्रीवाया अवलम्बमाना रुद्राक्षमालातिदीर्घोपयोगादिव जीर्णप्राया तत्तुहिनश्वेतकूर्चश्च प्रतिक्षणविगलत्कचतन्तुः कृशतां मेने। तथापि प्रालेयवत्सान्द्रचिह्नस्य वलितभूतस्यानने तस्य प्रथमादात्मसंयमप्रशान्तताभक्तिवैराग्यादीनां किमपि निदर्शनं तेजो विस्मयकारकम्। सूक्ष्मं निरीक्षमाणायां दृशि तस्य व्यराजत स्थैर्यानुकम्पौदार्यादिगुणरत्नसन्दोहः। अथ मुहूर्तं मरुस्थली विलक्षणं परिवर्तनमवाप। सर्वमप्यस्फुटं स्पर्शागोचरमिव ददृशे। श्वेतसिकतावर्तो मज्जीर्णकुटीरमास्फालयंस्तदसंख्यविवरान्तर्लब्धप्रवेशः सवेगं पर्यभ्राम्य-दभितः। पुञ्जीभूतवालुकामन्दोलेन क्षणार्धमन्धीकृतः सम्भ्रान्तचेता निश्चलश्चाहमवा-स्थिषि। पलितशिरा गलितवयस्कोऽयमध्वगः पितृवनादुत्थित इव प्रत्यभान्मे। नेदिष्ठतामुपेतस्य तस्याकारः काल्पनिक इव बभौ। अविश्वासोक्षिप्तं स्मृतिलोपाभिभूतं प्रचण्डातपात्पिपासार्दितकण्ठं स्थविरस्यास्य पृच्छासूचकं निरीक्षणं मामसंवादितमकरोत्। क्वाद्यतनसमये गन्तुमुद्यतोऽसीति पप्रच्छेव आयताक्षियुगलेन तल्लुप्तलक्षणभ्रूलताच्छादि-तेनाविरतं निरूपयन्माम्। सुवर्णमयीं नगरीमिति कथमपि समुदीरिते मया स नितम्बनिहितकरो लोलश्वेतकूर्चो दयार्द्रस्मितास्यः प्रवया इङ्गितेनैव सुवर्णनगरीं प्रति मत्कल्पितां यात्रामभ्यनन्दत्। ततश्च मधुरया गम्भीरया च गिरा प्रोक्तवान्। आः! सुवर्णपुरीम्? अद्भुतनगरीम्! यात्रेयं पवित्रीकरिष्यति भवन्मानसम्। अप्यस्ति ते विश्वासोऽद्भुतचमत्कारे सुवर्णनगर्यास्तस्याः पवित्रगिरिकन्दरे च। इति स्वप्रतिपादनस्य साक्षात्कारादिव मां वशीकर्तुमिवाप्राक्षीत्सः। अथापि मया तन्माहा-त्म्यस्य वर्णनमित्यस्पष्टमवोचम्। अपि जातुचित्पृष्टस्त्वयात्मा किमिति सुवर्णपुरी जीवनाखिलसुखोपपन्ना स्यादिति, किमिति, सा व्याधिदुर्भिक्षविप्लवविमुक्तेति च पुनः स प्रवया मामन्वयुङ्क्त। शिरो यावद्विधूयते मया तावत् स्ववचसोच्चैरुच्चैः समुद्गत इव तत्स्मृतिसौन्दर्योर्ध्वपदमारूढ इव प्रत्यभात्। क्षणोत्तरं च सुवर्णपुरेतिहास-माख्यातुमुपाक्रमतातिगम्भीरया गिरा—"अहो सुवर्णनगरी बभूवैकदा निरानन्दा मरुस्थलीव यावन्न पवित्रीकृतासीत्केनापि दिव्यशक्तिना सिद्धात्मना। सततमुदासी-नानामपि प्रतनुप्रभावाणां सान्निध्यात् तपस्विनां दुःसहं दुःखमपनीयते, किमुतेदृशानां सन्तोषामृततृप्तानां सिद्धिमार्गोपदेष्टॄणां महात्मनाम्। विपद्ग्रस्तामबलामभ्यरक्षदात्मानं निमार्ष्टुं धरातलमागतः साक्षाद्विष्णुरिव स पुण्यात्मा।" इत्युक्त्वा क्षणार्धं स व्यरमत्सा-कल्येन स्ववृत्तान्तं मच्चेतसि दृढं निवेशयितुमिव। ततोऽभ्यभात्पुनः। "दिव्यपुरुषोऽयं नूनं सत्याय धर्माय च स्वप्राणानुपाहरत्। मद्वचसि श्रद्दधासि चेन्मामनुव्रज, अहं सुवर्णनगरीं दिव्यकन्दरं च नयेयं त्वाम्।" इति साग्रहं निर्दिष्टवति तस्मिन् सद्यः समुत्थाय तमेव मत्प्रदेशं प्रत्यन्वसरम्। देशं तं सम्प्राप्य, किञ्चित्पर्यटनं च कृत्वा पश्चिमोत्तरदिशि शुष्कविजनवनस्पतिविरहितस्य पर्वतस्याधो विशालां नगरीमेकामद्राक्षम्। तन्मन्दिराणां सुवर्णशिखराण्यस्तप्रदोषे देदीप्यमानानि दूरात्सन्तप्तचामीकरमिव चकाशिरे।

आवयोः पुरो वर्त्मनोर्द्वयोरेकतरो दीर्घश्वेतरक्तः सुवर्णनगरीमध्यगच्छदन्यश्च विपिनगुल्मावृतः प्रति कन्दरम्। मदीयमार्गदर्शकोऽत्र क्षणं प्रतीक्ष्याग्रवर्तिनं विस्तीर्णप्रदेशं निरूपयन् गिरिगह्वरगामिनमध्वानमगृह्णात्। दुग्धधारयेव धवलितो ज्योत्स्नया पन्था दिवाकरप्रचण्डतापतप्तः शनैः शनैः शैत्यमभजत्। प्रदेशस्यास्य प्रशान्तता न चिरात्प्रवयसो मुखाच्छ्रोष्यमाणेतिहासवैलक्षण्यं प्रागेवासूचयत्स्फुटम्। यथा यथा विशालशालिसङ्कुलं दुस्तरारण्यमगाहिष्वहि तथा तथा स्वप्नदृष्टस्थलस्य प्रत्यक्षदर्शनेनेव विस्मयादिभावनाभिः काभिरभिभूतोऽहम्। अथानतिदूरं गत्वा कन्दरस्योपगूढं शिखरं गन्धसारसुरभितं समासादितमावाभ्याम्। पुण्यगर्भागारे प्रवेशात्प्राक् पादुके अपनय चेतसश्च सर्वप्राकृतविचारान् निष्कासयेति दक्षिणकरतर्जन्यङ्गुष्ठाभ्यां कूर्चं परामृशन् गम्भीरस्वरेण मामादिशत् तापसः। मयाप्यनुष्ठिता झटिति तदाज्ञा। अथ यावद् गुहायास्तमोमयीं शैवालाच्छादितां दृषत्सोपानपङ्क्तिमवारोहाव तावत्तस्याः समाधिसदृश्या निःशब्दतया निष्प्रभत्वेन गाम्भीर्येण च महाविस्मयाकुलोऽभवम्। अहो परःशतवर्षीयकालात्ययेनानवगाह्यं शाश्वतं च स्यात् पुनर्गर्भागारमेतदित्यतर्कि मया साश्चर्यम्। मदीयमार्गदर्शकस्य पदमनुचरन्महापरिणाहमणिशिलामयीं पुरुषस्य मूर्तिं शुभाशिषो वितरन्तीमिव सामिप्रकाशितमध्यभागे गुहाया अद्राक्षमहम्। प्रतिमाया अस्या विशालद्रुमकाण्डसदृक्षं बाहुयुगलप्रकाण्डं तत्पादयोर्निपतितां विपद्गतां शरणार्थिनीं कामपि वनितां परित्रातुमिवोन्नमितमासीत्। प्रतिकृतिमिमामालोक्य जीवनचक्रविमुक्तान्निर्वाणेप्सूननुयायिनः स्वश्रेष्ठसत्यचतुष्टयमुपदिशतः प्रथितयशसो भगवतो बुद्धस्याजण्टाख्यायां गुहायां स्थिता नैपुण्यातिशयेन घटिता प्रतिमा मत्स्मरणसरणीमारुक्षत्। अशंसन्मे कमपि बालभावमानन्दोल्लासिनी नयने मूर्तेस्तस्या उन्नतमंसयुगलं, सुदीर्घबाहू, दाक्षिण्यगाम्भीर्यबुद्धिमत्ताद्योतकं विशालं ललाटम्, शान्ततया स्नातं च शरीरम्। भ्रूमध्यस्थापिताचलदृष्टिः समाधिस्थितेव परमब्रह्मविचारवशा ददृशे प्रतिमा। तपःसन्न्यास-स्वार्थत्यागाद्युदात्तभावा भासन्ते स्म स्फुटं प्रतिमामुखे। अथ मूर्तेः पादयोः पुरो निपत्य कृताञ्जलिः साष्टाङ्गप्रणिपातं कुरु परस्तादेतदीयां पावनकथां ते निवेदयिष्य इत्यनोचत स्थविरोऽध्वगः। प्रतिध्वनद्गुहाविमानाभोगे तस्य स्वरो दीर्घतामुपेतः प्रत्यभाद् वेतालध्वनिरिव भीषणः। तदादेशं निःशब्दमनुसरते पुनश्च समुत्थिताय मे तमोमयं कोणमेकं प्रत्यासमानमनुयातुं संज्ञां प्रददौ स यथा प्रभवेयं स्फुटतरं प्रतिमां तां पूज्यतमामालोकयितुम्। कन्दरान्तश्चिरसंचितधूम्रच्छायापटले स्थविराध्यापिकास्य प्रत्यभादमानुष इव शरीराकारः। तदीयं पाण्डुराननं गम्भीरं च नयनयुगलं मामवर्णनीयमोदावस्थाकुलं विनेनाते। निरन्तरध्यानमग्न आयुःसूत्रलग्नगात्रसंलग्न इवादृश्यन्त प्रवयाः, अकथयत्स्थाध्यापिकां च तामद्भुतां यथा—

वतस्थे । नगरीयं विध्वस्तप्राया यावत्तिष्ठति तावदस्मादेव गिरेस्त्वारक्षकोऽपि दिव्यपुरुषः विदितनगरविपज्जालो दीनदुःखदावदहनोद्विग्नस्तत्परिहारविचक्षणः प्रचण्डग्रीष्मतापे दिवा तमिस्रायां च कृतैर्जपतपोध्यानादिभिर्भगवद्भक्तिनिष्ठो दीर्घदीर्घं कालमयापयद् दुःखित-प्रजायाश्च संरक्षणाय परमात्मानमभ्यर्थयामास । ततः कतिपयमासाभ्यन्तरे वृष्टिमहौघेनादृष्टपूर्वेण प्लाविता नगरी प्रवाहैर्जनानां विस्मयातिशयोद्गारैश्च पर्यपूर्यत ।"

अत्र प्रवयाः क्षणमात्रं वृत्तान्तस्य पौर्वापर्यस्मरणपराधीन इव किञ्चिद् व्यरमत । ततश्च जोषं प्रतिमायाः पादयोरन्तिकनिहिताङ्गारपात्रे धूपगन्धसारखण्डानि जपन् किमपि सुगपत्प्रक्षिप्य मन्दतरस्वरेण निवेदयितुं पुनरुपाक्रमत—

"धराधिपः करणसिंहो गर्वोच्छूनाधरः श्रेष्ठपुरुषस्यास्याद्भुतकृतिमपूर्वामाकर्ण्य तमेतं स्वप्रासादमलङ्कर्तुं न्यमन्त्रयत । परं शुद्धात्मना तदनुग्रहे नोररीकृते भूपेन्द्रोऽभिमानी तमभिनन्दयितुं स्वयं तदन्तिकमुपेतवान् । अथ व्यतीतेषु बहुषु वत्सरेषु गृहीतमानवाकृति-र्दिव्यपुरुषोऽयं स्वधर्मरक्षणसक्षणःसत्यतासमर्थनाय कदाचित्तिरोभविष्यति ध्रुवमिति जनतायां वार्ता प्रथितासीत् । प्रचण्डातपवर्षासु स्वरुचिरदेहयष्टिमिन्द्रियसंयमेन क्लेशयमानस्या-नवरतप्रजागरेण ध्यानयोगाच्छ्रेष्ठपदमीप्सोस्तस्य दर्शनामृतेन स्वान्तरङ्गं सन्तोषयितुं तदन्तिकं बालस्त्रीपुरुषवृन्दं परःशतशः प्रतिदिनं समाययौ । यात्रिका नानाविधोपहारानानीय तदीयपादयोः समीपं निदधुः । आमध्याह्नादामध्याह्नं ध्यायतस्तस्य वृक्षशाकुन्तकास्त-दङ्कोपरि समुत्प्लुत्य खर्जुरिका आस्वादयन्, नीलवर्णकपोताश्च शालीतण्डुलकणानुपा-भुञ्जत । योगिराडयं शताधिकवर्षदेशीयोऽपि नवयौवनभूषित इव बभौ । अहो प्रभावोऽयं खलु तस्यामरभावस्य । तस्याननस्य देदीप्यमानच्छविं रुचिरताजितमारां शरीराकृतिं तद्दिव्यप्रभावशंसि विशाललाटं दर्शं दर्शं वृद्धा युवतयश्च क्षणमनिमेषा विस्मृतात्मदेहा-स्तस्थुस्ततश्चात्यन्तं तं चकमिरे । तास्वासीत्करणसिंहराजस्य दुहिता भारतीनाम्नी कुन्द-कुड्मलसुकुमाराङ्गयष्टिः कमललोचना बालार्कपल्लवकान्तिः पीयूषमधुरवचना विनयशीला च ।" निशम्यैतत्सविस्मयमपृच्छं 'किं नृपात्मजापि काषायाम्बरधारिणि तापसे बद्धानुरागा संवृत्ते' ति । वृद्धो मामाश्वासयितुमुदतरत, "तथैव खलु । परं स्वप्रेम्णः सिद्धिरसाध्येति विजानन्त्यपि यौवनोपयुक्तभोगानखिलानुत्सृज्य तं पुण्यात्मानं स्वहृदयेश्वरं दृढमाकलयन्ती तस्यैव ध्यानमनवरतमकरोत् सा । निराहारा निरानन्दा च राजकन्येयं क्रमेण हास्यवर्जिता बभूव । तदीयां शरीरयष्टिं प्रतिदिनमधिकमधिककृशां दर्शं दर्शं सन्त्रस्तौ तत्पितरौ तामपृष्ट्वैव सह केनचिद्राजकुमारेण तस्या विवाहयाज्ञनिश्चयं कृतवन्तौ । विदित्वैतद् भारती नैराश्य-भुजङ्गेन दष्टेव भयविह्वला मृतप्रायाऽवतस्थे । अथो गत्यन्तराभावादुद्वाहस्य पूर्वस्मिन् दिने तपस्विनीयमबला सूर्यास्तमनात्प्रागलक्षिता दौवारिकैर्विचारभारविरुद्धगतिरपि हृदयेश्वर-मुपनिश्रासुः शङ्कातङ्कमपास्य पितुः प्रासादात्पलायनमकरोत् । हेमन्तक्षणिकसन्ध्या-सामयिकनीललोहितच्छायाव्याप्ते प्रदोषे सुरभिसुमनःस्रजमादाय हस्ते शनैः शनै-र्गिरिकन्दराभिमुखमेव कथमप्येकला प्रातिष्ठत । अत्र पर्वतश्रेणीतः पर्वतश्रेणीमटव्या अटवीमधित्यकातोऽधित्यकामन्तरा नासीत्कोऽपि पन्थाः सरलः । ततश्च श्वासनिरोधादति-

ध्वनेर्बधिरीकृतक्रोशार्धान्तरालवर्तिप्राणिवर्गस्य प्रशान्तप्रदोषेऽस्मिन् । क्रमेण ध्वनिरुच्चादुच्चतरः समजनि । मेषपालकस्यात्मजः शीघ्रमुत्थाय कन्दरायाः सोपानपङ्क्तिं जवेनारोहत् । कम्पमानहृदया तपस्विनी भारती तरलदृष्टिर्व्याधभयाभिभूतेव कुरङ्गी दुःखपारावारे मज्जतीवानन्यगतिका केशकलापमाकर्षन्ती निराशान्धकारे नष्टेव समाक्रोशन्मुक्तकण्ठम् । 'हा हा हतास्मी' ति । विजनस्थलेऽस्मिन्नागमनेनातिक्रान्ताविनयं क्षुण्णस्वाभिमानमात्मानं मेने । ततश्च विवर्णवदना स्वेदबिंदुस्नातललाटा च राजपुत्री बाष्पौघनिग्रहे प्रयतमाना करौ सम्पुटीकृत्य भूतलमाविलं चकार नयनजलधारया । तुरङ्गखुरध्वनिः प्रतिक्षणमेधमानो गिरिकन्दरस्याधिकाधिकं नेदीयान् दम्भोलिवह्नीपगतां भेजे । "भगवन्, त्रायस्व मां त्रायस्वे'ति भारती महात्मनः पादारविन्दयोर्निपत्य विततबाहुपल्लवा क्वणदन्ततितिम्लानपुष्पशिथिलितसुकुमाराङ्गयष्टिः सकरुणमभ्यार्थयत । तत्क्षणं माणवकः कन्दरसोपानमूर्ध्नो 'भूपतिर्भूपतिरि' त्युच्चैराक्रोशन् सन्त्रासविवर्णास्यः सवेगमवरुह्य प्राविशद् गुहाम् । अभिरक्षणाय च गुप्तस्थानमन्विष्यन् 'एहि तत्राभ्यन्तरकोणेऽन्तर्हितौ भविष्याव' इति कम्पमानां राजकन्यामसूचयत् । विधूते शिरसि तया वेपमानयाऽऽपादमस्तकं बहुलान्धकारे परामृशंस्तमोवृतकोणे निरुद्धश्वासो विलीनो यावत्तिष्ठति तावद्भारती करपल्लवौ प्रसभं समपीडयच्चैराद्येन । 'हा हा ध्रुवमेव मे विनाशोऽद्य । ध्रुवमेव पतनम् । ध्रुवमेव च मे पशुमारं मारणम् । आशाङ्कुरप्रफुल्लितहृदया॰समायाताहमत्र सद्यस्तु वराकी मन्दभागा जन्मान्तरदुष्कृतफलभागिनी निराशापिशाचेन ग्रस्तेदानीम्'। इति विभावयन्ती तपस्विनी मुहुर्मुहुर्भगवंस्त्रायस्व मां त्रायस्वेति कातरेण कम्पमानेन च स्वरेण दृढतरबद्धाञ्जलिः कण्ठबाष्पकीलितवाक् कथं कथमप्यवादीत् । तदीयकरुणोद्गारप्रवाहेणेवाश्रुजलप्रवाहेण पर्यपूर्यत गुहा । तदीयकर्णमर्मभेदि दीनप्रार्थनं पुण्यात्मनः श्रुतौ रक्षककरगृहीतस्य शिशोश्चाटुवचनमिव न्यपतन्न तु वामाया विमोहकानुनय इव । "

अथाख्यायकः क्षणमात्रं व्यरमत् । परमभक्त्या प्रतिमां विशालां निरीक्षमाणः स्मारं स्मारं पूर्वसंवृत्तं पुनर्मृदुस्वरेणाख्यातुमुपाक्रमत — " अथोन्मीलितनेत्राब्जः शनैरासनादुत्थाय जोषं विततबाहुयुगल एधमानमहौदार्यो विलक्षविचक्षणः सत्यधर्मरक्षणसक्षणोऽभिरिरक्षिषयेव नतशरीरः कन्यकाया ललाटमध्यमुपाजिघ्रदतिकारुण्यनिर्झरेण च तां क्षालितवान् । महानन्दसुधापूरप्लावितान्तरङ्गायास्तस्याः समुदञ्चितरोमाञ्चायाः शङ्काकर्दमः सपदि विद्रावितस्तस्याश्च विरतमस्तकाया निमीलितनयनायाः पुरतश्चादृष्टपूर्वप्रमोदः लुलोके । ततश्च किञ्चिदाश्चर्यरूपान्तराभिभूतेव क्षणं निश्चलाभूत् स्वान्तःप्रेरितेव कथमपि व्यजानात्सा यत्स्वहृदयेश्वरस्य किमप्यवर्णनीयं परिवर्तनं समवर्ततेति । सकातर्यं सकम्पं च यावदुन्नमयति सा शिरस्तावदतिदीनतामयं क्रन्दनं तन्मुखान्निःसरति स्म । अकाण्डे संप्राप्तरूपान्तरा पावितान्तरात्मा निमीलितलोचनयुगला स्मितविकसितानना भगवद्ध्याननिमग्नेव समुपजातहर्षेव नतशीर्षा वाजिनां कण्टकक्षणत्कारमप्यशृण्वतीव समतिष्ठत । न चिराद्विविधाभरणप्रबलचाकचक्यः सुवर्णपटाम्बरधरो रोषघूर्णितलोचनो धराधिपः करणसिंहः सानुगः कन्दरं सवेगं प्रविश्य 'क्वास्ति निर्लज्जा

सम्भ्रान्ता भयाध्वा क्षणं यावत् निश्चला तिष्ठति तावदकस्मादतिभीषणा सकडकडाशब्दं सौदामिनी समदीप्यत । यावच्चास्ते चकिता कम्पमाना सखडखडाशब्दायमानदन्तततिस्तावत् सतडतडाशब्दं गुटिकास्थूलैर्धाराबिन्दुभिर्वर्षितुमारब्ध मघवा । किंकर्तव्यतामूढात्र यावन्निराशयाश्रुपूर्णाक्षी पलायमाना सक्रन्दं ध्यायति तावद्दैवयोगात् कश्चिन्मेषपालस्य बटुराजानुधूलिधूसरितचरणयुगलः पटचीवरार्धाच्छादितशरीरोऽपर्याप्ताशनपाण्डुवदनो दीर्घदण्डधरकृशकरस्तत्सन्निधे समाययौ । अयि किमिति रोदिषीति पृष्टा माणवकेन तेन भारती तस्मै स्वमभीष्टं न्यवेदयत् । एहि तावन्मया सहेति तदीयहस्तमादाय दारकस्तां शनैः शनैर्वनमार्गेण गिरिकन्दरमनैषीत् । राजकन्या चातिश्रान्ता स्विन्नाङ्गयष्टिर्विवर्णवदना दुःखदन्दह्यमानहृदया बटुना सार्धं समहायासं कतिपयघटिकाभिर्गिरिशिखरं प्राप्य गुहां पवित्रां प्रविश्य च पुण्यात्मानं सिद्धपुरुषं गाढध्याननिमग्नमालोकयत् । अथ बद्धाञ्जलिपुटा सकम्पं ससाध्वसं निरुच्छ्वासं च तमुपाययौ मन्दं मन्दं भारती । मेषपालस्य पुत्रस्तमोमयकोणे गह्वरस्यैकस्मिन् पातितोभयजानु समुपविश्य विलक्षणालोकमिमं व्यलोकयत् । संक्षुब्धं मानसमात्मनो निग्रहीतुं बलवद्यतमाना राजकन्या चिरादनभिनन्दितपानभोजना केतकीव पाण्डुरच्छविर्व्रीडाभरमन्थरा ग्रीवां नमयन्ती स्वपादाग्रमेवावलोकयन्ती क्षणं तावत्तूष्णीं तस्थौ । ततश्च सिद्धात्मानमभ्यार्थयत 'भगवन्, स्वीक्रियतां क्षुद्रजनोऽयमि' ति । स च तदाकर्ण्य नयनयुगलमीषदुन्मील्य मन्दहासवदनो जोषमास्त । पुनस्तया प्रार्थितो विधूय शिरो निरुत्तर एव स्थितवान् । प्रसीद भगवन् । अङ्गीक्रियतां तव किङ्करीयम्, निरस्ता पुण्यपादाभ्यां चेद्विनङ्क्ष्यति सा खलु । भगवत्पादपंकजयोः समर्पयतु सा जीवनमात्मीयमिति प्रह्वं पुनःपुनरभ्यर्थ्य जीवनाख्यानमात्मनः शुद्धात्मनस्तस्य श्रुतिद्वन्द्वस्यातिथीकृतवती । तद्यथा । 'अहो भगवतः प्रथमदर्शनात्प्रभृत्येव भगवति बद्धादरा समभवम् । ततश्च भगवतो दिव्यप्रभावचमत्कारपरम्परया कुसुमशरशरजातविद्धचित्ता मनसिजावेशजनितानवरताभिलापा सलज्जं कथमपि कतिपयमासान् प्राणानधारयम् । प्रतिनक्तं स्वप्ने भगवत्पुण्यदर्शनब्रह्मानन्दं विन्दन्ती जाग्रती च भगवच्चित्रं मानसभित्तिकायामालिखन्ती कथमपि जीवनयात्रामयापयम् । नैराश्याच्च दिने दिने कृशीभूतां मां वीक्ष्य पितृचरणैः केनापि राजपुत्रेण सह मम विवाहे निश्चिते सति मर्मण्यभिहतेवोत्कीलितप्राणेव च समभवम् । पर्यन्ते गत्यन्तरमपश्यन्त्यनभीष्टोद्वाहादात्मानमभिरक्षितुं पितुर्गेहान्निभृतं पलायमाना भगवतश्चरणाब्जयोः समीपमागतवती परमम्ह्यदस्मात्परिरक्षेद्भगवानि' ति । एवं विलपन्त्या तयोपयाचितो भूपतेः कन्यया सिद्धात्मा प्रत्युवाच मृदुगिरा । 'वत्से, विरक्तः प्रपञ्चसुखोपभोगाच्च विमुक्तोऽस्मि खलु । अतोऽन्विष्यतामन्यः कोऽप्यनुरूपस्तरुण' इति । अनेन तस्य वचसा तद्वचनसुधारसपिपासुभ्यामिव कर्णाभ्यामेकतानताजडीकृताभ्यामिव नयनाभ्यां चित्रार्पितेवाभवद्भारती । किंचिद्व्रीडितेव किंचिस्त्रस्तेव किंचिन्निविण्णेव किंचित्क्षुब्धेव च सा समतिष्ठत । सत्वान पुण्यात्मनस्तस्य वाक् तमोमयकोणे निलीनस्य माणवकस्य श्रुतावमानुषीव । अथ यावद्भारती क्षणं स्तिमिता तिष्ठति तावदथाति दूरात्सघटघटं प्रतिध्वनिर्घोटकखुराघात-

ध्वनेर्बधिरीकृतक्रोशार्धान्तरालवर्तिप्राणिवर्गस्य प्रशान्तप्रदोषेऽस्मिन् । क्रमेण ध्वनि-
रत्युच्चतरः समजनि । मेषपालकस्यात्मजः शीघ्रमुत्थाय कन्दरायाः सोपानपङ्क्तिं
जवेनारोहत् । कम्पमानहृदया तपस्विनी भारती तरलदृष्टिर्व्याघ्रभयाभिभूतेव
कुरङ्गी दुःखपारावारे मज्जन्तीवानन्यगतिका केशाकलापमाकर्षन्ती निराशान्धकारे नष्टेव
समाक्रोशन्मुक्तकण्ठम्। 'हा हा हतास्मी' ति। विजनस्थलेऽस्मिन्नागमनेनातिक्रान्तविनयं
क्षुण्णस्वाभिमानमात्मानं मेने। ततश्च विवर्णवदना स्वेदबिंदुस्नातललाटा च राजपुत्री
बाष्पौघनिग्रहे प्रयतमाना करौ सम्पुटीकृत्य भूतलमाविलं चकार नयनजलधारया ।
तुरङ्गखुरध्वनिः प्रतिक्षणमेधमानो गिरिकन्दरस्याधिकाधिकं नेदीयान् दम्भोलिवर्षणीपगतां
भेजे। "भगवन्, त्रायस्व मां त्रायस्वे'ति भारती महात्मनः पादारविन्दयोर्निपत्य
विततबाहुपल्लवा छिन्नहन्तव्रतिम्लानपुष्पशिथिलितसुकुमाराङ्गयष्टिः सकरुणमभ्यार्थयत ।
तत्क्षणं माणवकः कन्दरसोपानमूर्ध्नो 'भूपतिर्भूपतिरि' त्युच्चैराक्रोशन् सन्त्राससविवर्णास्यः
सवेगमवरुह्य प्राविशद् गुहाम्। अभिरक्षणाय च गुप्तस्थानमन्विष्यन् 'एहि तत्राभ्यन्तरको-
णेऽन्तर्हितौ भविष्याव' इति कम्पमानां राजकन्यामसूचयत्। विधृते शिरसि तया वेपमान-
याऽऽपादमस्तकं बहुरन्धकारे परामृष्टांस्तमोवृतकोणे निरुच्छ्वासो विलीनो यावत्तिष्ठति
तावद्भारती करपल्लवौ प्रसभं समपीडयच्चैराटयेन। 'हा हा ध्रुवमेव मे विनाशोऽद्य।
ध्रुवमेव पतनम्। ध्रुवमेव च मे पशुमारं मारणम्। आशाङ्कुरप्रफुल्लितहृदया समायाताहमत्र
सद्यस्तु वराकी मन्दभागा जन्मान्तरदुष्कृतफलभागिनी निराशापिशाचेन ग्रस्तेदानीम्'।
इति विभावयन्ती तपस्विनी मुहुर्मुहुर्भगवंस्त्रायस्व मां त्रायस्वेति कातरेण कम्पमानेन च
स्वरेण दृढतरबद्धाञ्जलिः कण्ठबाष्पकीलितवाक् कथं कथमप्यवादीत्। तदीयकरुणोद्गार-
प्रवाहेणेवाश्रुजलप्रवाहेण पर्यपूर्यत गुहा। तदीयकर्णमर्मभेदि दीनप्रार्थनं पुण्यात्मनः
श्रुतौ रक्षककरगृहीतस्य शिशोश्चाटुवचनमिव न्यपतन्न तु वामाया विमोहकानुनय इव।"
अत्रास्यायकः क्षणमात्रं व्यरमत्। परमभक्त्या प्रतिमां विशालां निरीक्षमाणः स्मारं स्मारं
पूर्वसंवृत्तं पुनर्मृदुस्वरेणाख्यातुमुपाक्रमत — "अर्धोन्मीलितनेत्राब्जः शनैरासनादुत्थाय
जोषं विततबाहुयुगलः एधमानमहौदार्यो विलक्षविचक्षणः सत्यधर्मरक्षणपक्षगोऽभिरि-
रक्षिषयेव नतशरीरः कन्यकाया ललाटमध्यमुपाजिघ्रदतिकारुण्यनिर्झरेण च तां
क्षालितवान्। ब्रह्मानन्दसुधापूरप्लावितान्तरङ्गायास्तस्याः समुदञ्चितरोमाञ्चायाः
शङ्काकर्दमः सपदि निर्वासितस्तस्याश्च विततमस्तकाया निमीलितनयनायाः पुरतश्चादृष्ट-
पूर्वप्रमोदः हुल्लोके। ततश्च किञ्चिदाश्चर्यरूपान्तरामिभूतेव क्षणं निश्चलाभूत्
स्वान्तप्रेरितेव कथमपि व्यजानात्सा यत्स्वहृदयेश्वरस्य किमप्यवर्णनीयं परिवर्तनं
समवर्ततेति। सकातर्यं सकम्पं च यावदुन्नमयति सा शिरस्तावदतिदीनतामयं क्रन्दनं
तन्मुखान्निःसरति स्म। अकाण्डे संत्रासरूपान्तरा प्लावितान्तरात्मा निमीलितलोचनयुगला
स्मितविकस्मितानना भगवद्ध्याननिमग्नेव समुपजातदर्पेव नतशीर्षा वाजिनां कण्टकङ्कण-
त्कारमप्यशृण्वतीव समतिष्ठत। न चिराद्विविधाभरणप्रबलचारुचक्रयः सुवर्णपटाम्बरधरो
रोषघूर्णितलोचनो धराधिपः करणसिंहः सानुगः कन्दरं सवेगं प्रविश्य 'क्वास्ति निर्लज्जा

कुलकलङ्किनी 'ति सगात्रविक्षेपं चुक्रोश कोपहलाहलवशीभूतास्यः। ततः पुरः समुपसृत्य तारस्वरेण पुनः सञ्जगर्ज 'क्वास्ति दूषको दुरात्मे' ति। भारती यावच्छिद्धावन्मौनमालम्ब्य तिष्ठति तावद्भूपतौ रोषपावकातिरेकेण ज्वलन् बाहुमात्मनः स्फुरद्धातुकासिधरमुन्नमयन् क्व क्व भारतीसुहृद्यैश्चिस्तां प्रत्यधावत्सरभसम्। अथात्रि च तत्क्षणं कश्चिद् ध्वनिः सहसा। 'प्रतीक्षस्व, प्रतीक्षस्व। पश्य पश्य पुर' इति। उदीरितमात्रे वचनेऽस्मिन् कन्दर-गर्भतः क्षणिकदीप्तिर्घनान्धकारेऽत्र यावद् देदीप्यते तावत्काचिन्मणिशिलामयप्रतिमा भूपते-र्दृष्टिगोचरा भवति, पुण्यात्मा दिव्यपुरुषस्तिरोभूय तत्स्थाने विशालाऽचेतनापि परमसुखदायिनी कृत्रिमाकृतिर्ददृशे। योगसमाधिनिमग्नस्येव ध्यानपावितस्येव सत्याधि-पत्यानिर्निष्ठधमानप्रभावस्येव सिद्धात्मनः केनापि सद्यः प्रतिकृतिरियं निपुणमालि-खितास्ति। तमालोकमलौकिकमालोकमालोकं करणसिंहस्तेनादृष्टपूर्वचमत्कारेण चकितचकितो विस्फारितलोचनः सरोमोद्गमः क्षणं भूलग्न इव समतिष्ठत। तस्योज्ज्वलद्रोषाग्निज्वाला झटिति निर्वापिताभूत्तावत्कुतूहलाङ्गारशेषमन्दार्चिरेवावशिष्टाऽऽसीत्। तदाननिर्घृणरूपलेखा क्षणान्मृदुतामापेदे। प्रतिमायाः पुरः सम्पुटीकृतकरां जानुनतोपविष्टां बकुलपुष्पकोमला-ङ्ग्यष्टिं स्वात्मजां साश्चर्यं निरीक्षमाणो महीपतिः क्षणं जोषं स्थितवान्। ततः पृष्ठतः परिवृत्य स्वानुजान् सम्बोध्योदगिरद् "धन्येयं किल मे नन्दिनी परमात्मनः प्रतिमायाः पुरो ध्यायतां भक्तानामग्रिमभूता पाविता च स्वनिष्ठया। जन्मान्तरे कृतावदातकर्मा दिव्यात्मनोऽनुग्रहभाजनभूतेह जन्मनि खलु।"

अत्र प्रवयाः कथको मन्दीभूतस्वरः स्मृतिनिष्प्रभोदरे सुचिरादवस्थितपुरातन-धूलिधूसरपौर्वापर्यसंवृत्तजातसंस्कारोद्बोधपराधीन इव कथानकनिवेदनाद् व्यरमत। ताम्रवर्णप्रदीपस्यैधमानान्धकारस्य पारं निरूपयन्निव क्षणं तूष्णीं स्थितवान्। ततश्च चिरान्मृतां स्वहृदयेश्वरीं सविषादं चिन्तयन्निव मन्दं मन्दं निःशब्दं च समुत्थाय प्रतिमां प्रति समुपेत्य तत्पुरः साष्टाङ्गनमस्कृति सप्रश्रयं न्यपतत्।

* * *

अथ जागरितोऽहम्। उन्मीलितनयनोऽभितो दृष्टिं क्षिपन् विजनपर्वतसमी-पवर्तिनो गृहस्य कस्यचिच्छयनागारे शिबिरोचितखट्वामधिशयानमात्मानमपश्यम्। कश्चिस्स्थविरभिषङ् मदीयनाडीं परीक्षमाणो मदन्तिकं नतशरीरस्तस्थौ। अहं तु मास-द्वयात्मकं शयनं परित्यक्तुं सैन्यदलं च पुनः संगन्तुं नाशकम्।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

१. नजमदिलेलः

कश्मीरालङ्कारभूतां रत्नखचितमेखलामिव भुवो, मरकतोपत्यकेति रसिकैरन्वर्थं वर्णितरमणीयतां सुवर्णमयीं श्रीनगरीमध्यवसं सोदरद्वितीयोऽहमेकदा मित्रस्यावयोः कासिमनाम्नो नौकागृहम् । अथैकदा स निखिलजगत्प्रसिद्धतद्धीरकस्वामिनं कंचिद्रवदेशीयमहानुभावमधिकृत्य विलक्षणं कथानकमेकं कथयामास । श्रीनगरस्य नागिनलाक्योद्देशस्य विविक्तकोण एकस्मिन्संस्थापित आसीदयं महाविलासपूर्णो नौकालयः । अथास्यां शारदशर्वर्यां शर्वरीसार्वभौमकिरणप्रमुल्लसितायां मोगलविशेषोपस्कारोपपादितस्वादुभोजनोत्तरं काफीति पानीयविशेषं पातुं नौकाग्रं समारुह्य मञ्चिकासु सुखमुपविष्टास्त्रयो वयम् । कालाद्बहुनियात प्राक् पाठशालायामभीक्ष्णं कांश्चिद्बटून्मोहमन्त्रमोहितान्स्वेच्छानुकूलमचीकरत्कासिमः । एकदानुपस्थितमपि कञ्चिन्माणवकमात्मने पत्रमलेखयत्सः । अयं बटुः कासिमसद्वेडिनि विदितमासीत्सर्वेषामतो भृशं विस्मयं प्रापुः सर्वे । परवशीकरणस्वाभीष्टसाधन आत्मनः प्रभावस्य प्रत्ययं स्वसहचराणां चित्तेषु दृढं स्थापितवान् कासिमः । वादविवादप्रियोऽयं सिद्धान्तमप्यप्रमाणीकृत्य बहुधाऽकाण्डेऽस्मान् पर्यन्ते व्यसमापयत । तथापि कथानिवेदनक्रमे श्रोतृन्सन्देहसम्भ्रान्तानालोकयन् मोमुद्यते स्म सः । आङ्ग्लदेशे कस्यांश्चित्पाठशालायामावयोः सह कासिमेन परिचयोऽभूत् । आध्यात्मिकपारलौकिकाद्याभासमयकल्पनासु विश्वस्तमभून्मित्रमावयोः । विविधभावनामयचित्तोऽयं क्वचिदतिमुखरः क्वचित्सनिर्बन्धं मौनी स्थितवान् । विचित्रप्रकृतेर्विचक्षणस्यास्येतरकुमारेभ्यो वैशिष्ट्यं किमप्यासीत् । बाल्यात्प्रभृति महार्हरत्नमन्तरेण विमोहोऽस्य क्रमेण समेधमानोऽलौकिकोऽभूद्यौवने । यत्र यत्र च प्रर्यटत्तत्र तत्र रत्नसञ्चयमकार्षीत् सः । दिष्ट्या समृद्धकुलोद्भवस्यास्य वित्तस्य गणना नासीत् ।

अथाद्य विभावर्याः सौन्दर्यातिशयविमोहिताः परःशतपुण्डरीकपरिलसितं दलास्यसरोवरं हिमाच्छादितहिमांशुचुम्बिहिमाचलशिखराणि च निरीक्षमाणा ग्रीष्मे सुखावहानां वातानां स्पर्शसुखमनुभवन्तः पयःफेनजित्वरया ज्योत्स्नया द्विगुणितोत्साहाः प्रस्फुरच्चन्द्रकल्लोलकम्पितभ्रमद्भ्रमरझङ्कारस्वरं शृण्वन्तश्च वयं कञ्चित्समयं सुखमयापयाम । अत्रान्तरे सुवर्णमयं तमाखुपात्रं कासिमः समुद्दीप्य सगडगडाशब्दं तमाखुधूमं मुखान्मेघमालामिवोदगिरत् । क्वचित्क्वचिन्ममानुजेनापि तस्मात्तमाखुपात्राद्धूम्रपानसुखं निर्वेशि । मया तु तमाखुभोगानभिज्ञेनैव भाव्यम् । परतः पुरातनाचारामूल्यरत्नमन्त्रितकवचपिशाचविमोहनविद्यादिविषयजातमधिकृत्य संलापमकुर्म वयम् । समयेऽस्मिन् कासिमोऽत्युल्लसितचित्तः पुरोनिहिताक्षोटहस्तफलकमवलम्ब्य चञ्चच्चन्द्रचमत्कारेण द्विगुणितोन्माद इव वक्तुमारभत ।

‘ अहो ! अल्पल्पो जनोऽद्य विश्वसिति खलु विमोहनविद्यायाम् । परमतिविलक्षणोऽनुभवो मया प्राप्तः किलैकदा ’ इति जगाद कासिमः प्रोच्चैरसकृत् प्रहसन् । तदीयो विलक्षणहासः कुतूहलमावयोः सपदि समुपादयत् ।

'न विद्यते जगति विमोहनविद्या कापि । क्वचिद् भावनायाः क्वचित्संत्रासादपि संभ्रान्तान् मूढमतीन् विमोहनविद्याकोविदमात्मानं मन्यमानश्छाद्मिको विमोहयति' इति प्रत्यवादीन्ममानुजः सनिर्बन्धं वादविवादप्रोत्साहित इव ।

'तथापि कञ्चिदूर्जस्विनं सुघटितशरीरं पुरुषं मदिच्छावशीभूतमिवालोकितवानह-मेकदा' इत्युक्त्वा सहसा व्यरमत्कासिमः ।

'अपि त्वया वस्तुतः साक्षीकृतश्चित्तविकारोऽस्य' इत्यविश्वाससंसिस्वरेणापृच्छम् ।

कासिमस्तु प्रत्युत्तरमदत्त्वा समाधिस्थित इव क्षणं तूष्णीमास्त । तदीयतमाखुपात्रा-न्तर्गतमुदकमेवानवरतं सगडगडाशब्दमकार्षीत् । कासिमो विदूरस्थहिमावृतदरिपर्वतोपरि बद्धदृष्टिर्धूमपटलाच्छादिताननः सविचारः स्थितवान् ।

'अपि त्वया विमोहनविद्यामोहितो जनोऽयं प्रत्यक्षीकृतः' इति पुनरनुयुक्तो मया कासिमोऽवदत् ।

'अथ किम् । वस्तुतः साक्षीकृतो मया पुरुषस्यैकस्य विमोहविकारः' इति किञ्चित्स्खलितवाचा स्वप्नादुद्बोधित इव न्यगदत्कासिमः । ततश्च कञ्चुककोशे हस्तवस्त्र-मादातुं हस्तं न्यवेशयत् सः । विलक्षणकथाख्यानस्य प्रस्तावनासूचकमस्य चेष्टितमिदमि-त्यजानीव खलु ।

'मदीयकथामाकर्ण्य किं वक्ष्यते युवाभ्यामिति पूर्वमेव वेद्मि' इति सगूढार्थमब्रवी-त्कासिमः ।

'किमुद्दिश्यास्ति ते निवेदनम्' इति पृष्टवानहम् । कासिमस्तु सचिन्तं तमाखुपात्रं सवेगमाध्मातुमुपाक्रमत ।

'निवेद्यतां कथा नोचेत्तव सिद्धान्ते न मनागपि विश्वसिष्यावः' इति ममानुजे-नाभियुक्त इव कासिमः पुनः सशङ्कमिवाब्रवीत् ।

'कथावसाने किं वक्ष्यथो युवामिति विदितमेव मे । परमनुभवस्त्वयमपूर्वः खलुः । अन्यः कोऽपि जनो व्यवहारज्ञोऽपि धीरोऽपि तादृशानुभवेन मुहूर्तमात्रमपि सन्त्रासितोऽ-भविष्यत्' इत्युदीय रजनीकरकरनिकरेण देदीप्यमानानि हीरकखण्डानीव दलाव्यसरसो जलानि निपुणं निरीक्षमाणः कथां कथयितुमारब्धवान् ।

'अतिरमणीयरजन्यामस्यां नन्दनवनसदृशे स्थलेऽस्मिन् विचित्रकथाख्यानं नानुरूपं किल । सुराङ्गनानामितिहासाख्यानं शोभेत यावत् । कथानकमिदं कुमारक्रीडामण्डलस्य श्रवणानुरूपं खलु । तथापि युवयोः कुतूहलपूर्त्यै कथयिष्य एव ।

'श्रुतो भवद्भ्यां मजमद्दिलेखनाम्नो प्रथितकीर्तेर्नर्तनशयमित्यन्वर्थनाम्नोऽद्भुतहीर-कस्य सौन्दर्यातिशयः । अथ यम्भरद्वाकाभ्राङ् सिरियाबाबिलोनफारसीस्थानचीनादिदेशेषु कृतपर्यटनेन मोहमयीमागादिनवता मया हीरकमुकुटमिदमालोकि ।'

अत्राख्यानकोऽकाण्डे विरम्य लघुपत्रकस्थं ताम्बूलखण्डनिकरं हस्तपल्लवेनामार्क्षीत्। ततश्च विदूरोद्देशबद्धदृष्टिर्गाढचिन्तनमग्नमना इव क्षणं तूष्णीमस्थात्। 'अथैष विचिन्तयति कच्चिदभिजातं चीनदेशीयं मन्दारिन इति तद्देशीयस्यैवोपदिशसि' त्याकलितं मया। प्राहुर्जना हि चीनदेशीयस्य तस्य महानुभावस्य महार्हमरकतविद्रुमाणि हरित-वर्णानि रत्नानि कासिमेन तस्माद्विनोदनविधिना मोहितादात्मसात्कृतान्यासन्निति। अतः कुतूहलपरवशो रत्नविषयस्यैवाभिज्ञातस्य वार्तां श्रोतुकामः सातुर औत्सुक्यमागल-स्थितोऽहम्। क्षणोत्तरं कासिमोऽपि निवेदयितुमुपाक्रमत।

"अथ द्विवर्षेभ्योत्तरं मोहमयीं प्रत्यागतेन मया पितृव्यमुखात् सकलभुवन-विख्यातस्य नजमदिहेलनाम्नो हीरकस्य वृत्तं समाकर्णि। मणिहीरकस्य वर्णनं श्रावं श्रावं मज्जातकुतूहलोऽहं तत्सम्प्रति हस्तगतं कृतवतोऽरबदेशीयस्य शेखमहानुभावस्य निवासं मां प्रापयेति पितृव्यमभ्यार्थये। परं बगदादनगरं तस्यां रात्रौ प्रस्थास्यमानोऽसौ मुम्बापुरस्थो ममाभ्यर्थनां सफलीकर्तुं नापारयत्। तथापि तेन शेखमहोदयस्य वासस्थाने निर्दिष्टे स्वयमेव तत्सन्दर्शनाय तस्मिन्नेव दिने गतवानहम्। अरबदेशीयोऽयमब्दुलरहमानाभिधेयः पयोधेस्तटे मोहमय्युपकण्ठे वर्लीनामोद्देशे विविक्तं किञ्चिद्विशालमपि सुन्दरं मन्दिर-मध्युवास। तस्मिन्नवसरे नागपञ्चमीमहोत्सवनिमित्तेन शेखमहोदयस्यालयस्य पृष्ठभागे समुद्रोपकण्ठस्थे महाजनसमूहः क्षीरसंभृतपात्रहस्तो नागान्तर्पणविषये समम्मिलत्। स्त्रीपुरुषबालानां प्रमुदितानां कलकलध्वनिना प्रत्यध्वनद्विशालं निकेतमयं जलधेस्तटम्। पटहगोमुखादीनां निनादः कर्णयोरनवरतमश्रावि। अन्तरान्तरा महीसुरास्ते मन्त्रपठन-मकुर्वत। अथ प्रासादस्य प्रवेशमहाद्वारं प्रविष्टो गृहस्वामिनं निजाऽविर्भूतोद्देशेन सेवकेनानुगम्यमानं नानासुगन्धकुसुमसमुल्लसितपुष्पवाटिकायां गतागतं कुर्वन्तमद्राक्षम्। अभूतपूर्वदृढगात्र उन्नतांसो दीर्घबाहुः सान्द्रश्मश्रुर्दाक्षिण्यदर्शितविशालललाटोऽत्यन्तविम-न्यतो महानुभावोऽयम्।"

अथ कासिमस्तमाखुपात्रं निर्वापितं पुनरुद्दीपयितुं क्षणं व्यरमत्। ततश्च धूमपटलं मुखादुद्गिरन्नयनयुगलं च मुहूर्तं निमील्य भूयो वक्तुमुपाक्रमत।

"शेखअब्दुलरहमानः स्वदेशाचारानुरूपेण परमातिथ्येन चिरपरिचितमिव मां भूरि संभाव्य मद्दर्शनेन प्रमुदितान्तरङ्गमिवात्मानं प्रादर्शयत्। मत्पितृव्यस्य मुखेन ममाद्यपूर्वाभ्यर्थनासम्बन्धि वृत्तं विदितमासीत्तस्येति स्फुटमभूत्। कुशलप्रश्नादिप्रस्तावना-पुण्यसुधालापमविरम्य पुष्पकुञ्जं प्रति मां महाभागोऽयमनयत्। तदीयसेवकः कोकन-दच्छविरुच्चोष्णीषधारी शोणश्मश्रुर्निजस्वामिनो निकटेऽन्वगात्।

"अथ गृहस्वामिना सह चलतो मे पादः समुज्ज्वलमेकं दुग्धपूरितं पित्तलपात्रं मार्गवृक्षपङ्क्तिस्थस्य प्राचीनस्य समीपे निहितमस्प्राक्षीत्। किमेतदिति समाधानकाङ्क्षि-कान्निदेशमनुयुक्ते मया प्रत्युवाच गृहपतिः। 'नागपञ्चमीमहोत्सवनिमित्तेनोपहारीकृतमे-तदस्मदीयसमाचारेण। महत्त्वदिनेऽस्मिन्विपत्तिवारणाय प्रायेण हिन्दुजनो नागान्

गृहरत्नसन्मन्यानः क्षीरोपहारेण प्रसादयतो' ति शान्तवृत्तिना शेखमहोदयेन गम्भीरस्वरेण निवेदितम् । पुरातनाचारे बद्धादरोऽप्यहं किञ्चित्सम्भ्रान्त इवास्मि । अथासनमधिष्ठिते मयि मन्दं मन्दमान्दोल्यमानासु व्रततिषु संवादमावयोः शुश्रूषुरिव मौनमारूलयत्सु पतगकुलेषु जातिपुष्पविकासहर्षप्रकाशमुखरेषु द्विरेफेषु दक्षिणकरपल्लवेन श्मश्रु परामृशन् साम्रेडं सोत्साहञ्च 'अपि भवद्भिर्महार्हमणीनां सम्प्रति नूतनगवेषणमकारी' ति मृदुवचसोर्दुभाषया गृहपतिर्मामपृच्छत् । इत्यनुयुक्तो मञ्जूषागतं हरिन्मणिजातं तस्मै सगौरवं प्राददर्शयम् । स च रत्ननिकरमिमं सूक्ष्मं निरीक्ष्य तद्गुणाभिज्ञो मां नितरामभ्यनन्दत् । न चिरादातिथ्यनियमाचारमनुसरन् शिराजदेशोत्पादितं स्वादु शर्बतं नाम पेयविशेषं समानीय प्रादादावाभ्यां सेवकः कुञ्जस्यैकस्मिन्कोणे च मां ससंशयं निरीक्षमाणो जोषं स्थितवान् । 'अपि श्रीमद्भिरालोकि विडम्बितनक्षत्रपतिप्रभोऽन्वर्थनामा मदीयहीरकमणिर्नजमहिलेत्याभिधेयः' इत्यनुयुक्तवान्मां गृहस्वामी मयि च कम्पितशिरसि सेवकमासमनस्तमानेतुमिङ्गितेनैव निरदिशत् । कतिपयक्षणोत्तरं कौशेयमञ्जूषाकरः सेवकः पुष्पकुञ्जं परावृत्य स्वामिनः पुरस्तात्तां निधाय क्षणं तत्रैव विलम्ब्यानिच्छयेव ततोऽपासरत् । पेटिकामेनामुद्घाट्य शेखमहोदयेन शतत्रयमापतोलस्य देदीप्यमानस्य हीरकमणेर्दर्शनेन ममाक्षियुगलं साफल्यं नीतम् । स्वप्रभाधर्षितसकलजगन्मणिजातः स्वदीप्त्याऽऽकर्षन्निव निखिलानि मनांसि सपद्येव मां हीरकखण्डोऽयं व्यमोहयत् । अवलोकितमात्रमेवमद्वितीयामूल्योपलं स्वकीयं कर्तुमुत्कण्ठाधीनोऽभवम् । 'एतं क्रेतुमिच्छामि श्रीमतः' इति सादरमाभाषितो मया 'महीपतेर्धनप्राप्त्या अपि नैतं विक्रेष्ये' इति प्रोच्य स तस्यामूल्योपलस्य वृत्तं मे न्यवेदयद्यथा । 'रत्नस्यास्योदारगाथापरम्परया विमोहिता मोगलधराधिपा अकबरजहांगिरादय इत्यैतिहासिकाः प्राहुः किल । मोगलसार्वभौमस्य राज्ञः प्रणयनिर्विशेषप्रियायाः सुराज्ञ्याजित्वराया नूरजहानाख्यायाः प्रथितलावण्यकीर्तेः केशकलापं भूषयामासायमि'ति । अथ रत्नमिदं निपुणं निरूपयन्पुरातनमोगलसाम्राज्येतिहासः साकल्येन तस्य देदीप्यमानरश्मिषु प्रतिबिम्बित इवेत्याकलयम् । क्षणं च विमोहार्णवे निमग्न इव स्थितोऽहम् । शेखमहोदयस्य तु सेवको मां सशङ्कं सरोषं च निरीक्षमाण आस्त ।

" अथ नजमद्दिलेलहीरकोपलमणेरनवरतचिन्तनैकतानमानसोऽहं केनापि सन्धानेन तमात्मसात्कर्तुं निरचिनवम्। चिरं तत्स्वामिनं गाढं व्यचिन्तयम्। न जाने किमकरोन्महानुभावोऽयं तदा परं कथमपि गतदिन इवाद्यापि तत्सान्निध्यं व्यभावयम्। रात्रौ च स्वप्ने निजहीरकं मे ससौहार्दमुपनयन्तं तमपश्यम्। यावदुत्थाय तममूल्यं मणिमादातुं प्रसारयामि करद्वयं तावत्तिरोहितोऽभूदरबदेशीयमहाभागोऽयम्। प्रबुद्धश्चाहं भग्नमनोरथोऽपि रत्नमिदं कथमपि दैवयोगान्मद्धस्तगतं भवितेत्यकल्पयम्।"

अथास्मत्सुहृन्मुहूर्तमत्र विरम्याकाण्डेऽवरुह्य च नौकागृहस्याधस्तलं सपदि कौशेयमञ्जूषाकरो न्यवर्तत। अथ तावत्पेटिकामुद्घाट्य बृहदाकारमत्युज्ज्वलं हीरकं नौ प्रादर्शयत्। 'किमेतत्? किमेतत्? नजमद्दिलेलहीरकमणिः किम्' इति ससम्भ्रमं साश्चर्यं चाहमपृच्छम्। 'तस्य प्रतिकृतिरेवेयम्। इयं साधु साधिताऽनुकृतिस्तस्य हीरकस्ये' ति प्रोच्य निश्चिन्तं च प्रहस्य कासिमस्तद्वृत्तं निवेदयितुमुपाक्रमत यथा—

" निखिलनिशायां च तस्यामुद्विग्ननेत्रेण यापितायां मया शेखमहोदयस्याकाण्डे संवृत्तं निधनमतिशोचनीयं वदीयहीरकस्य च गूढतिरोधानं वृत्तपत्रद्वाराऽबोधि प्रातस्तराम्।"

'कथं कथम्' इति ममानुजः कासिमस्य शुष्कस्वरेण विस्मितो समुदैरयत्। 'अथ कथं त्वया प्रतिकृतिरियमधिगता' इत्यहमपि सहसाऽपृच्छम्। कासिमेऽथ सविलक्षणहस्तविक्षेपं तूष्णीं स्थिते ममानुजोऽहं च साशङ्कौ सम्भ्रमेण घूर्णितचेतसाविव परस्परमवालोकावहि। क्षणोत्तरं कासिमः पुनरुपन्यस्तुमारब्धवान्।

" अथ मध्याह्ने शेखमहोदयस्य मृत्युविचारणासमितिस्तत्प्रासादे मेलिष्यतीति विज्ञापितोऽहमधिकारिभिः। तद्गूढनिधनात्प्राक्क्षणेऽहमस्यान्तिकवर्त्यासमित्यधिकारिणो मदीयसाक्ष्यममार्गन्। अतः समाप्तप्रातर्विधिः सत्वरं शेखमहोदयानामालयं समासाद्य मृत्युमीमांसकानां समितिं मुख्यकोष्ठे संमिलितामद्राक्षम्। दिवंगतस्य स्वामिनः संमिलिते परिवारे वृद्धोऽविस्मरणीयः सेवको मद्दृष्टिगोचरोऽभूत्। प्रविशति मयि मुखशालां न्यक्षिपदयं सकोपं कटाक्षम्। अथ विचारणारम्भात्पूर्वं निजपार्श्वस्थे विष्टर इङ्गितेन सभाध्यक्षेण सूचितोऽहं जोषमुपाविशम्। अथ चञ्चललोचनः सेवकः साक्ष्यप्रदानायाज्ञापितः साशङ्कं मामनवरतं निरीक्षमाणो ह्यस्तनं वृत्तं कथयितुं सगद्गदमारब्धवान्।

" अहो दीनरक्षकाः। परेद्युरासन्ध्योपासनं पूज्यपादानां मदीयस्वामिनाममूल्यप्राणवता शरीरेणालङ्कृतमासीदवनितलम्।' अत्र क्षणं विरतवचनोऽङ्गुल्या सौदर्यं मामुद्दिश्य पुनरालपितुमुपाक्रमत। " महाशया इमे समीपवर्तिनो मस्जिदस्य पुरोहितस्योपासकान् प्रति संध्योपासनार्थमाह्वानात्प्रागेव स्वामिनः सन्दर्शनाय समायाता मन्दिरमिदं किल। कृतसत्काराः स्वामिभिरमी कुसुमकुञ्जं समानीताः। अहं च नित्यनियमानुसारेण स्वामिनो निकटेऽनुगम्य तयोः पार्श्वे स्थितवान्। न चिरात्तममूल्यहीरकमणिं समानेतुमादिष्टः स्वामिभिः क्षणमात्रमेव तौ व्यसृजम्।'

" अत्र निरुद्धकण्ठः कञ्चुकनालिकप्रान्तेन नेत्रयुग्मं प्रमृज्योष्णं च निःश्वस्य विस्फारितनेत्राभ्यां मामवेक्ष्य समभाषत।

"'न चिरात्सन्ध्योपासनार्थं प्रार्थनाकौशेयास्तरणं भूतले विरचय्य वाटिकायाः पार्श्व-भागे नेदिष्ठे संध्यामुपासितुमपासरम् । समापितसंध्योपासनक्रियो यावत् पुष्पकुञ्जं निवर्तेऽहं हन्त तावत्प्रार्थनास्तरणे गतासुम्स्वामिनो विलोकयामि । समुद्घाटितपिधाना हीरकमञ्जूषा रिक्ता तत्पार्श्वे स्थिताऽसीदि'ति ।

"इति निवेद्याधिकाधिकमन्दीभूतस्वरो द्विगुणितद्वेषो सभ्रूभङ्गं मां निरूप्य विरत-वचनो वातायनात्पुष्पकुञ्जस्य दिशं प्रत्यालोक्य दीर्घं च निःश्वस्य पुनः समुपाविशत् । अत्रान्तरे वाटिकायां विरचिता विष्टराः शोकानुकम्पादर्शनाय समायातानां मित्रज्ञाति-बान्धवादीनां कृते तैः क्रमेण समपूर्यन्त । मुखशालायाः समीपवर्तिनि प्रकोष्ठे पुरोहितानामुत्तरक्रियामन्त्रान् पठतां शोकस्वरोऽनवरतं समाकर्णि । ततो मुहूर्तं यावत् परितो जनैः संशयोद्गारैः पर्यपूर्यत सभामण्डलं तावन्मां संबोध्य सभाध्यक्षः समभाषत ।

"'शेरमहोदयानामाकस्मिकमृत्युकारणं नाद्य यावद्विदितमस्माकम् । अन्तिमदर्शनं तेषां भवद्भिरुपलब्धमिति भवत्साक्ष्यनिवेदने कुतूहलमस्माकम् । तद्धैर्यमवलम्ब्य कथ्यतां सर्वमेव । भवतामत्रागमनहेतुः । अपि चिरपरिचयाद्वा हीरकदर्शनकुतूहलाद्वा कुत आयाताः । किमुक्तं शेरमहोदयैः । कियन्तं कालमवस्थिता यूयं सदनेऽस्मिन् इत्यादि विशकलय्य निवेद्यताम् ।'

"इत्याज्ञापितः सभाध्यक्षेण परिस्थित्याकुलोऽहं किंचिद्दोलायमानमानसः कतिपय-क्षणान्युपशमय्य शेरमहोदयानां प्रथमदर्शनादारभ्यावयोः संलापो हीरकप्रदर्शन-मभिनन्दनं निर्गम इत्यादिं वृत्तान्तं सविस्तरं न्यवेदयम् । विरतवचसि मयि मुखशाला भयानकनिःशब्दतया मुहूर्तमापूर्णाऽभूत । क्षणेऽस्मिन् संत्रासससन्देहमिश्रितचिन्ताभिभूतचेता मनस्यकरवम् । 'प्रायेण शेरमहोदयानां घातुकं मां शङ्कते जनः । मां दण्डपाशवधस्तम्भं प्रेरयिष्यन्त्यधिकारिणः । निरपराधिनमात्मानं कथं नाम समर्थयेय । अव्यापारेषु व्यापार एव व्यधायि मया हीरकदिदृक्षुणा । हीरकलिप्सा मे निखिलदेशस्य सङ्ग्राहकाणां विदितैव । शेरमहानुभावानां सजीवानामन्तिमदर्शनं मे स्यादिति सभाजनस्य संशयस्पष्टाक्षर एव मुच्यत इदानीम् ।' इत्थं नानाविधचिन्तासन्तानाक्रान्तो विवर्णवदनः शुष्ककण्ठो वेपमान-हृदयो यावदवतिष्ठे तावत्सहसैव द्वारमुद्घाट्य मरणोत्तरदेहपरीक्षाफलमादाय भिषजौ द्वौ मुखशालां प्राविशताम् । सभाध्यक्षस्य पृच्छया प्रेरितोऽब्रवीदेतयोर्धुर्यः । 'पाद-मलप्रक्षालनस्य चिह्नं गलस्योपरि वा रक्षणं न संलक्ष्यत आवाभ्याम् । अतो मृत्योः कारणं न किमप्यावाभ्यां विदितुं शक्यत' इति ।

"'हा ! धिक् ! धिक् ! इन्द्रजालस्य कोऽपि दारुणः प्रसरोऽयम्' इति व्यथितोऽधिकं निर्वेदितोयः स शेरमहोदयस्य सेवको मां कौतुकाविष्टं निरीक्षमाणः प्रोच्चैः समुदैरयत् । तदीयं वचो भुजङ्गफूत्कार इवाप्यनल्प प्रकोष्ठे मदीयः । सभामण्डले च तावत्कलकलविच्छिन्ना निःशब्दता व्यराजत । अहं तु निष्करुणचिन्ताभारभङ्गुरात्मा कम्पमानहृदयो भूतले सन्नधीः निपतवान् ।"

इत्युक्त्वा विरतनिर्वेदनो गतवृत्तचिन्तनपरो विलक्षणस्मितास्यः क्षणं तूष्णीकामास्त कासिमः। अर्धसमाप्तां तस्य कथामाकर्ण्यावां चमत्कारितौ सम्भ्रान्तौ च साकूतं परस्परं व्यलोकयाव। प्रश्नपरम्पराऽऽवयोर्जिह्वाग्र उत्तस्थौ। ततः कासिमेन पुनरुपन्यस्तुमारब्धे निरुद्धनिश्वासा अशृणुव।

"अथाचिरात्सभाध्यक्षो मामप्राक्षीत्। 'अपि चिरान्महार्घरत्नसंग्रहे व्यापृता भवन्तः' इति।

"'श्रेष्ठमणिसञ्चयनमेव मे जीवनस्य प्रधानव्यवसाय आयौवनारम्भात्। तदर्थं च देशादेशं पर्यटनं मम। पितृधनस्य भूयिष्ठांशस्य व्ययश्च। शेखावदुल्लमहानुभावकृतेन हीरकस्य भृशं मयाभिलषितस्य क्रयप्रत्याख्यानेन नितरां भग्नमनोरथो निराशाकुलमभवं ह्यः'।

"इति प्रत्युक्ते मया पुनर्गाढनिःशब्दताजनितनिष्प्रभत्वाद्विरूसाहितमभूदधिकाधिकं सभामण्डलम्। सभाध्यक्षो भिषग्भ्यामुमाभ्यां कर्णसंलापमकरोत्। अहं च यावन्निःशब्दतया क्लिश्यमानो जोषमवस्थितस्तावद्भिषजोरेकमपृच्छत्सभाध्यक्षः।

'अपि केनापि विमोहविद्याप्रयोगेण प्राणानपहर्तुं पार्यत' इति।

"प्रश्नेनानेन समापतेः संत्रासाभिभूतः क्षणं निरुद्धश्वासो नतशिरा निश्चलश्च स्थितवानहम्। पुरातनचीनमन्दारिणस्य मरकतमणीनां च विषयो मत्स्मृतिसरणीं सरभसमगाहत।" अत्र पुनर्विरतवचाः कासिमः।

'विमोहविद्याभियोगाच्चीनदेशीयमहाजनस्य मरकतमणिप्राप्तये प्राणा अपहृतास्त्वयेति किंवदन्तीं विचिन्तयसि किम्' इति पृष्टप्रायो मयेङ्गितमात्रेण पुनः सम्भाषितुमुपाक्रमत मित्रमावयोः।

"अनुप्राप्यानाः केचन जना विगतासवो जाता इति श्रुतमस्ति मयेति भिषजा प्रत्युक्ते पुनरुभाभ्यामगदंकाराभ्यां कर्णालापमकरोदध्यक्षः। चिन्तापरश्चाहं महानर्थगर्तनिपतनोन्मुखमात्मानमवाबोधम्।"

'कुतः? कथम्?' इति सविक्षेपहस्तेनानुजेन मे समुदीरितम्।

"यतो नजमदिलेलहीरकं श्रेनुमेल्ड शेखमहोदयैश्च मदभ्यर्थना प्रत्याख्यातेति प्रतिपद्य दोषपात्रतां नीतवानहमात्मानम्। चीनमन्दारिणस्य च भूतवृत्तं प्रायो विदितमासीद्विषेपाम्। क्षणेऽस्मिन् पैशाच्या छायया ऽऽवृतमात्मानमकल्पयम्। हीरकस्य रश्मिजातमालाम्बरेणान्धीकृत इव भ्रान्तमस्तकोऽभवम्। कल्पायमानायां निःशब्दताकालकलायां भिषग्भ्यां सभापतौ संमन्त्रयमाणे भयसन्देहाक्रान्तो निरुद्धनिश्वासः स्थितवानहम्। तेषां मन्त्रणस्याहमेव विषय इत्यत्र सन्देहलेशोऽपि नासीत्। अथ यावन्मन्दिरस्यान्ततः पुरोहितानां मन्त्ररत्नमलिरदलस्य झणत्कारनाद इवाश्रावि। तदेतत् क्वचिद् व्यरमत्क्षणं ततश्च पुनरधिकाधिकोच्चैः समाकर्णि। पर्यन्ते च मन्दरुदितमिवाश्रूयत। किञ्चित्कालोत्तरं सहसा सदनस्य बहिर्भागे कस्यचिद् गुरुपादनिक्षेपः श्रुतिगो-

चरोऽभूत् । ततो विशालं प्रवेशद्वारमुल्लङ्घ्य कश्चित्सुघटितशरीरो ह्रस्वाकृतिर्निर्विकाराननः पुरुषो सुखशालां सहसा प्राविशत् । सोऽयं शेखमहोदयानां मालाकारः सभापतिं शनैः शनैरुपेत्य 'पुष्पवाटिकायामुपलब्धमिदं मये'ति सभागतानां न कमप्येकं विशिष्टमुद्दिश्य सस्मितैः पुरः पङ्कलिप्तं वस्तु किञ्चिन्न्यधात् ।"

'किमासीद्वस्तु तद्' इत्यधीरमपृच्छम् ।

"अभूत्किलैतद्व्रजमदिलेखहीरक एव । मालाकारेणासौ पुष्पकुञ्जान्नातिदूरनिहित-दुग्धपात्रस्य समीपमुपलब्धः । 'ततश्चेदमपि मयाधिगतं तत्रैवे' त्यभिधाय फणिनो निर्मोकस्तेन प्रादर्शि । व्याहरच्च 'जानन्ति किल श्रीमन्तो यत्परेद्युर्नागपञ्चमीमहोत्सवोऽभूद्दिने । तन्निमित्तमुपवनेऽत्र सर्वतो दुग्धपात्राणि निहितान्यासन् । भुजङ्गहतकश्च कोऽपि पीतदुग्धो घोरचेष्टितोत्तरमात्मनो निर्मोकेन रिक्तभाजनं सनाथीकृतवान्' इति ।

"तद्वचनमाकर्ण्य क्षणं सर्वे सभाजनाश्चित्रलिखिता इव नीरवाः संवृत्ताः । अहं च स्तब्धीभूतश्चक्षुषी स्थिरीकृत्य जोषं स्थितवान् । परितस्तावत्सभामण्डलस्य विस्मयोद्गार-प्रवाहैः पर्यपूर्यत सुखशाला । सभापतिश्च कुतुकपरवशान् सभास्तारान् संबोध्य समभाषत । 'अहो ! सर्वमिदानीं शेखाब्दुलमहोदयानां निधनकारणं स्फुटमेवास्ति । न किञ्चिदप्यव-शिष्यते निर्णयविषयस्य । कासिममहाशया अपि संशयारोपान्मुक्ता इत्यभिनन्दनीयाः खलु' इति । कृतान्तमुखकुहरादिव निर्गतमात्मानं मन्यमानः क्षणं विस्मृतात्मेव स्थितवानहम् ।"

अथ निरनवाक् कासिमो निमीलिताक्षः क्षणं तूष्णीमस्थात् । शेखाब्दुलमहोदया-नामस्मिन्मृत्योर्गूढताजालिकायामुद्ग्रथितायां कासिमं निपुणं निरूपयन् 'पन्नगस्यास्य गरलेनात्युग्रेण भाव्यमि'ति न्यगदम् ।

कासिमः—अथ किम् । प्रोचुर्जना हि सदा यन्निर्मोक एष कस्यचित् करालनाग-विशेषस्यास्तीति । शेखमहोदयाः संध्योपासनमनुतिष्ठन्तो दष्टा निमिषमात्रेण च प्रायो गतासवः स्युः ।

मन्दोदरः—कथं नाम भिषग्भ्यां ताभ्यां गरलविकारो न समलक्ष्यत ?

कासिमः—आः ! विचित्रमेतत्खलु । परमतिविरलदृष्टोऽयं प्रसङ्गो यद् गरलेन निरपराधे जने दारुणमार्थं दोषभारः समारोपितः ।

अहम्—*किमभवद्व्रजमदिलेखहीरकस्य ?*

कासिमः—शेखमहोदयेभ्यो हीरकस्यास्य मूल्यं यत्प्रदित्सुरासं तस्यार्धेनैव दित्वा तं क्रेतुमपारयम् ।

मन्दोदरः—एवं भोः कासिम ते *विमोहनविद्यासिद्धान्तकथा ?* गतं सिद्धान्तः *प्रमाणीकृतस्थपदं ।*

कासिमः—यदयमो पुरामेवमिति प्रागेव स्पर्शि मया ।

इति सन्तोषतीतिविरसोत्तमं प्रपञ्चयन् कासिमेन मोहनविद्यासिद्धान्तप्रामाण्यभारः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

१. विधवोद्वाहसङ्कटम्

आसीदस्मिन् शुक्तिकापुरे पार्वती नाम स्वेश्वरनिकेतने दास्यकर्म कुर्वाणा काचिद्गत-भर्तृका । बाल्योद्वाहनिरोधकस्मारकाविधानात् प्रागष्टवर्षामिमां सुवर्णसवर्णाङ्गीं कमललोचनां मृदुलवचनां केनचिद् बालवरेण परिणाय्य तद्दिनेऽसौ दिवं गतः । अचिराद्विवाहोत्तरं स बालपतिरपि तदन्वगात् । ततः प्रभृति बालविधवेयं भर्तृबन्धुजनालये किङ्करीव दीनमाना नष्टोत्साहा कथमपि जीवनयात्रामयापयत् । अथ प्रौढवयः प्राप्तायां तस्यां यौवनं विपदावहं सुदत्याः कुन्तलपाशश्च नारकारीति मन्वानैस्तत्कर्तृबन्धुजनैर्मुण्डितशीर्षाऽपि नैसर्गिकलावण्याच्च व्यरुच्यत सा । श्वेतवासा हि सा कमनीयतमा विमला विंशतिवर्ष-देशीया मधुराकृतिर्विरेजे ।

अथासा सूर्यादनिशं कूपाज्जलमाहरन्ती वस्त्रसंचयं धावन्ती गोमहिषादीन् रक्षन्ती पाकगृहे प्रयस्यन्ती सा क्षणमपि विश्रान्तिसुखं नोपलेभे । तद्देवरस्यात्मजः पञ्चवर्षीयो निर्व्याजमधुरालापो तस्या एकमेवालम्बनं बभूव । परं शिशुना तेन क्वचित् क्रीडन्ती पत्युर्बन्धुवर्गैरीर्ष्यावशादपेक्ष्यत । रात्रौ भोजनं परिवेष्य भाजनानि च प्रक्षाल्यातिश्रान्ताऽन्तः-पुरस्य तमोमयकोणे जन्तुशताम्भावं श्वभ्रं मत्कुणमयं भीतस्पन्दमाना भूपिष्ठनशं गोष्ठसं-निधौ चरते कुलेऽदाश्रयन्विनी । निशीथे च बहिःस्थोरगेऽस्य मर्दानने कोणे व्यथित-सर्वाङ्गी जागरिता चिरमवतिष्ठमाना निशां नीतवती । सुप्ताऽपि क्वचित् स्वप्ने शुद्धान् बन्धूनालोक्य दर्शं दर्शं सहसैव प्राबुध्यत । ततो वायुमूर्च्छितं निकटवर्तिगोष्ठस्थित-गवां वालधिधूनिशब्दं च शृण्वन्त्युद्विग्नमना निशाशेषमगमयत् । अथवा महदानन्दकारकं देवरस्य शिशुं ध्यायं ध्यायं किंचिन्निद्रासुखमलब्ध सा । प्रभाते च गोजनस्य हम्बारवेण प्रबोधिता दोहनाय गोष्ठमव्रजत् ।

अथ गच्छत्सु वर्षेषु सूर्यांशुर्गिरिकन्दरमिव कश्चिद्युवा पार्वत्या हृदयमगाहत । शौक्तिकानामगोचरमान्तरसौन्दर्यं मृग्यन् कश्चित् प्रवासी पार्वतीं कूपसंनिधौ साक्षादिव पश्यन् रात्रौ च मनसा विचिन्तयन् मलिने पुरेऽस्मिन् व्यलम्बत । दीर्घिकासंनिधि-स्थितास्वनेकवनितासु विधवापि मनोहर्त्री पार्वत्येव तं चकर्ष । तस्या अपूर्वलावण्यं दर्शं दर्शं विमोहितोऽभूत्तस्योऽधिकाधिकम् । विधवानां दीनत्वं तु न स व्यजानात् । तथा हि । शुक्तिकापुरनिवासिनः कृपया अज्ञानधूलिभिरन्धा धर्मार्थौ नापश्यन् । तस्मात्पार्वत्या मनोवृत्तिरपि अनाचारवादभयात् बन्धुर्मध्यमाश्च परं संकुचितासीत् । तया सह चिराय वक्तुमना-सोऽपि प्रवासी तामुपैतुं नाशक्नोत् । अन्ते दैववशात्स्वयमेवैतस्य कालोऽनुकूलः । एकदा हि कूपाज्जलमुद्धृत्य त्वराद् गृहं निवर्तमानायाः पार्वत्याः पङ्किलायां भूमौ पदमस्खलत् सहसा च सा भूमौ न्यपतत् । जलसंभृतो घटो भ्रंशित्वा रिक्ततामगमत् । स्खलनेऽङ्घ्रिक्षत-मर्मासीत् । तदा तां बाष्पपूर्णनयनां पतितामालोक्यादूरस्थो युवा साहाय्यदानचिकीर्षया तत्सविधं सत्वरमुपेत्य सान्त्वनैस्तामुदस्थापयत् ततश्च सद्यः कूपतो जलं पुनः स्वयमुद्धृत्य तद्गृहमप्यापयत् । आजन्मतः कदापि नाश्रावि तयैतादृक् प्रियं वचः । व्यतिरेकेणानेन चमत्कृता सा

व्यचिन्तयत्। अपीदं कूटं बान्धवैः प्रयुक्तं स्यादिति। ततोऽर्धमार्गं भवत्या सह नेष्यामीति याचमानं तं मृदुवचसा निवार्य गृहं प्रति ययौ युवतिः। तस्या वचसि तज्जीवनकथा-निवेदकं किमप्यस्खलत्। नैसर्गिकबुद्ध्यैव तस्याश्चित्तमग्रहीत्स तरुणः। तमुदारचेतसं ध्यायं ध्यायं तस्या निरानन्दविरिक्ततमोमयहृत्कन्दरे भास्वद्रश्मिजालमिव किमपि सुखं प्राविशत्। मुहुर्मुहुरचिन्तयत्सा तस्याभिजातस्य दीर्घबाहोः प्रियदर्शनं, तस्यानल्पसौजन्यं च। कच्चित्सोऽपि मां ध्यायतीति विचारः क्रमेण वृद्धिं गत्वा तस्या विविक्तहृदयमवक्र-मयत्। यत्तरुणेनानेनोपलक्षिता, यत् प्रथमत एव मज्जीवनयात्रायां माधुरीव संभावितेति ध्यायं ध्यायं रोमाञ्चिताऽभूत्पार्वती। महानुभावस्यास्य वापीतो निर्गमिष्यन्त्यां तस्यां बद्धदृष्टेः स्मेराननं तत्स्मृतिपथान्नापासरत्। ततश्च सहसा बान्धवानां कोपवात्यास्मरणमात्रेण कम्पितविग्रहा चिरं विनिद्राऽतिष्ठत्।

तदारभ्य स्वस्वगेहं गतास्वन्यासु प्रमदासु कूपान्नातिदूरे विजने स्थले प्रतिदिनं तौ परस्परसमागमसुखमन्वभूताम्। पार्वत्या जीवनयात्राक्लेशजालं नृशंसतां च बन्धूनामचि-राद् विज्ञाय भृशं दुःखितोऽभूत्स तरुणः। तस्यानुकम्पासौजन्यसरलाचारादिसद्गुणा आदधुर्विश्वासं तस्याम्। तेनापि स्वपत्न्या आकस्मिकमृत्योः कथा तस्यै निवेदिता। निशम्य च तामश्रुबिन्दुभिरनुकम्पां व्यञ्जयन्ती तस्य भूयसा प्रेमभाजनमभूत्सा। अचिराच्च तयोः सौहार्दं वृद्धिमगात्। विवशा मृगीव सा भक्तिपराऽभूत्तस्मिन्। सोऽपि गरीयसाऽऽदरेण तां संभावयामास। चिरदुःखज दैन्यं पुरा तदानने स्फुटमासीत्तदिदानीं विलयं गतं प्रफु-ल्लत्वं च प्राप्तं तन्मुखाम्बुजम्। तस्या रूपान्तरं वीक्ष्यापि तामनादृत्य बान्धवास्तत्कारणं व्यचिन्तयन्। प्रेयसी मे यदा भूयः सुकेशी स्यात्तदा निरन्तरा भवेदिति प्रतीतो युवा स्थलान्तरं तया सह यियासुर्निजमनोगतं जातुचित्तस्यै न्यवेदयत्। तन्निशम्य रोमाञ्चिताङ्गी-भयादकम्पत पार्वती। अतिगाढस्नेहदर्शिनीं तस्याश्चिन्ताकुलां दृष्टिं विलोक्य मधुरोक्ति-भिस्तां सान्त्वयन्नवादीद्युवा। 'प्रिये मा स्म भैषीः। कांचिन्नागरिकजनैर्युतं पुरं गन्तव्य-मावाभ्याम्। तत्र त्वां धर्मतः परिणेष्यामि। न कदापि वियुक्तौ भविष्यावः' इति। सा च कम्पमाना भाविनीं सुखदीप्तिं प्रागल्भ्योत्पन्नमनोरथा। सर्वं शङ्कामयं तमश्च सहसा व्यलीयत। क्षणान्तरे तु बन्धूनां स्मृतिरुद्वेगे सति भयमुपाजीजनत्। सगद्गदं च साऽब्रवीत्। 'मैवं मैवं। परतन्त्राऽस्मि खलु'। इति नतमुखी तस्थौ सा। 'अलं भिया दयिते। निभृतं खलु गमिष्यावः'। इति सस्नेहमुक्तं तेन। क्षणोक्ता चोन्नमिताननामुद्ग-मदनां तां निरीक्ष्य युवा। कराग्रतो गाढानुरागं मृदुपल्लवाः प्रियाया ओष्ठं स्थितवत्या अनुमोदनं मया प्राप्तमिति मन्यमानस्तरुणः सहर्षं चुम्बनमकरोत्। तदनु संभ्रमानन्दकुन्दितनाम-पर्यङ्कीमनिमेषलोचनाभ्यां विलोकयन्त्येवासौ प्रसोरे मुहूर्तं स्थितवान्।

संपादयताम्' । इति प्रार्थितैस्तैर्विप्रैः प्रोक्तम् । 'गम्यतामितो न संपादयिष्यामो विवाहमिमम् । धर्मलोपो भविष्यति विधवायाः पुनर्विवाहादि'ति । केचिदमुमुरस्तद्युद्राहयितुं प्रतिपन्नवन्तोऽपि तयोर्वर्णभिन्नतां ज्ञात्वा तदर्थनां प्रत्याचख्युः । 'युवां ब्राह्मणावपि सुतरां भिन्नवर्णौ । युवयोः संयोगो वामधर्मः खलु स्यादि'ति । पर्यन्ते लौकिकज्ञानविवर्जितोऽयं प्रणयी विषण्णचेताः सम्भ्रान्तश्च व्यवहारात्समुपययौ । 'निजहिन्दुत्वं निगूहतोर्युवयोर्विवाहो लेखपत्रेण साध्य' इति निवेदितं तेन । तदपि स्वीकृत्य प्रियां वोढुकामः स सत्वरं तत्संनिधौ जगाम । आह च । 'प्रिये क्षणादावयोर्विवाहः संपत्स्यते । केवलं व्यवहाराधिकृतस्य पुरुषस्य पुरत आवयोर्नामलेखनं कार्यमि'ति । न कदापि तथेदृशो विवाहः श्रुतपूर्वः । तस्मात्संभ्रान्ता सविस्मयमप्राक्षीत्सा वल्लभम् । 'अप्ययमुद्वाहविधिर्विधवानां कृते कल्पितोऽस्ति' । स प्रत्युवाच । 'प्रिये सवर्णयोः संयोगस्य धर्मसिद्ध्यर्थमेव विधिवैर्विविध कल्पित' इति । कोऽर्थो ननु लेख्योऽत्रे'ति सकम्पमपृच्छत्पार्वती । 'आवयोर्हिन्दुत्वं निगुह्यमत्र किन्तु नास्ति मनागपि बाधा । न खलु अर्थं भवेत्तानेन । मा बिभीहि प्रिये' इति तां स समाश्वासयत् । किन्तु शुचिर्बहिष्कृतरजगतमिजन्वाटाकुलितमतिः पार्वती स्खलद्वाचाऽब्रवीत् । 'विवाहविधिरयं चातुर्वर्ण्यपत्रमिव भाति मे खलु । अनेन जातिबाह्या भवेयं'ति । अचिन्तयच्च सा । 'अहो वंशपरम्परया ज्ञातास्मि यद् भ्रष्टजातिर्हिन्दुर्नित्यमेव बहिष्कृतोऽवतिष्ठेत यावत् प्रायश्चित्त्या पुनः शुचिर्न भवेत् । सोढ्वा प्रयासं मानभङ्गमियन्तं कालं पुनः स्वजातिकोपपात्रं भवेयम् । तथापि सह वल्लभेन निवस्तुं पातालमप्यवरोढुं सन्नाऽस्मि' । इति चिन्तास्त्वानलजन्मावर्तेनोल्लिखितेव चिरं तोयं स्थिता सा । तरुणः प्रत्यवादीत् 'प्रियतमे ! आबाल्यात्स्वर्वैर्हिन्दिरस्कृतास्मि । मूढैस्तैरनुचितमेवाचरितं त्वयी'ति । पुनरभाषत पार्वती 'वल्लभ, जानामि यत्प्रायश्चित्तेन पूतो द्विजः स्वजात्या योज्यते । नोचेद्यावज्जीवं बहिष्कृतो भवतीति व्यवहारविचक्षणैः पूर्वैजैराबाल्यादनुशिष्टाः स्मः । अतो बहिष्कारादबिभेमि । त्वत्सहचरी भवितुं वह्निज्वालामपि प्रविशेयं परं जातिबहिष्कारात्स्वमात्मानं रक्षेयमि' ति ।

तरुणश्चिन्तावात्याभिहतां प्रेयसीं पुनः पुनः सान्त्वयामास । दीनदीना पार्वती तु वल्लभं सवाष्पं प्रेक्षमाणा शिरश्च कम्पयमाना सगद्गदमगदत् । 'प्राणेश ! प्राक्प्रभृतिसुप्ताया मम प्रतिकूलोऽस्ति विधिः । व्यवहारेऽस्मिन् संमतिं दातुं नोत्सहे किल । सुहृन्मणे ! क्षम्यतां क्षम्यतां हतभाग्योऽयं जन' इति । ततः पुनः पुनरनुनीता तरुणेन क्षणमात्रं प्रोत्साहितापि भूयः शङ्काविष्टाऽतिष्ठत् पार्वती । ततश्च तेनोपायान्तरं सूचयताऽभ्यर्थितम् । 'प्राणप्रिये ! मया सह निवस । धर्मपत्नीमिव त्वां संभावयिष्यामि । आजीवं त्वामभिरक्ष्यामी' ति । तस्यानुनयं निशम्य तस्या मनसि दोलायमाने मुहूर्तं सा चिन्ताकुला तूष्णीमस्थात् । अथ धन्योन्निन किञ्चित् समुत्तेजितः पुनरपि वक्तुं दधर्ष सः । 'अन्योन्यप्रेमसर्वस्वी न कोऽप्यावां शास्यति । अत्यन्तविजने ग्रामे निवसामि । मत्कर्मकरान् विना क्षेत्राद्दिनं कोऽपि मदृष्टिपथे याति ।' इति तेन पुनः पुनः समाश्वासिता सा दीर्घं निश्वस्य मन्दं पुनः शिरः कम्पयमाना दैवोपहतचेष्टितेव निरुत्तरा तस्थौ । क्षणोत्तरं किञ्चिदनुकामायास्तस्या

वचः कण्ठ एव व्यलीयत। पर्यन्ते वल्लभाऽऽत्मनो निगृह्य मृदुवाचा साऽब्रवीत्। 'आर्य! अहमधोगतिं भवतो नेतुं नेच्छामि। मत्कृते स्वार्थो न त्याज्यो भवद्भिरि'ति। तया स्वनिश्चय इत्थं स्फुटं व्यक्तीकृते तरुणोऽयमत्यन्तविषण्णचेता अभवत्।

ततः कुतश्चिद्भोज्यमानीतं तेन। अल्पमेवाहारं कृतवन्तौ तौ। निराशोद्विग्नः स प्रकोष्ठे इतस्ततोऽचलद्ध्रुवा। पार्वती च मौनमाश्रित्य तस्थौ चिन्ताकुला। धुलियल्लिकायां स्वाभिव्हरीभावं बन्धुदौर्जन्यमित्यादिसंबद्धविचारतरङ्गैः सङ्कुलमभूत्तस्याश्चेतः। अकथयच्चान्ते '*देवरस्य शिशुरेव ममैकमवलम्बनम्। कालेनातिक्रान्तशैशवः। स मयि बद्धादरः स्निह्येत्।* क्रमाच्च प्राप्तप्रौढवया मां प्रति वात्सल्येनाचरिष्यति'। इत्यात्मानं समाश्वास्य 'सर्वमेव तत्कृते सहिष्ये' इति दृढनिश्चयं यावत्कृतवती तावत्स्वग्रामं प्रियां नेतुं चरमं प्रयत्नं कृतवानेष महाभागः। सोऽपि प्रयत्नो निष्फलतां गतः। 'क्षम्यतां क्षम्यतामिति चाश्रुपूर्णनयना निगद्य पार्वती वल्लभस्य सङ्केतस्थानमप्यपृष्ट्वा ततोऽपासरत्। तां गच्छन्तीं दृष्ट्वा तरुणोऽवदत्। 'तिष्ठ तावत् प्रिये। असांप्रतमेकलया त्वया गन्तुं धूमयानेनैतावद्दीर्घमार्गेण। अहमागमिष्यामि त्वया सह। धुलियां प्रापय्य त्वामहं गमिष्यामि यथेष्टमि'ति। ततः स द्वे अभिज्ञानपत्रे अक्रीणात्। आकस्मिकसङ्कट उपयोगार्थं तां साग्रहं ग्राहयामास दशरूप्यकपत्रं च।

परेद्युर्दिवसेऽवसितप्रायः। परिक्रान्ता क्षुधार्ता विमनाश्च धुलियल्लिकां प्राप पार्वती। देवरस्यालयं प्रतियान्ती मार्गे सा कूपं यदा व्यतिचक्राम तदा काश्चिन्नार्यस्तत्र चिरायमाणाः पार्वतीं प्रवासमलिनाम्बरामालोक्य ग्रामजल्पैर्विनिर्भर्त्सयमाना तामुच्चैरुपाहसन्। उपेक्ष्य ताः सर्वा मन्दभागिनी नतमुखी प्रतिकूलपवनेन प्रहृतेव देवरवासं समासदत्। गृहस्य प्राङ्गणं तमसा लिप्तमालोक्य विजनमपराङ्गणं ययौ सा। गोष्ठद्वारे तयाऽपावृते तृणराश्यासु शयानो गोव्रजस्तां साभिज्ञं व्यलोकयत्। स्वैरचारी शुनकश्च योऽन्वहं गृहमायाति स्म सोऽद्य तस्याः करं प्रेम्णा लेढुमुपागमत्। तस्य शीर्षं लालयन्त्या तया सह प्रेम्णा संलापं कर्तुमिच्छन्निव शुनक उच्चैरभषत्। तयाप्ये प्रेमसंप्लुते तस्य नयने वीक्ष्यात्मानुकम्पया तस्या हृदयं व्यलीयतेव। 'भक्ष्यं ते दास्यामि तिष्ठ तावदि'ति तद्वचो निशम्य तदनुयायी भक्तिपरः शुनको जोषं स्थितवान्।

तदनु गृहस्य वेदिसोपानमारोहत्पार्वती। महानसे निविष्टया श्वश्रुदासिन्या गृहगर्भं प्रकाशितमासीत्। तत्पादशब्दमाकर्ण्य देवरस्य शिशुर्हर्षनिर्भरमुग्धाननः प्रधावितो गृहाद्बहिः। यावत्स देहलीमतिक्रमिष्यति तावत्तत्रान्तर्गृहात् स्थितेन कर्कशध्वनिनाऽरुध्यत। याञ्चाकार्यं सुवर्णशलाकाकल्पः प्रेमाग्रहात्फुल्लोत्सः पार्वतीमाह्वयन्देहल्यां स्थितवान्। अर्भकं प्रति यावत्सा करौ प्रासारयत् तावत्तस्य माता क्रोधवर्णीकृतानना पुरोऽभूत्। 'आर्ये! कुलकलङ्किनि पुनः पुनरागच्छसि कृपणे अस्मद्गृहमि'ति। तदपवादपातेन घनाहतेव पार्वती संज्ञानष्टाऽभूत्। मृत्युकालस्येव सीमायां पातनयाऽऽविष्टा क्षणं मूकेव तस्थौ। ततः शनैः पश्चात्पदमपासरत्। बालकश्च पुनः पुनरम्मामाह्वयन् तां प्रति हस्तौ प्रासारयच्च। यावत्स शिशुरम्बां प्रत्युपसर्पेति तावत्तमनुसरन्त्याकृष्टगम्या हरि सहसा प्रोहति।

कङ्कणभाराढ्यो मातुः पाणिस्तु पुरः सर्पन्तं दारकं हृदयदस्मरत् । तस्यास्तारस्वरश्चोषैरश्रूयत 'मा गच्छ बालैतस्याः सन्निधे । अस्पृश्यास्त्येपे' ति । 'कथमस्पृश्या मे मातुली' ति विचिन्तयन्विषण्णस्तस्थौ डिम्भः । तां दीनां दर्शं दर्शं निराशया रोदितुमारभत च । अथानाप्यभावनोद्विग्ना तपस्विनीयं निष्कासितशुनीव दुःखभारेण सीदन्त्यात्मानं संधारयितुं स्वस्तिककरावृतस्तनी कम्पमाना क्षणं तत्रैव तस्थौ । ततश्च शनैः शनैर्वेदिसोपानतोऽवरुह्य प्राङ्गणान्निश्चक्राम ।

क्व गन्तव्यं कश्च साहाय्यं याचितव्य इति निराशाकुलाऽचिन्तयत्सा । 'अत्र धुळिकापुरे निवासोऽशक्यप्रायः खलु । वरं मरणं न मर्मच्छिन्दि दुर्वचांस्यज्ञानां दुर्जनानां चात्रत्यानाम् । आत्मघातश्चिरपरिचितायां वाप्याम्......नहि नहि । नास्ति पातकं घोरतरम् । जन्मांतरकृतात्पातकात्परिणतमीदृशं जीवनमिह । अपि कुर्यां घोरं पातकमथ येन जन्मजन्मान्तरेऽपि दुरवस्थायामेव पतिता भवेयम्? तद्दूरे कुत्रापि यास्यामि । पुण्यपुरे क्वापि शरणं लप्स्ये' इति निश्चितवती सा धूमयानस्थानकं प्रति प्रतस्थे ।

कानिचित्पदानि चलितया तया पृष्ठतः कस्यचिच्चरणपातध्वनिः शुश्रुवे । परिवृत्य साऽपश्यत्तरुणमासन्नो वल्लभं सत्वरमायान्तम् । निश्चलैव तस्थौ सा । तरुणेन संनिधा आगतेन पृष्टा सा 'कुत्र गम्यते प्रिय इति' सर्वं वृत्तान्तमकथयत्तस्मै । श्रुत्वा तं दुःखदमपि हृष्टोऽभूदनन्यगतिका प्रिया मेऽधुना मया सहायास्यत्येवेति कल्पनया । प्रार्थयत च तां तथा । 'क्षमस्व वल्लभ क्षमस्व । शास्त्रोक्तविवाहविधिं विना त्वया सह वासः पापायैव । तत् कुत्रापि प्रायः पुण्यपत्तने किंचिदनाथगृहं भवेत्तत्रैव शरणार्थिन्युषित्वा जन्मैतया जीवनं यापयिष्य' इति । भूयो भूयः प्रार्थयत सः । भूयो भूयः प्रत्याख्यात्सा वज्रनिश्चया । "कालक्रमेणास्या अनाथाश्रमे निवसन्त्या आलेख्यमूलं विवाहविधिमन्तरेण मतपरिवर्तनं स्यात्, कदाचित् वैदिकविधिनाविवाहं संपादयितुं पुरोहिता उद्यता भवेयुर्वेति संकल्प्य तदनुगत्या सह पुण्यपुरं गत्वाऽनाथाश्रमे कस्मिंश्चित् प्रत्यस्थापयत्ताम् । 'मयन्याऽविस्मरणीयोऽयं जनः । साहाय्येन प्रयोजनं स्यात्तदा पत्रद्वारा ज्ञापयितव्यश्च' । इत्युक्त्वा खिन्नवदनोऽप्याशापूर्णहृदयस्तरुणो निर्गतः । पार्वती चोपकारोदधौ निमग्ना बाष्पाकुलनेत्रा दृष्टिगोचरं यावत्तं पश्यन्ती स्थित्वा शनैः शनैर्गृहान्तर्गता ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

१० क्षणिकविभ्रमः

पुण्यपुरात्पञ्चक्रोशदूरस्थायां ग्रामटिकायामेकस्यां न कोऽपि प्रायेण वृत्तपत्रमपठत् । अतो भूयिष्ठा ग्रामवासिनः स्वग्रामाद्बहिर्वर्तमानस्य वृत्तस्यानभिज्ञा आसन् । परमभूदपि काचित्कुलाङ्गना स्वग्रामवृत्तमप्यजानती खलु सुनीतिनाम्नी । क्वचित्पठितत्यक्तायाः केसरीनामपत्रिकायाः केनापि प्रेषितायाः प्रतिलेखाः सुहृत्कश्चिद्रामदासाभिधस्तस्या उपकर्तुमुच्चस्वरेण पठति स्म । परं वृत्तजातमिदं व्यतीतनैकमासमनवमेवासीत् ।

पञ्चविंशतेर्वत्सरेभ्यः प्राक् कश्चित्तरुणो हरिर्नाम त्रयोदशवर्षीयां शारदामिव विशारदामनसूयामिवानसूयामल्पवर्षीयामपि परिणतवयस्कामिव सुवर्णमिव सुवर्णां सुगृहीतनाम्नीं सुनीतिमिमां परिणीतवान् । अभूत्कस्याञ्चित्पाठशालायां मुख्याध्यापको हरिः । वत्सरद्वयोत्तरं धनवैकल्यवशात्पाठशालायां पिहितायामपि स्वार्थत्यागी हरिः कथमपि विद्यालयमिमं व्ययीकृतसर्वस्वं स्वयमेव निरवाहयद्यावन्निष्फलितप्रयत्नो नैराश्यपरवशोऽनिच्छन्नपि परोपकारादस्माद् व्यरमत् । न चिराच्च धनसाधनाभावाज्जायापती दारिद्र्यपीडितौ क्षुधयासन्नमरणाविव स्थितौ ।

निर्वर्तितकन्योद्वाहौ पितरौ सुनीतेः कोङ्कणप्रान्तनिमण्डलवर्तिन्यां कस्याञ्चित्पल्लिकायां कृतावासौ पत्रलेखकस्य व्यवसायमधिगमिष्यावस्त्वत्कृत आगम्यतामिहेति जामातरं सभार्यं साग्रहमामन्त्रयामासतुः । परमसिद्धिं स्वयत्नस्योरीकर्तुमनिच्छता स्वाभिमानाद्धरिणा श्वशुरस्य निमन्त्रणं निराकृतम् । योगक्षेमाय तावन्न किञ्चिदप्यवशिष्टं द्रव्यं तयोः । अतो विवाहसमये यद्रजतहेमाभरणस्वल्पजातं सुनीत्यै तेन कृतोपहारमासीत्तस्मादेकैकं कुसीदिकेषु निक्षिप्य कथमपि सभार्यस्यात्मनो जठराग्निमुपशमितवान् हरिः । उपजीविकां प्रेप्सुस्तावन्नियोगपदं यदाऽभ्यार्थयत तदाऽतिक्रान्तानुरूपवयोवशात्तदयोग्यतावशाद्वा कार्याधिकारिभिः प्रतिवारं प्रत्याख्यातोऽभूत् ।

अथैकदा व्यवसायान्वेषी संमन्त्रणार्थं नियोगाधिकारिभिः समाहूतो नगरान्तरं प्रति प्रतस्थे हरिः । स्वल्पदिनोत्तरं चाकाण्डमकल्पितं च धूमयानाधिकारिभ्यो मुद्राणां शतत्रयं सुनीतिः प्राप्तवती । धूमयाने मृतस्य भवत्या भर्तुर्घातकस्य कञ्चुककोशे द्रव्यमिदमुपलब्धमस्माभिरिति तैर्विज्ञापिता तपस्विनीयं शोकाग्निनावलीढापि कुत एतावद्द्रव्यं निर्धनेन दयितेन प्राप्तमिति परमविस्मयमगात् सुनीतिः । मासान्तरे पठितत्यक्तकेसरीपत्रिकाद्वारा धूमयाने संवृत्तो व्यतिकरोऽपाठि तत्पुरो रामदासेन । अनेन दैवोपहतो हरिर्धूमयाने केनापि दुष्टेन निहत इति विदितमभूद्विधवायाम् । परमस्य मृत्योः कारणीभूतं द्रव्यमिदं कथं तदस्मत्सकाशमभूदिति बहुधा चिन्तयन्त्यपि याथार्थ्यं नोपलब्धवती सा । घातकश्च हरे राजकुलेऽभियुक्तः प्राड्विवाकेन येरवडाप्रदेशस्थे कारालये विंशतिवर्षपर्यन्तं वासित इति वृत्तपत्रादवागच्छत्सुनीतिः । कतिपयदिनोत्तरं च प्रासूत सा पुत्रमेकम् । अपत्यस्यास्य संवर्धनशिक्षणादि निर्वाहयितुं सीवनादिव्यवसायैः सुस्थितानां गृहेषु मोदकादिनिष्पत्तिकार्यैश्च कथं कथमपि धनं समुपार्जयत्सा ।

अथ संजाताष्टादशवर्षीयस्तदात्मजः कस्यचित्कृपणस्य वणिजो विपण्यां नियोजितः सन् दशमुद्राङ्कितपत्रं मूषकैः सामिचूर्णितमपाहरदिति प्राड्विवाकस्यादेशादेकवर्षपर्यन्तमुपरिनिर्दिष्टे कारागारे न्यरोधि । सर्वमेतत्संवृत्तं नितराममह्यमभूत्सुनीत्याः । व्यचिन्तयच्च सा । 'कलङ्कोऽयं मरणादप्यतिरिच्यते खलु । वरं यदि पुत्रो मेऽमरिष्यच्च सहे हि कुलदूषणमिदम् । अहो बटोर्जन्मतः प्रागेव तदीयपितृपादा दिवं गता इति महानुग्रहः खलु विधेरि'ति । भूयिष्ठा भारतीययोषित इव हि पत्यौ बद्धनिष्ठा पुत्रस्य पुरतः सत्यव्रतादर्शमन्यमानानां गुणगणाननवरतं प्रशंसन्ती सत्यदेवजाया अपरिमितवैशिष्ट्यं बालहृदये दृढं निवेशयितुमहरहः प्रायतत साध्वी । परं हन्त प्रयत्ना इमे निष्फला एवाभवन्निति विगलितधैर्या समभूदियम् । तावत्सज्जनमहितं हरिं स्मारं स्मारं सुतं दिदृक्षुः सुनीतिरेकदा वैशाखमासे मार्तण्डस्य चण्डातपक्लान्ता कारालयं प्रति प्राचलत् । दीर्घाध्वनि स्खलत्पद्भ्यां शनैः शनैर्गच्छन्तीयं कथमपि बन्धनागारमासाद्य बहिर्बन्दिनामाप्तजनस्य तं तं द्रष्टुमौत्सुक्यभाजः सन्दोहमद्राक्षीत् । ततः स्वात्मजमुद्याने भूमिं खनन्तं न्यशामयत्तं च कनिष्ठापराधिनिर्विशेषमेवाकलयत्सा । युवकस्तु निशितशूलाग्रेणेव विद्धहृदयामेतां समुपेत्य सोत्साहं सप्रेम च समालिङ्गत् ।

कुमारः——अम्ब किमित्येतावान् विलम्बः कृतस्त्वया । दशनिमिषमात्रं स्थितिस्तेऽत्रानुमंस्यते ।

इत्युक्त्वा सखेदं कुद्दालखनित्रं भुवि निक्षिप्य विजनं कोणमुद्यानस्य जननीमनयत् । कुतश्चिरायितासीति पुनरनुयुक्ता सा संमृज्य स्वेदबिन्दुचिह्नितं ललाटं सकृच्छ्रश्वासमवादीत्सुनीतिर् 'ग्रामादितो दीर्घमार्गं शिथिलाङ्ग्या मया शीघ्रं चलितुं न पार्यते बाल' । इत्यभिधाय तरोरेकस्याधो विषमशिलायामुपविश्य पटचीवरसंपुटीकृतान् स्वाद्यखण्डान् सुताय प्रादात् । तिलशर्करासमवाज्ञकाकारान्मोदकानालोक्य, 'आ, अपि त्वयैव निष्पादिता एते' इति सहर्षं साभिलाषं निगद्य मातुश्चरणयोः सविधमुपविश्य च भूतले मिष्टखण्डान् निष्पेष्टुं दन्तैरारब्धवति माणवके सुनीतिरतिविषण्णहृदया जोषमतिष्ठत् ।

कुमारः——अम्ब, वनेऽत्र कश्चित्सौम्यो महानुभावो येन सह संलपितुमर्हसि । ममेहागमदिनादारभ्य चिरपरिचितः सुहृदिव मयि स्निह्यत्येषः । सर्वैरपि बन्दिभिः संभावितोऽसौ । प्रतिदिनमस्मान् विनोदयितुं रामायणं प्रोच्चैः पठत्येषः ।

इत्युक्त्वा मिष्टपूरितमुखेन वक्तुमक्षमो व्यरमत्क्षणं बटुः । सुनीतिस्तु पुरो बद्धदृष्टिः सबाष्पलोचना स्वजीवनस्य पूर्वापरशोचनीयमर्मवृत्तस्मृतिपरम्परां चिन्तयन्ती नतमुखी निश्चलैवातिष्ठत् । कुमारस्तावत्पुनर्मुखरीभूय संलपितुमुपाक्रमत । " एतादृशः पुण्यात्मा कुतः कारायां वसति इति न वेद्मि किञ्च । न कदापि भाषतेऽसौ ह्यात्मानमधिकृत्य । "

इति सुहृत्स्तवनपरं वत्सवचो विषादशून्यमानसमायास्तस्याः कर्णशष्कुलीं नास्पृशत् खलु । सा हि चिरविरहात्पुत्रस्याद्याकस्मिकदर्शनाल्लोकातिशयेनाभिभूता तद्घुष्टिकव्यदग्धहृदुल्काङ्कारेण श्रवणकटुना मदीयस्तनयमनावलोकनेन च 'भगवत्कृपया पूर्वजानां पुण्येनैव च

पितास्य शोचनीयदशामेतां प्रत्यक्षीकर्तुं नाजीवदि'ति पुनः पुनर्धन्यवाद कृतज्ञतापुरःसरं परमात्मानमभ्यासीव ।

कुमारः — अम्ब ! स्निह्यति मयि पुत्रनिर्विशेषं महाभागोऽयम् । मदम्बां द्रष्टुमर्हसीति मया प्रार्थितोऽयं किञ्चिद्दोलायमानचेता हेपित इव तूष्णीमतिष्ठत् । न जाने क्वाद्य गतोऽस्ति । प्रायः पर्वतीशैलं यातः स्यात् ।

सुनीतिः — पर्वतीदेवालयम् ?

कु० — नहि, नहि, । पर्वतीशैले खण्डिताश्मराशिं संचेतुमेव ।

संयमितबाष्पप्रवाहा यावदेषा तपस्विनी स्तम्भिता निःशब्दा मुहूर्तं तिष्ठति तावदभ्यागतानां ततो निर्गमद्योतको घण्टानादः प्रोच्चैरध्वनदभ्यध्वनच्च । तदाकर्ण्य मपधासनादुत्थितां तामभणन्माणकः ' कदा पुनरायास्यसी'ति । शृङ्खलितपादस्यात्मजस्य दुरवस्थादर्शनमसहमाना सा प्रत्यवादीद् ' वत्स, पुनरागन्तुं न पार्यते मया । रामदासपितृव्यस्तु प्रतिसप्ताहमायास्यति त्वत्कुशलवृत्तोपलब्ध्यै । तेन साकं तवाभीष्टं खाद्यं प्रेषयिष्यामि ' इति सगद्गदं निगद्य तनुजस्य कुन्तलकलापपरिकलितमुत्तमाङ्गं परामृश्य निरयात्सुनीतिः । पुत्रदर्शनोत्कण्ठितयापि तपस्विन्या पुनर्नैव तद्दिशि दृष्टिक्षेपः कृतः ।

तावत्कुलदेवतां भगवतीं शान्तादुर्गामर्चयन्ती प्रोच्चस्वरेण सुहृदा रामदासेन पठितां महाभारतकथां प्रतिसायं सावधानं शृण्वती क्वचिद्रात्रौ नेदिष्ठमन्दिरपुरोहितेनानुष्ठितस्य हरिकीर्तनस्य श्रवणेनात्मानं विशोधयन्ती, दिवा च सीवनादिकार्यैः स्वल्पद्रव्यं समर्जयन्ती पत्युर्विनाशोत्तरं स्वजीवनं तृणाय मन्यमाना स्वपुत्रस्य कुशलमन्तरा विधूतेतरवासना पूतहृदया कथमपि कालमयापयत्साध्वीयम् ।

अथाद्य सुतः कारालयान्मोक्ष्यत इति श्रुत्वा सोत्कण्ठमाभानूदयात्तं प्रतीक्षमाणा तस्य शय्यागारं प्रत्यग्रजलसिक्तं सुव्यवस्थितं च विधाय तस्याभीष्टमिष्टखाद्यं निष्पाद्य मुखशालायां भित्तिगतफलकेषु स्थापितानि ताम्रपात्राणि निपुणं निर्णिज्य, प्रवेशद्वाराग्रेऽवलम्ब्य मङ्गलसूचकाशोककुसुमदलमालामुपलिप्याजिरं, द्वारस्य बहिःकुट्टिमभूतले श्वेतरक्तपीतहरितचूर्णेन रुचिररुचिररेखाचित्ररचनं विरचय्य, मुखशालाया निर्मलकोणे स्थापितायाः कुलदेवतायाः प्रतिमां नवदुकूलाम्बरेण परिधाप्य स्नपित्वा च तल्ललाटमुत्फुल्लकेतकीरजःपुञ्जपिञ्जरेण, मालतीसुममालयालङ्कृत्य च तां, परार्ध्ये सूनोर्धौतधवलवस्त्रजातस्य संशोध्य छिद्राणि, पुनश्च तस्य निपुणं सपुटीकरणे सा व्यापृताभूत् । सुहृद्रामदासस्तावद्दैनिकनियममनुसृत्य श्रीमन्महाभारतं प्रोच्चैः पठंस्तस्य महाराष्ट्रीयभाषया सानुवादं प्रवचनमकार्षीत् । क्वचित्तावत् समीपवर्तिदेवमन्दिरादनवरतं सायंतनिकघण्टानिनादः, क्वचिद्वेदीयसो ग्रामाद् धान्यादिपूरितशकटपरम्परायाः क्वणितं पङ्क्तिशो ग्राममार्गे स्वनत्, क्वचिद् ग्रामस्यार्धनग्नानां भिक्षार्थिनां ग्रामचत्वरस्थे कचरराशौ धान्यकणान्मार्गयतामाक्रोशः, क्वचित्सोत्साहं परिक्रीडमानानामन्येषां पटूनां कलकलः श्रवणगोचरतामयात् ।

रामदासः—अत्र समाप्तः शान्तिपर्वणि षड्विंशतितमोऽध्यायः ।

सु० — (कृतज्ञतापूर्वकम्) सुदीर्घं पठितं भवद्भिरद्य। पद्वादनसमयोऽधुना। न चिरात्सूर्यास्तमनं भविष्यति। परं वत्सो नाद्यावधि समायातः।

रामदासः — समाश्वसिहि, भ्रातृजाये।

सु० — (सकातर्यम्।) अप्यन्यथा निश्चितं स्यादधिकारिभिः।

रा० — नहि, नहि,। न ब्रह्मापि सकृन्निश्चितमन्यथा कर्तुं पारयेत्। नास्ति धर्मालयः कारागारः खलु। भवत्याः सुतस्य बन्धनावधिः समाप्तिं गतोऽद्य। तदद्यैव निर्मोक्ष्यतेऽसौ।

सु० — कथितमस्ति मे भवद्भिर्मलपोट्टलिका। (तथैवेति सकम्पकम्पं सूचिते) कथमेव प्रत्यभात्?

रा० — कारायाः विमोचनं न तस्मै सुखयति। 'विषण्णोऽहं सम्पद्ध्यामिनं विसृष्टमि'त्यवदीदसौ ह्यः।

सु० — किं बन्दिना सह बद्धसख्योऽस्ति मम सुतः? अहह! केयं विधेर्घटना यत्कारावासिनि जने स्निह्यत्येषः।

रा० — भ्रातृजाये! चिराद्वासितोऽपि कारायामनिन्द्याचारः पुरुषोऽयमिति वदन्त्यधिकारिणः। भवत्याः पुत्रोऽस्य परमप्रीतिपात्रमिति श्रुतं मया।

सु० — (सविषादम्) किं भविता वत्सो मे। हन्त विधेयामपि विदितास्ति मया तस्य स्नेहवार्ता।

रा० — अलं शोकेन, भ्रातृजाये। सर्वमपि पर्यन्ते शुभमेव भविष्यति। कारावासेन वत्सः शुद्धाचारो भवितेति निश्चिनोमि।

अथ क्षणेन मन्दिरस्य घण्टानिनादेन प्रसेव्यमानेन सह सुनीतेः पुत्रस्य पुनर्दर्शनोत्कण्ठापि घनीभूता।

सु० — (कम्पितशिराः सविषादम्।) सुदीर्घपरिश्रमस्य कीदृगनुमोदयोऽयम्।

रा० — अलमतिनिर्वेदेन। मङ्गलदिनेऽस्मिन् भवत्या विधूय सर्वशोकावहचिन्तनं प्रसन्नात्मना भाव्यम्। न चिरादायास्यति नन्दनो भवतीमानन्दनयनजलबिन्दुभिः स्नापयितुम्।

सु० — (मित्रस्य वचनमशृण्वतीव) नैकवर्षाण्येकैकजलबिन्दुवत्स्वल्पनाणकानि प्रतिदिनं संरक्षितानि मया। देवमन्दिरनिर्माणेन दीर्घकालीनव्रतस्य निर्वृत्तिर्भवितेति पुरोहितेनाभिहितम्।

रा० — विदितमेव सर्वमेतन्मे। परं कार्येऽस्मिन् सुमहान् व्ययो भविता।

सु० — अथ किम्। अन्यथा किमर्थमनल्पकष्टानि सोढ्वा धनं संचितं मया। इदानीं पर्याप्तमस्ति मत्सविधे वित्तं देवमन्दिरनिर्मित्यै।

गृहाद्बहिस्त्वरितपादन्यासध्वनिमाकर्ण्य 'समायातो वत्स' इति ससंभ्रमं च द्वारं प्रति यान्तीं 'क्षणं प्रतीक्षस्वाहमेव यास्यामी'ति निवार्य रामदासस्सत्वरं बहिरगात्।

सुनीतिश्च तावत्सधडधडं स्फुरद्वक्ष उपशमयितुमिव महानसमसर्पत् । तावद्रामदासेना-नुगम्यमानः प्राविशन्मुखशालां विंशतिवर्षीयः प्रांशुरपि सरलाङ्गयष्टिः कृशाङ्गोऽपि चारु-शरीरः प्रफुल्लाननः सूनुः सुनीत्याः । "कियच्चामाल्हादकं पुनरागमनमिह । क्वास्ति मदीयाम्बे'तीतस्ततो वीक्ष्य प्रमृज्य च कम्बुकनालिकया स्वेदबिन्दुरूषितललाटमब्रवी-द्युवकः । महानसं प्रत्यङ्गुल्या निर्दिश्य 'तत्र मित्रस्यागमनमत्र सावधानं समादेवं निवेदनीयं भगवत्यै सुनीतिदेव्या' इत्यादिशद्रामदासः ।

कुमारः—कुतः ? अपि मत्सहचरस्य प्रवेशस्तस्यामसंतोषं जनयेत् ? स्वल्पकालमे-वात्र स्थास्यत्येषः । प्रायः कतिपयघटिकोत्तरमपि निर्यास्यति ।

रा०—वत्स, त्वां पुनरालोक्य त्वज्जननी किञ्चित्संभ्रान्ता भवेत् । क्वास्ति ते सखे-दानीम् ?

कु०—प्रतीक्षतेऽसौ चत्वरस्य कोणे । आवयोर्मातापुत्रयोः समागमसुखस्य विच्छेदो मा भूदिति 'गम्यतां तावत् । सोत्कण्ठं प्रतीक्षमाणा तव जननी पुनरागमनेन प्रहर्षबाष्पधाराभिः प्रक्षाल्यताम् । पश्चात् त्वामनुयास्यामी'ति सविवेकमुक्तं तेन ।

इति वदति तस्मिन् प्रादुरभूत्सुनीतिर्मुखशालायाम् । आलोक्यैनामम्ब ! अम्ब ! इति सहर्षं संबोध्य तां प्रत्यधावत्कुमारः । सा च तं गाढं परिष्वज्य वत्स ! वत्सेति निगद्य संयम्य रुदितं नयने च सद्यो वस्त्रप्रान्तेन प्रमृज्य कियान् क्षामः क्षामः संवृत्तोसीति पुत्रस्य ग्रीवां, पृष्ठं बाहू च समस्पृशत्पुत्रवत्सला सुनीतिः ।

कु०—(प्रहस्य) अम्ब ! पूर्वापेक्षया पीनाङ्गोऽस्म्यद्य ।

इत्युक्त्वा मुखशालाया मध्यवर्तिन्यां दोलायां तामुपवेश्य स्वयं च तस्याः पादयोः सविधं भूतले समुपविश्य कुतो नागतासि पुनः कारामिति मातुर्हस्तपल्लवं भूयो भूयः परिचुम्ब्यापृच्छद्युवकस्ताम् ।

रा०—वत्स ! नास्ति समीपं कारागृहम् । देहदौर्बल्याद्दीर्घाध्वानं भ्रमितुं कथं प्रभवेत्तवाम्बा ।

कु०—वर्तते भवत्सविधे यानम् । किमिति नानीतेयं भवद्भिस्तेन ।

सु०—वत्स ! शृङ्खलितपादं त्वामालोकयितुं दुःसहमभून्मे ।

कु०—अम्ब ! मत्तो दूषितामीत्यमिति न विस्मये । इतः परमाजीवं सदाचारनिष्ठः स्थास्यामि ।

सु०—किं नाम वक्ष्यन्ति प्रतिवेशिन इति शङ्कितेतरां मयैतत् ।

कु०—अम्ब ! मा स्म शुचः । नगरान्तरं यास्यामि । किमद्य व्यथितोऽयं यदुचितं फलमनुतापेनानयेति परमात्मैव वेत्ति खलु । अनवरतं विचिन्तयन् स्वागार्थं निशासु दीर्घमुषित्वापि स्थण्डिलेऽस्वापि ।

रा०—नास्ति किमपि आर्ति भवनमनुवासाय ।

कु०— भूतपूर्वो मदीयः स्वामी कृपणो गर्हणीयोऽत्र । आसूर्योदयादानक्तं परिश्राम्यतोऽपि मे स्म मुद्रा एव स प्रायच्छत् । वेतनमिदं जठरपूर्तयेऽपि नाल्पमासीत् । अथ वस्त्रादिकस्य का कथा ? अम्ब ! मुषोषितस्त्वयापि मिथ्याभिलापुकोऽतिशयानलवन् । परमद्यप्रभृति मद्दुष्कर्मजनितं कलङ्कं परिमार्ष्टुं प्रागल्भ्येनापि प्रयतिष्ये ।

सु०— हन्त । भग्नस्फटिके प्रतिबिम्बमाहितमपि न जातु पूर्ववद्भवेत् ।

रा०— अलमतिशोकेनाद्य । शुभप्रसङ्गेऽस्मिन्नागतोऽप्यागतो भवत्या भोक्तव्यं मिष्टान्नेन ।

कु० — (सोत्साहम्) मिष्टभोजनम् ? अम्ब ! किं दिष्ट्यार्जितं त्वया ? मिथ्याप्रलापः ? (इङ्गितेन नर्थवेति निवेदिते सुनीत्या) अम्ब, शृणु तावत् । आमन्त्रितो मया कश्चन महानुभावः । सज्जनोऽयं दुर्दैववशात्कारायां त्रिंशतिं वर्षाणि वासितोऽभूत् । स्यातपूर्वोऽद्य ते मां द्रष्टुं कारालय आगतार्थे ।

पुत्रस्य वचनेऽनवधानेवान्यमनस्का सुनीतिरवादीत् । 'वत्स वचनस्नानादिकमाचरस्व ने-तरां त्वरस्व । वर्तते विपुलं भोजनमग्रे । भावितं त्वदृशनातमेतत् । नव शय्यागारं निपुणं विरचितमस्ति । त्वत्कृते नवीनकञ्चुकोऽपि क्रीतो मया । एहि तावत् । भोजनात्पूर्वमादाय पुष्पमालां देवतामन्दिरं गन्तव्यं त्वया । '

कु०— (सहस्य) कुतः ।

सु० — मन्दयोनामनार्थम् । अभ्यागतमन्येन त्वयाऽऽहारो नैव कर्तव्य इति ।

कु०— परमस्य सत्सहचरः सेवनीयो मया । सोऽप्यनिर्भरक्षीणश्च । चिरात्येन प्रत्यक्षीकृतोऽस्ति सोऽस्मत्कृते ।

सु०— हा ! वत्स ! कीदृशीमवस्थायां पतितोऽसि यद्बन्दिभिर्बद्धसख्योऽसि । किमवादिष्यत् पितृचरणास्तव दुर्दशामवलोक्य ।

कु० — आ मनोऽस्मितमुपगम्यानां दृष्टानां तावत्पादानां पुरं प्रेमप्रसङ्गमविस्मृत्य सुहृन्मे ।

सु० — को विजानाति कोऽपराधोऽनेनाकारीति । प्रायस्तेन भार्यया व्यक्तोदि नामिच । कोऽपि मन्दभाग्यो वा जिगतासुर्भयाथि ।

रा०— शान्तं पापम् । शान्तं पापम् ।

कु०— अम्ब ! तादृशः पुण्यात्मा सव्व्यमानेऽप्यस्मिन्नोऽसंख्येन । पुरातनमहर्षीणामन्वर्चितानां श्रीतुकारामरामदासादीनां वा पुण्यात्मनां सदाचारमनुसृत्यो येनः । न केवलं कारानिवासस्य किन्तु नरकवासस्यार्होऽहमिति भूयो भूयोऽभिहितमनेन ।

सु० — तद् एवं चेदसि दारुणोऽपराधः कृतः स्यादनेन ।

कु० — (मातुरंचलमवधीर्य) वाटिकायां परिधावन् स्वेदबिन्दुभार्जिताननः कारां प्रविष्टमात्रं मां विलोक्यशोककणनिपातजनं निरीक्षमाणः स्तब्ध इव स्थितवान्सौ मुहूर्तम् ।

सु०—प्रायो घातको निजसुतमस्मात् । अलमिदानीं कारागारस्य वार्तया । सर्वमेतत्स्मृतिपथाद् प्रमार्ष्टुमीहे । वत्स ! एहि तावन्नापितशिराच्चाँ प्रतीक्षते गोशालायाम् ।

कु०—तिष्ठ, तिष्ठ क्षणमात्रम् । मित्रमुद्दिश्य भूरि निवेदनमवशिष्यतेऽद्यापि ।

सु०—(तत्कुन्तलकलापाभ्यन्तरे हस्तं निवेश्य) निपुणं संमार्जनमपेक्ष्यसे । एहि सत्वरं तावत् ।

कु०—(निर्गन्तुमनिच्छन्) अम्ब प्रतिपाल्यतां क्षणम् । अर्धमपि न मयाभिहितम् ।

समीपवर्तिनो देवालयस्य घण्टानादेन प्रवर्तितेव त्वरया सुतस्य करमादाय सुपशालाया निर्गमिष्यन्ती सुनीतिरब्रवीद् 'वत्स, याहि तावत् । स्नानादिविधिर्विधीयतामाशु । व्यतीतप्रायः संध्यार्चनसमयः किल शृणोषि घण्टाघोषम् । तत्प्रायश्चित्तविधिं निर्वर्तयितुं पुरोहितेन प्रतीक्षमाणेन भाव्यम् । विलम्बः शुभोदर्कविघटक एव संभवेत्' ।

कु०—अथ गम्यतां पुरः । अनुयास्यामि त्वां सह सहचरेण मे ।

सु०—भवतु । तत्प्रतीक्षेऽहं क्षणमत्र । (इत्युक्त्वा दोलायाः समीपं तस्थौ सा ।)

कु०—*अम्ब ! अकथयं यदा तस्मै मम स्नेयवार्तां तदा सानुकम्पं बाष्पबिन्दुभिराकुलितनयनोऽतिविषण्णोऽभूत् सः ।*

सु०—प्रायः स्वदुष्कृत्यस्य स्मरणं तदन्तरविध्यत् ।

कु०—(मातुर्वचनं विगणय्य) प्रातस्तरां श्रीभगवद्गीतामपठत्वासौ प्रत्यहम् ।

सु०—अहो, विडम्बनेयम् ।

कु०—(किञ्चिद्दुर्मनायमानः) मा विडम्बय सुकृतिनमेतम् । (इति बद्धाञ्जलिर्जननीमभ्यार्थयत ।) वत्सरमेकं शीघ्रं तथा व्यतीतं यथा प्रत्यासीदद् विमोचनक्षणं मामाशिन्दत्तराम् । मित्र विरहमनिच्छतो मे निर्गमसमयं विलम्बयेयुरधिकारिण इत्यप्याकाङ्क्षितं मया ।

सु०—(सविस्मयं सखेदं च) परमात्मन् । अहो वैलक्षण्यमाकाङ्क्षायाः स्नेहबन्धस्य च ।

रा०—भगवति नेदं विस्मयावहम् । आपद्गस्तयोः सहनिवासिनोः परस्परविरहोऽतिदुःसह एव ।

कु०—साधुवृत्तिरयं पुरुषः स्वविमोचनविषये नित्यं निरीहः स्थितवान् । अथ मध्याह्नेऽद्य कारातो निर्गमिष्यता मया तस्य नामघोषणाऽश्रावि सहसा । अम्ब ! सोऽपि *स्वतन्त्रोऽभूत् । तद्विमोचनोदन्ते पुनः पुनरुद्घोषिते झटिति समुपेत्य सरभसं व्यचालयम् ।* स तु शून्यदृष्टिर्निश्चलो विनष्टमतिरिव तस्थौ । 'सखे किमिति मौनमालम्ब्यते त्वये' ति पृष्टोऽपि नाम 'श्रेयो यदि मामधिकारिणो न मोचयेयुः । न कोऽपि मां जानाति जगत्यां, न कोऽपि वा मां प्रतीक्षते । मृतकल्पस्य मे किं स्वातन्त्र्येण' । इति पुनः पुनः सगद्गदमगदत् । आगम्यतां तावन्मद् मयाऽस्मद्गेहमिति तदन्येनावुलितोऽहमभ्यार्थये सादरं तम् ।

सु०—(बीभत्सितेव) किम्। निमन्त्रितस्त्वया घातकोऽत्र? वत्स, वत्स किं वक्ष्यन्ति प्रतिवेशिनः? तत्प्रवेशोऽत्र नानुमन्यते मया। तादृशेन व्यवहारेण विप्रवंशावतंस-जनकचरणैः परमपूज्यैर्भूयोऽपि पङ्क्तेर्बहिर्भाव्यम्। मम च कुलदेवताया दीर्घोपासनानुष्ठानादिना नैष्फल्यतां गन्तव्यम्। एतादृशः पुरुषस्य प्रतिषेध्यः प्रवेश इह। विद्यन्ते धर्मशालाः पुण्यनगरे नातिदूरमितः। सर्वेऽपि समाश्रीयन्ते तत्र। दोषिणोऽपि।

कु०—हन्त! किमित्यनपराधो जनोऽन्यथा व्यपदिश्यते त्वया। यदि त्वमेतमवलोकयेस्तर्हि न कदाप्येवं ब्रूयाः। भवतु। यद्येनं सत्कर्तुं नेच्छसि तदहमपि सहानेन क्वापि यास्यामि।

सु०—(सविषादम्) वन्दिना सार्धम्? क्व यास्यसि वत्स?

कु०—अलं चिन्तया मद्विषये। अत्रापि धनार्जनं दुःसाध्यं मे भवेदेव।

सु०—(दीर्घं निश्वस्य।) तव पितुर्हंसमितयशोऽवलम्ब्य तव भाविक्षेमं बलव-दाशास्यते मया। परं वन्दिनां संसर्गेण सर्वथा तव विनाश एव भविता।

रा०—वत्स! अलं त्रासय मातरम्।

कु०—(साभिनिवेशम्।) परं निमन्त्रितोऽस्ति मयाऽसौ। अम्ब! अनाश्रितपरि-पालनं धर्मो साधूनामिति त्वयैव बहुधा मे कथितम्।

सु०—(सरभसम्।) भयावहः किल घातकस्य प्रवेशोऽत्र। कुमार्गे त्वां नयेत्। स निलुण्ठेदप्यस्मान्।

रा०—भ्रातृजाये, मा स्म वृथा भैषीः। वत्सस्योत्साहो न प्रतिहन्तव्यः।

सु०—हा, हा, कारागृहवासिनमनवरतं ध्यायतोऽस्य चेतो द्वादश मासान् नित्य-धान्यप्रवाहादर्धीभूतकल्पाया मातुर्विचारविधुरं स्यादिति सुतरां शोचनीयं खलु। (इति संरुद्धकण्ठमुदीर्य ललाटतलमताडयत् सा।)

कु०—(समार्दवम्) अम्ब! मैवं मैवम्! (तस्याश्चरणं परिचुम्ब्य) वेद्मि यत्त्वय्येव स्निह्यामीति। प्रसीद तावत्। निराश्रयो मत्सुहृद्द्वारि समाश्रीयताम्। न कोऽप्यनुतापस्ते भवितेति प्रतिजाने सशपथम्।

सु०—(अथ किञ्चिद्द्रुतान्तःकरणा) बाढम्। प्रदास्यतेऽस्मै भोजनम्। गोशालायां सुहृत्तमम् तत्रैव च शेतां भवतम्।

कु०—(सरोषम्।) अहह! गोशालायां बहिष्कृत इव? चाण्डाल इव? कुक्कुर इव? भवतु तावत्। अहमपि तत्रैव स्वप्स्यामि भूतले, प्रदास्यामि चास्मै मच्छय्याम्।

सु०—कुतः कारायाः विमुक्तमात्रो कलहायसे सह मया? किमिति दुर्भाग्यां मामाकुलयितुं प्रवृत्तोऽसि? देवालयं सत्वरमागच्छ। अहं तावत्प्रदक्षिणां देवतागारमभितो विधाय त्वां प्रतीक्षमाणा तत्रैव स्थास्यामि। श्रूयते घण्टाघोषः। गन्तव्यं मयेदानीम्।

इति व्याहृत्य द्वारं प्रति प्रतस्थे सुनीतिः। भग्नमनोरथं पटुमनुकम्पमानः—

रा० —वत्स, मा स्म शुचः। निवसतु महानुभावोऽयं मद्गेहे। नवचक्षाण्यपेक्षतेऽसौ।

सु० —(सपदि परावृत्य) वत्स, स्वप्रकोष्ठे स्थापिता पेटिका मे सावधानं रक्ष्यताम्। तदभ्यन्तरे निहितं सर्वमेव मद्द्रव्यम्। (इति सरभसमादिश्य सत्वरं निरगात्।)

कु० —(सनैराश्यम्।) अहो कठोरता प्रकृत्याः शिरीषपुष्पकोमलहृदयाया जनन्या मे। सत्पथस्यादर्शभूतो मत्पिता नीचात्मेव परकीयधनमाहरेदिति कुत्सितो विचारस्तदन्तः प्रविष्ट इति चेत्खिद्यते मच्चेतः। (सतिरस्कारम्) पादाङ्गुष्ठेनापि न तत्स्पृशेत् सः।

रा० —वत्स ! प्रायेण भूयिष्ठाः सदङ्गना बन्दिवर्गाद् बिभ्यति।

इत्युक्तमात्रे रामदासेन ' नाहमेतामुपालभे वा ' इति द्विरुदीरितं वचोऽश्रावि सहसा। तत्क्षणं च व्यलोकि देहल्यामेकः पञ्चाशद्वर्षीयो बन्दिवेषधार्यनावृतशिरा अनुपानत्कः श्मश्रुलः पुरुषः।

कु० —(सहर्षम्) आः ! आगम्यताम् ! आगम्यताम् ! सत्वे कदाऽऽयातोऽसि ? कुतः प्रविष्टोऽसि ?

गृहाभ्यागतः —कारायास्तव निर्गमनोत्तरमिह न चिरात्त्वत्संभाष्य पृष्ठद्वारेणालक्षितः प्राविशम्।

कु० —(रामदासस्य कर्णे) तदनेन संलापो नः श्रुतः स्यात्।

गृ० —(तस्य पृष्ठे हस्तं विन्यस्यन्) वत्स ! आस्तां तावत्। मा ग्लपयात्मानं वृथा।

कु० —आयाम्नोपलब्धं स्यात् सदनमिदं त्वया। अपरिचितावसथोपलब्धौ निपुणोऽसि सत्वे।

गृ० —विंशतिवत्सरोत्तरमप्यवलोकितस्य स्वचित्रस्याभिज्ञाने किं नाम नैपुण्यं द्योतेत।

कु० —तत्परिचितं गृहमेतत्ते ?

गृ० —यथात्मानं तथैवावैमि किलेदम्।

कु० —(विस्मितो रामदासं संबोध्य) कथमेतत्संभाव्यम्।

रा० —स्वयमेव तदाख्यास्यति महाभागः।

कु० —अथ मदम्बापि परिचिता स्यादस्य।

रा० —अथ किम्।

कु० —(सखेदम्) तत्किं भवद्भिर्न विज्ञापिता मां ?

रा० —यतम् ' स्वतादात्म्यरहस्यभेदं भगवत्याः सुनीतिदेव्याः पुरो न करिष्ये ' इति तस्मै चिरात्प्रतिश्रुतवानहम्।

कु० —तत्तादात्म्यम् ? (ससंभ्रममुभौ तौ निरीक्षमाणः) कुतस्तद्विरक्षितुमिच्छथ ? कस्य विनाशाय मनोम्।

गृ० —वत्स ! सर्वमेव वृत्तं ते कथयिष्ये । मद्दर्शनात्त्वन्माता संक्षुब्धा भवेदिति शङ्कयोपस्थातुमिह नैच्छम् । परं प्रतिश्रवस्य मे भङ्गो मा भूदिति समायातोऽस्मि ।

कु० —कुतः संक्षुब्धा भवेदम्बा ? ऋजुस्वभावाऽन्वर्थनामा किल मत्प्रसवित्री ।

गृ० —वत्स, साक्षादेषा भगवती क्षमादेवतेति विदितमेव । तत्र जन्मतः प्रागेव परिचितेयं मे ।

कु० —(सविस्मयम्) मज्जन्मतः प्राक् ?

रा० —तथैव ।

कु० —(उभौ निपुणं निरीक्ष्य) क एषः ? कस्त्वम् ?

रा० —(मन्दमन्दम्) नास्त्येष तव जनकेतरः ।

कु० —(प्रोच्चैः पुनः पुनः प्रहस्य) मज्जनकः ? कुतो मां विप्रलब्धुं प्रवृत्तौ स्थः । अलं क्ष्वेलया ।

गृ० —यदि सजीवोऽहमिति विश्वसिषि तत्तव पिताहमित्यपि विश्वसिहि ।

कु० —कुतस्त्वया नोक्तं पूर्वमेतत् ? किमेतदूदम् ? आबाल्यान्मदीयतातपादा भूमदास्ये केनचन साध्वसेन निहता इति निवेदितोऽहमम्बया । (प्रहस्य पुनः पुनः) नहि, नहि, मन्ये नर्मप्रियः संजातोऽसि बन्धनविमोचनात् । त्वां जीवन्तं जानती चेन्मज्जननी विना त्वद्दर्शनं क्षणमपि न प्राणानधारयिष्यत् । न होकोऽपि न दिवसो व्यतीतस्त्वामचिन्तयन्त्यास्तस्याः ।

हरिः—(सखेदम्) हन्त, न व्यजानात्सा यदहं कारायां वासित इति ।

कु०—परं भ्रातरेवाद्य प्रोक्तं त्वया यत्निराश्रयं मां न कोऽपि प्रतीक्षत इति ।

गृ०—वत्स, सत्यमेव तदपि । (मन्दस्वरेण) विंशतिं वर्षाणि मृतकल्पः स्थितोऽहम् ।

कु०—अथ को निहतो धूमयाने । अपि त्वया… नहि, नहि । उदयेद्दिवाकरः पश्चिमदिशि, निशापतिरपि गगनतलात्पुष्पवृष्टिं निपातयेत्परं पुण्यमयस्य प्रभवेन त्वया घोरमिदं कृत्यं व्यधायीति स्वप्नेऽपि न चिन्तयेयम् । तथापि कुतस्त्वामाजीवं कारायां न्यक्षिपन्नधिकारिणः ।

हरिः—वृत्तान्तानुमेयप्रमाणादेव । (ललाटं प्रमृज्य) हन्त, कथयिष्यामि क्रमेण सर्वं ते ।

रा०—उपविशतु तावत् । दीर्घाध्वानं पादचारिणानेन श्रान्तेन भाव्यम् ।

उपविशतामुपविश्यतामित्युक्त्वा करमादाय हरेः कुमारो दोलायां तं समुपवेश्य तद्वृत्तशुश्रूषोत्सुकस्तत्पार्श्वे पर्यङ्को यावत्तिष्ठति तावत् पूर्ववृत्तं कथयितुमारभत हरिः ।

हरिः—अपि तव जनन्या कदाचित्कथितं ते यत्त्वज्जन्मनः पूर्वमेकदा व्यवसायगवेषणपरो धूमयानेन नगरान्तरं प्रस्थितः पुनश्च गेहं नायात इति । (तथेति कुमारेण प्रतिपन्ने) समयेऽस्मिंस्तत्पश्चिन्त्यानया निजाभ्यर्हितरत्नाभरणम् केयूरं विक्रीयानीता मत्प्रया-

साय पर्याप्ता मुद्राः। ता आदाय प्रतस्थेऽहमितः। अथ प्रचलति सवेगं धूमयाने घोरदुश्चिन्तासन्तानेन सहसाऽऽक्रान्तोऽभवम्। येभ्यः कुसीदिकेभ्योऽस्मत्कृतये वैकल्याद्देकमात्राहाराभ्यामावाभ्यां कथं कथमपि प्राणान् धारयद्भ्यामृणं गृहीतं तेऽमी वितीर्णधनं प्राप्तुं प्रत्यहमिह समुपजग्मुः। आसीदत्तदा तत्र जननी प्रसवोन्मुखी। इति चिन्ताक्षिपरितापाभिभूतो धूमयान उद्विग्नेत्रः स्थितवाहनम्। व्यचिन्तयं च। अहो सहाध्यायिनो मे मदपेक्षया न्यूनाभ्यस्ता अपि स्वस्वव्यवसायेषु लब्धवर्णाः। परं दैवोपहतस्य मे चिरं कृतदीर्घायासस्य प्रयत्नाः सर्वेऽपि नैष्फल्यमेव प्रापुः। हन्त इदानीं भिक्षापात्रहस्तस्य द्वाराद्द्वारं पर्यटनसमयः मे समुपस्थितप्राय' इति।

अत्र रुद्धकण्ठेऽस्मिन् विरतवचसि 'गहना कर्मणो गति' रिति रामदासः सानुकम्पं दुःखग्रस्तं मित्रं सान्त्वयितुं भगवतः श्रीकृष्णस्य सूक्तिरत्नमुदैरयत्।

हरिः—व्यचिन्तयमहं जन्मान्तरे किं नाम घोरपापं व्यधायि मया यस्य फलमनुभूयतेऽस्मिञ्जन्मनि। ततश्च 'गुरूणामभिमतं तिरस्कुर्वाणान्मनुजान् कुलदेवता न हि क्षमत' इति सुनीत्या भूयो भूयः समुदीरितं वचोऽस्मरम्। विपज्जालमिदं ध्यायतो मदन्तर्लीना काऽपि वाक् सहसा मामबोचद्यथा-'यावत्त्वं दिवंगताया मातुः प्रतिज्ञा न त्वया निर्वर्तिता स्यात् तावदापत्परम्परामेव त्वमनुभविष्यसी 'ति। क्रमेण तावत्कस्मिंश्चित् स्थानके धूमशकटान्तरं प्राविशम्। प्रकोष्ठेऽस्मिन्नेक एव गाढनिद्रितः सहाध्वगो व्यलोकि मया। धूमयाने महावेगेन खडखडशब्दं धावति सरभसमनवरतं प्रकम्पितोऽपि मूर्छित इव पान्थोऽयमविच्छिन्ननिद्रः काष्ठपीठे शयित एव स्थितः। कतिपयक्षणोत्तरं कुसुमशबलमिव तारकितं वियदराजत। न चिराच्च कृष्णपक्षकलावानमृतदीधितिः पाण्डुरपिङ्गलद्युतिर्धृतकषायाम्बर इव संजातनिर्वेद इव विभावर्याः पराङ्मुख इवाभ्युत्तिष्ठदन्तरीक्षम्। क्रमेण विगलितोदयरागो द्विजराजोऽम्बरापगावगाहमानो धौतसिन्दूर इव धूमयानस्य गवाक्षतः स्वपाण्डुधाराभिः सुप्तस्य पथिकस्याननं प्राक्षालयत्। अहं तु सुप्तस्य निस्तेजो मुखं दीर्घं निरीक्षमाणः संमुखीने विष्टरे स्थितवान्।"

अत्र क्षणं विरतवचसि हरौ 'क आसीत्पुरुषोऽयम्? भवतः कारावासस्य कः संबन्धोऽनेने 'ति सद्वार्तायामविश्वसन्निव वटुरवादीदधीरम्।

हरिः—(निर्व्याजम्) वत्स, न खलु मिथ्यावार्ताजालं विरच्यते मया। निद्रिताध्वगस्य मृत्युकल्पेन वैवर्ण्येन तन्निश्चलत्वेन चाकृष्ट इव कुतूहलात्तमुपेत्य निपुणं तन्मुखं न्यरूपयम्। श्वासदुत्थादितो नादोऽपि मया च्छत्रग्रेण। परं भग्नस्वापो नाभूदेषः। ततश्च सशङ्कं तदुपरि नत्वा निर्गतश्वासोऽयमित्यबोधि मया। कोऽयं नु पान्थः? कथमस्यान्देहः समभूदिति कुतूहलपरवशात्तमचालयम्। परं दारुदण्ड इव निश्चल एवायमासीत्। पुनरपि सरभसमेवं यावद्विचालयामि तावत्तदुपवर्हदेषशर्मनिर्मितं कोशमेकं न्यपतद् भुवि। क्रोडीकृते तदन्तरे सावरणं पत्रमेकमपश्यम्। आवरणोपरि पान्थस्य नामधेयं वासस्थानं च लिखिते आस्ताम्।

कु०—क आसीदेषः?

हरिः—केनचिदविज्ञानेन क्षेत्रपतिना पञ्चाम्बुदेशीयेन भाव्यमनेनेति तत्रामतस्तर्कितं मया । कोशेऽस्मिंस्त्रिंशतमुद्राङ्कितपत्रपुञ्जं निवेशितमासीत् । व्यचिन्तयं च । अहो ! हस्तगतेयद्द्रव्यो यात्रीकोऽत्र मद्द्वितीयो विगतासुः । केयं घटना विधेः । आगामिनि क्षणके कोऽपि चपलहस्तः पथिकोऽत्र प्रविश्यैनं द्रव्यमापहारयिष्यति । 'कुत आगतोऽयं, क्व गन्तु प्रावर्तत, कथमकस्माद् गतासुरभूदि'ति ध्यायतो ममान्तरामास्वरत्वामापद्यमाना 'यावत्तत्र दिवंगताया मानुमंतं न निर्गमिष्यते तावद्विपत्परंपरामेवानुभविष्यसी'ति पुनः पुनः हृदि मे कापि वाक् प्रादुरभूत् । अवधूय हृद्गतां वाणीमिमां प्रस्तुतविषयमधिकृत्य समधिकजिज्ञासाविवशः कोशस्याभ्यन्तरे पुनर्निपुणं निरीक्ष्य तद्धस्ताङ्कितं पत्रमेकमपश्यम् । लिखितं चासीत्तस्मिन् । 'दैवयोगागतस्य कस्यापि करतले त्रिशतं मुद्रा इमा निपतेयुस्तेनोपयुज्येत द्रव्यमिदं भृतये कस्याप्यकिञ्चनस्य देवताराधनार्थं वा । नास्ति मे जगत्यां कोऽपि बान्धवो न वा सुहृत् । दैवाधीनायां मृतौ मे न कोऽपि प्रतिवाच्य' इति । पत्रमेतदपाठं पाठं व्यचिन्तयम् । 'अपि घटनेयं वैकल्यमस्तस्य दुःखोपशमनाय मे विधिना विरचिते'ति । परं झटिति विचारमिमं विधूय कोशे पत्रधनादिकं निवेश्य यथापूर्वं प्रेतस्योपधानस्याधः पुनर्निधाय च संमुखीनविष्टरे कृतपदः स्वप्तुं प्रायते । परं निद्रादेव्या परित्यक्तस्य चिरमुन्निद्रनयनस्य चेतसि मे क्रियासमभिहारेण स एव ध्वनिरनवरतं प्रत्यध्वनत् । सपत्नीकस्य मे द्वाराद्द्वारमटतस्तुम्बीकरस्य प्रत्यासन्नसम्भवस्य तव बुभुक्षयाऽक्रन्दतश्च चित्रमुग्रं मच्चेतश्चक्षुर्गोचरतामगमत्स्फुटम् । दुर्निवारचिन्तासन्तार्दितोऽहं जगत्यामात्मानमसहायमपश्यम् । निर्गतासुः पान्थोऽपि मां साग्रहं प्रावर्तयदिति व्यभावयम् । 'भोः सुयोगोऽयं दैववशात्समुपस्थितोऽस्ति ते । तमपयापयसि चेत्तदन्यः कोऽपि तेनात्मन उपकुर्यात् । श्लाघ्यः खलु तव हृद्गतविषयः । वित्तमेतद् गृहाण क्षुधार्तौ दयितां भोजय च । प्रमादय मा कुलदेवतामात्मन' इति प्रेतो मां प्राणुनुददिव । मदन्तर्गतभावं मृताध्वगस्यादेशं च प्रतिरुन्धुमप्यहं मन्क्षुक्रोशागते घटीयन्त्रे सार्धद्विवादनसमयमङ्कितमालोक्य 'न चिरान्निर्दिष्टस्थानं धूमशकटः समासादेत् । तत्क्षणस्याप्यपव्ययो मा भूदि'ति निश्चितं मया । पश्चादुपपन्नः सुयोगोऽयं भाविदुःसहानर्थसन्दोहं निवारयेदिति विलक्षणव्यवहारे प्रवृत्तोऽभवम् । न चिरात् पारस्परिकवस्त्रपरिवर्तनं विधाय पथिकस्य कोशाच्छतत्रयं मुद्राणां चापहृत्य न्यवेशयं तद्वस्त्रपरिवर्तितकञ्चुकस्य कोशे । तत्र तद्धस्ताङ्कितं पत्रं विदार्य पत्रखण्डानि बहिरक्षिपम् । तदनु मदासनस्थानात्तिलवर्तिकां घटीयन्त्रं च पथिकस्य रिक्तकोशान्तर्निन्यस्य यथापूर्वं तदुपधानस्याधः स्थापयित्वा तत्रत्नाङ्कितं लिफाफावरणं मत्कोशे न्यधायि मया ।

कु॰—(विस्फारितनयनः) अहह ! किं पश्याम्यस्मा निशाम्यैतत् !

रा॰—'स्वम्, तव जनकेन स्वकीयनाम्नः सहाय्यागमस्य धनेन विनिमयः कृत' इत्येव सा पश्यति ।

हरिः—अहो ! महाराजेनानेनात्मानं दण्डार्हं कृतवानहम् ।

इति स्वकञ्चुकीयं हस्तद्वयाभ्यामाच्छादयन् स्वपार्श्वाञ्जलिमानतं हरिः ।

रा०—(सानुकम्पम्) सखे, क्षणिकविभ्रम एवासीच्चित्तेऽपि। कृत्येनानेन तु व्यथाजातं सोढं त्वया विंशतिं वर्षाणि खलु।

कु०—अनेनाजीवं कारायां न्यक्षिपंस्त्वां जाल्मा अधिकारिणः?

हरिः—प्रथमतस्तावद् वृत्तान्तानुमेयप्रमाणात्ततश्च परधनाहरणस्याभ्युपगमात् स्वयमेव दण्डार्हमकारयमात्मानम्।

कु०—घातकस्त्वमिति कथं प्रमाणीकृतमधमैस्तैः? तव धूमयानप्रवेशात्प्रागेव पथिको मृत आसीदिति कुतस्त्वया नोक्तम्?

हरिः—आत्मानमवितुं न मया व्यवसितम्। शतत्रयस्य मुद्राणामुद्गमं मा जानीयात्तव जननीति। यद्यात्मानं घोराभियोगादभिरक्षितुं प्रायतिष्ये तदा मत्तादात्म्यरहस्यभेदोऽप्यमविष्यदेव।

कु०—तात! तर्हि वधस्तम्भेऽपि त्वामारोपयिष्यन् रक्षिणः।

हरिः—अयुक्तकारिणमात्मानं दण्डयितुमिच्छन् सर्वथा सन्नद्धोऽहमासं प्रेयस्या *विश्वासनिरासान्मरणं श्रेय इति। नास्ति हि जगतीतले तदपेक्षया प्रशस्तं स्त्रीरत्नमन्यत्।* सेयं साक्षान्मूर्तिः सावित्रीदेव्याः। दिष्ट्या पथिकस्य विषये गवेषणपरो न कोऽप्यासीत्।

कु०—हन्त! तन्नाम चाङ्गीकृत्य विंशतिं वर्षाणि कारायां यापितानि त्वया। अहो किमियं निष्ठुरघटना *विधेर्यदियन्समीपस्थमपि त्वां लोकान्तरगतममंस्तान्वा।*

हरिः—जीवन्नपि मृतप्राय आसमहम्।

कु०—(रामदासं संबोध्य) सर्वमेतद्विदितमासीद्भवताम्। किमिति न तत्कथितं *मदम्बायै भवद्भिः?*

हरिः—वत्स! न तव पितृव्योऽत्र दोषास्पदम्। तव मातुरवमाननं मा भूदिति मद्रहस्यभेदं मा स्म कार्षीरिति प्रार्थितवानहम्। मन्मरणोदन्तो हि दुःखदोऽपि कारादण्डवृत्तान्ताद् दुःसहतरो भवेदस्या इति।

कु०—अयि पितृव्य! अपि सा नगरान्तरात्तवविवर्तनाभावाच्च चिन्ताकुलाऽभूत्।

रा०—दिष्ट्या त्वत्पितुर्निर्गमाद् द्वित्रिदिनोत्तरं त्वां प्रासूत सा। हन्त, पतिं सोत्कण्ठं *प्रतीक्षमाणायै वृत्तपत्रे तस्य मरणोदन्तोऽपाठि मयेत्यद्यीक्षेवाकर्पये तत्रभवत्यै।* अपि च धूमयाने स्थितस्य तव पितुः शवस्य दाहस्तदौर्ध्वदैहिकक्रिया च तद्वासस्थानान*भिज्ञतया रक्षिभिरेव निर्वर्तितेति सत्यान्* स्यवेदि मया तपस्विन्यै तस्यै।

कु०—(हरिम्) किमिति मे कारायां वृत्तमिदं न कथितं भवता।

हरिः—(सविषादम्) इदानीमपि त्वं कारायां नावेदिष्यः। अहो! स्वतन्त्रतायाः परमानन्दः! *अहो विमुक्तेर्विमलानिलनिःश्वसनम्! पुनराप्स्येयमिहेति स्वप्नेपि न मया तर्कितम्।*

इत्युक्त्वा हस्ताभ्यामावृत्याननं मुक्तकण्ठमरोदीद्धरिः। क्षणोत्तरं किञ्चिदुपशमित-दुःखावेगो 'हन्त! इदानीं तु धरणिभारभूतो मृत्पिण्ड इव निरुपयोगः समुपस्थितोऽस्मी'ति न्यगदत्स गद्गदम्।

कु०—(बाष्पपूरितलोचनः) मैवं मैवं वदतु। पत्नीप्रणयिना भवता स्वजीवितं तृणमिव निक्षिप्य चरमो यत्नो व्यधायीति धन्योऽसि भवान्। अपि बिभेषि कुत्सितात्मनां प्रतिवेशिनां निन्दायाः? अलं भिया तात। स्वार्थत्यागेन पूजार्हभूतोऽसि। क्षुत्पीडितकुलाभिरक्षणाय कारावासोऽङ्गीकृतो भवतेति कथयिष्यामि तेभ्यः। विद्यार्थिभ्यो विद्याप्रदाने त्वया सर्वस्वं व्ययीकृतम्। नैष्फल्यं गतेषु च प्रयासेषु न कोऽपि ग्रामेऽस्मिन् साहाय्यं ते व्यतरदिति।

हरिः—*वत्स, किमाख्यानेनानेन? विपुला हि पृथिवी। पर्याप्तं च पृथिवीतलं* त्रिभेषां समाश्रयाय।

इति भणिते हरिणा समाकर्णि तावद्गृहाङ्गणे पादविन्यासध्वनिः। न चिराच्च प्रवेशद्वारमुदघाट्यत। तदाकर्ण्य 'सावधानम्। समायातास्ति सुनीतिदेवी' त्यब्रवीद्रामदासः।

कु०—(सर्पभ्रमं सहर्षं च) परमानन्दार्णवेऽसौ निमङ्क्ष्यतीति नास्ति सन्देहलेशोऽपि।

रा०—शनैः शनैरेव सर्वमिदं वृत्तं निवेदनीयं तस्यै। (हरिम्) सखे, प्रकोष्ठान्तरं गम्यतां क्षणमात्रम्।

इति रामदासस्य वचः प्रतिपद्य शीघ्रं समीपवर्तिप्रकोष्ठं प्रति यान्तं हरिं "महोत्सवदिवसोऽयं, तात। महानन्दं प्राप्स्यत्येवाम्बा पुनःसङ्गमेन भवता" इत्युदीर्य सोत्साहं कुमारस्तमन्वगात्। सुनीतिर्मुखशालां प्रविश्य 'शान्तिं वत्स' इति यावत्पृच्छति रामदासं तावद्युवकोऽपि स्वशयनागारान्निर्गतः।

सु०—कथम्? नाद्यापि किं स्नानादिविधिः समापितस्त्वया? पुरोहितश्चिराय त्वां प्रतीक्षते। अरे कस्मिन् कर्मणि व्यापृतोऽस्येतावत्कालम्?

रा०—सहचरेण सार्धं संलपन्।

सु०—सह वन्दिना? (सत्रासा) हा! परमात्मन्, कथमत्र प्रविष्टोऽयम्?

इत्युक्त्वा ससंभ्रममितस्ततो निरीक्ष्य समीपवर्तिप्रकोष्ठं प्रति यान्तीं तां न्यवा-रयत्तरुणः प्रसारितहस्ताभ्याम्।

कु०—(प्रफुल्लवदनः) पितेऽसौ काप्यंटर। प्राप्तो गोशालायाम्। तद्दर्शि-नारारतं यास्यसीति सदापथं प्रतीति सुतस्ते। अपि च तं भोजयिष्यसे महानसे, सुखशालायामपि। मिष्टान्नभरितपात्रेण तं सेविष्यसे। तदनु सर्वेऽपि वयं चत्वारः परमानन्दसागरनिमग्नाः सुखं शेष्यामहे।

इत्युदीर्य मातुर्हस्तमादाय समादरं तं पयश्चुम्बनप्रमुदितान्तर्वदुः ।

सु० —पुनस्त्वां सनिश्चयं वच्मि यदस्मद्गेहे बन्दितः प्रवेशेन न भाव्यम् इति । (पुत्रस्य प्रोच्चप्रहसनेन रुष्टेव) सद्य एव केयाञ्चित्प्रतिवेशिनां तद्विषये कुत्सितसंवादोऽश्रावि मया । यदि पुरुषोऽयमिहालोक्येत प्रतिवेशिभिस्तदाधिकाधिकनिन्दापङ्केन लिप्तौ भविष्यावः । (कुमारो भूयो भूयः प्रहसंस्तां परिष्वजते ।) हन्त ! निर्लज्जता वटोरस्य ! तव तातपादास्त्वयाऽमरिष्यन् । (रामदासम्) वेत्स्येतद् भवान् । नहि, नहि । सदोषोऽयं नालोक्येत गृहेऽस्मिन् । निर्गच्छतु शीघ्रम् । (धनकोशादुद्धृत्य रूप्यपादम्) देहि तस्मा एतत् । अनेन किमपि खाद्यं क्रीणातु । निर्गमय तं झटिति । न तुष्येदनेन चेदधिकं प्रदास्यामि । रूप्यार्धं, रूप्यमपि । परं सपदि निर्गच्छतु वराकोऽऽयम् ।

अथ युवको मुहुर्मुहुः प्रहसन् रामदासेन दत्तसंज्ञः प्रकोष्ठं प्रति यावद् गच्छति तावद् "गृहाणैतानि पञ्च रूप्याणि देहि तानि च तस्मा" इति सुनीतिरब्रवीत् । परं मातुर्वचनमशृण्वन्निव ततोऽभ्यधावद्युवा ।

सु० —अहो, मौर्ख्यं सुतस्य मे । देवमन्दिरनिर्मितेः प्रतिज्ञापि निरर्थिका भविष्यत्यद्य । विश्वमेव नतशिरसा स्थेयं मया । हन्त ! हन्त ! बालिशता वटोः ।

रा० —नहि, नहि । भवत्या नन्दनः साधुरेव । तरुणानां प्रतिभायुजामात्मबोधो वैशिष्ट्यं भजति खलु ।

सु० —(तं निरीक्षमाणा ससन्देहम्) किमित्येवं भाष्यते भवद्भिरद्य ? नावगम्यते मया भवदीयाऽपि वाक् ।

तस्मिन्नेव क्षणे प्रकोष्ठान्ततो "निर्गतो निर्गतः पितृव्य निर्गत" इत्याक्रोशन् ससंभ्रमं सुपशालां पुनः प्राविशत्कुमारो विषण्णतमः ।

सु० —को निर्गतः ।

कु० —"मदीयं मित्रम् । मदीय ......

सु० —अथ किं त्वयाधिकमपेक्षितम् । अपराधिनो न कदापि विश्वसनीया इति कथितमेव ते पूर्वं मया ।

कु० —अम्ब, नासीदपराधी मत्सखा । हन्त ! विनष्टमेतं न कदापि द्रक्ष्यामि पुनः । 'नाभिमतोऽहमस्ये' ति व्यजानात् । (इति वदन्नरोदीन् मुक्तकण्ठम् ।)

रा० —नातिदूरं गतः स्यात् । अत्रैव क्वापि भाव्यं तेन ।

कु० —न क्वापि स वर्तते । सर्वत्रैव गवेषितो मया । गोशालायामपि ।

इति वदन् भूतले निपात्यात्मानं युवकोऽधिकाधिकमाक्रन्दत् । पर्यन्ते पुत्रस्य शोकस्य स्वयमेव कारणीभूतेति तन्मत्विधमुपविश्य भुवि तं च समादरं संस्पृश्य —

सु० —अलमलं रुदितेन । आगच्छतु तव सुहृदयं । प्रायो निकृष्टसुत्तरं सर्वमेव साधु भवेत् । उत्तिष्ठ स्नापयात्मानं च शीघ्रम् । (रामदासम्) अन्विष्यतां तावत् ।

रामदासो गृहात् सपदि निर्ययौ ।

घटिकाद्वयोत्तरं निष्कृतिविधौ यथाविधि देवमन्दिरपूजकैर्विहिते कुमारः सह जनन्या सदनं निवृत्तो मुखशालायां चिरमितस्ततोऽश्वस्थो गतागतं कृतवान् । स्यन्दिरथ-नादश्रवणाद्भूयो भूयो वातायनं ससम्भ्रममधावच्च । क्रमेण रामदासः शुभ्राम्बरधारिणा हरिणा मुण्डितश्मश्रुकूर्चेनानुगम्यमानो मुखशालां प्राविशत् । प्रविष्टमात्रे हरिं कुमारो यावद्गाढं परिष्वजते तावत्कुलदेवतोपादानाय पुष्पमोदकधूपादिसम्भृतं पात्रं धारयन्ती करपल्लवे सुनीतिः हरिं विलोक्य देहल्यामेव अष्टपंजेव स्तिमितलोचनोत्कीर्णकाष्ठमूर्तिरिव नूतना क्षणं तस्थौ । पूजाभाजनं तत्करादपागृह्य क्षितितले बद्धाञ्जलिर्हरिर्यावन्नामुर्पैति तावत्पित्राद्यावलोकनाद्भयग्रस्तेव मतियत्वाशेषा सा न्यपतद्भुवः । तदनु हरिणा ससादरं संबोधिता सा विस्मयभयाकुलान्तरा तं निरीक्षमाणा चिरं यद्वागतस्थिता । क्रमेण भर्तृनन्दनाभ्यां शुश्रूषिता रामदासेन च सावधानं बोधितयाथार्थ्या शनैः शनैः स्वास्थ्यमवाप सुनीतिः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

१२. निशीथवलिः

निशीथिन्यर्धमितप्राया । साहिबजादा-हबिबखाननाम्नः कस्यचिन्मुस्लिमाभिजातस्य-श्रीलस्य सुरतनामनगरनिवासिनः सौधस्य मुखशाला पूर्णान्धतमसावृताऽऽसीत् । नीलवर्ण-कार्मिकक्षौममयजवनिकाभिर्नैकभीषणचित्तलमूर्तिभिश्च सा दिवापि निरानन्दा रात्री च विविधाकारमञ्जूषसञ्चयेन शवपेटकसमूहयुक् स्मशानभूरिव भयानकालोकं भेजे । तेष्वेक-स्मिन्मञ्चे श्रीलस्यात्मजा झुलेकाभिधा सोत्कण्ठं कमपि प्रतीक्षमाणोपविष्टासीत् । प्रत्यासन्नविंशतिवर्षा पुरातनमोगलसाम्राज्यकालीनैश्चित्रकारैः करिदन्त आलिखितानां रमणीनां चित्रेभ्योऽपि रमणीयतरा, मृणालगौरी, कुन्दकोरकाभदन्ती, नवनीतकोमलवर्ण-च्छविः शशिकलेव नवयौवनारम्भपदाङ्किता, प्रवालाधराऽऽयतपक्ष्माच्छादितदेदीप्यमान-नयनयुगला, शोभनसान्द्रनीलकुन्तलालकमण्डितचारुशीर्षका बालिकेयं विनोदाभिलाषि-त्वमात्मनो नयनापाङ्गविभ्रमेण सलीलस्मेराननेन च स्पष्टीकृतवती । स्वाभिजातोचितं सगौरव-माचरन्ती प्रगल्भा चाल्पवयस्काऽपि वाक्पटुर्विकसिताब्जवदना सोत्साहा नितरां मोहिका सर्वथाऽभूत् । जन्मतो मातृहीनायाः पितुर्लालनामृतसुखं न कदापि निरवेशि तया । धनाढ्योऽयं पिताऽस्या हि दिवा द्यूतादिकलाकलापपारगैः सहचरैर्विनोदितहृदयो नक्तं च वाराङ्गनाभिर्नृत्यसङ्गीतादिविलासनन्दितोऽवधूतकन्यकाचिन्तनःकालमयापयत् । जन्मन एव प्रभृतीयं पुरातनवृद्धपरिजनस्य गेहिन्या लालिता पोषिता च । शैशवे केनचन परिणतवयस्के-नाध्यापकेन प्रापितप्राथमिकमातृवाक्शिक्षा ततश्च कयाचित् सुज्ञयाऽऽङ्ग्लदेशीयाऽधि-गमिता सकलाङ्ग्ललिपिज्ञानं क्रमेण च वाचनलेखनादिनैपुण्यं काव्येतिहासभूगोलशास्त्र-पाटवं चित्रकलादिचातुर्यं, पाश्चात्त्यसङ्गीतकौशल्यं प्रसिद्धपाश्चात्यकथाख्यायिकारसग्रहणपाटवं च । सकलमिदं शिक्षणं सम्प्राप्यापि विशालसौधे पितुः प्रतिपन्नपुरातनरूढेः कन्यान्तःपुरे बन्दीव निरुद्धसर्वबहिःसंस्कारा कथमपि कालमगमयद्बालिकेयम् । अत्रान्तरे तस्यामा-ङ्ग्लाध्यापिकायां कार्यवशात्स्वदेशं गतायां झुलेकाया विविक्तं वृद्धिमगमत् । परिणतवयो-वशादन्धीभूतां तस्या धात्रीं, धात्र्याश्च स्थविरपतिं, तयोश्च सुतमुस्मानाभिधमन्तरेण न कोऽपि कुमार्या उपकण्ठमगात् । समानवया उस्मान् सार्धं तया पोषितो मातृवाचि चाध्यापिनोऽनुमोदितकन्यान्तःपुरप्रवेशोऽप्याङ्ग्लाध्यापिकया तत्साहचर्यं न कदाप्यनु-मोदित आसीत् । अपरं च सम्प्राप्तपाश्चात्यशिक्षणायै दारिकाया अपि भृत्यकल्पस्य तरुणस्यास्य साहचर्यं न भृशमभ्यरोचत ।

अथाङ्ग्लाध्यापिकाया निर्गमादारभ्य झुलेकायाश्चेतस्तरलतरलतां प्रापत् । न सङ्गीतं न वा कथापाठस्तस्या विनोदप्रदोऽभूत् । बाह्यजगद्दिदृक्षाचिन्तनेनैव दिवानिशं सा गृही-ताऽभूत् । कथं नाम स्वेच्छया पर्यटितुं प्रभवेयमिति प्रतिक्षणं प्रादुरभूदभिलाषा तच्चे-तसि । अत्रान्तरे तस्याः पाणिग्रहणसंधानं कस्यचिद् देशान्तरवासिनः श्रीलस्यात्मजेन विधा निश्चितं भाव्यात्र च मासाभ्यन्तरे सुरतपुरमुपस्थास्यतीति श्रुतं झुलेकायाः श्रवणपथः कर्णे न्यपतत् । अनवलोकितवरेण सार्धं पाणिग्रहणमनिष्टमन्वी बालिकेयं व्यतिकरमिमं निवारयितुमनेकोपायान् व्यचिन्तयत् ।

अथ सायमेकदा वातायनोपकण्ठगतां बहिरवलोकनपरां तामुस्मान् धान्याः पुत्रो नवयौवनचुम्बितशरीरो वर्णेन गौरः प्रचण्डबाहुदण्डः सुनद्धस्नायुः समुपेत्य विदिततन्मनोरथोऽब्रवीत् ।' भर्तृदारिके, आज्ञापितोऽस्मि स्वामिना कृतवाङ्निश्चयस्य वरस्य ते पुरं गत्वा सह वरयात्रया निवर्तस्वेति । तस्मात्प्रातस्तरां श्वः प्रस्थास्ये' । इत्याकर्ण्य झुलेका क्षणं विमृश्याब्रवीद् 'अहमपि गृहान्निर्गन्तुकामास्मि । अपरिचिततरुणेन सह विवाहाद्वरं मरणमपि । को जानाति कीदृशः स्यादसौ । प्रायः पङ्गुः, प्रायः स्थविरो गलिताङ्गः, प्रायोऽन्धोऽपि स्यात् । उस्मन्, नय मां सहात्मना । क्वचिन्मार्गे विसृज्य मां निर्दिष्टस्थानं प्रति व्रज । भद्रमुख, बहूपकृता भविष्यामि ते । सर्वाभरणानि चान्मनस्ते वितरिष्यामि' । इत्युक्तो युवा प्रत्युवाच '.किमिति ब्रवीषीत्थं विवाहात्पूर्वमपि' । झुलेका प्रत्यवदत् ' पाणिग्रहणमेतत्प्रतिहनिष्याम्येव । अलं पञ्जरनिवासेनात्र । श्वासनिरोधकेन जीवनेनात्र प्रहतास्मि खलु । मदीयभूषाजातेन भूरिधनमधिगमिष्यसि ' इति ।

अथ तरुणमान्दोलितमानसमालोक्य पुनर्लोभयितुमुपाक्रंस्त सा । ' अथवा स्वातंत्र्यं यदि मे दीयेत तर्हि तवापि भार्या भवेयमि'ति कलमधुरप्रलापिन्या व्याहृतं कालतन्त्रज्ञया झुलकया । तदाकर्ण्य युवको विस्मयेन स्तम्भित इव प्रत्युत्तरमदत्त्वा क्षणं यावद्वद्धवाक् स्थितः । पुनश्च मधुरगिरा तस्याः प्रणुन्न इवानङ्गविकारेण स्पृष्ट इव च प्रफुल्लाननः प्रत्यभाषत । ' भर्तृदारिके, सम्भावितोऽस्मि किल भवत्याः कृपाकटाक्षेण । निरन्तरमेव भवत्याः सेवापरः स्थास्यामि ।' इति मुकुलितहस्तः प्रतिश्रुत्य ससम्भ्रमं पुनरब्रवीत् । " निशीथेऽद्य बलीवर्दयुक्तशकटं सौधस्य बहिः सज्जं कारयिष्ये । भवती सर्वाभरणवसनादिजातं सज्जियात्रैव प्रतीक्षतां माम् ' । इत्युक्त्वा सप्रश्रयं यथोचितं दारिकायै त्रिवारमभिवन्द्यापासरत् ।

अथ परिजनेनानुपलक्ष्यमाणा झुलेका सञ्चित्य समस्तमहार्हरत्नखचिताभरणजातं रुचिररुचिराम्बरनिकरं च पेटिकायां सम्पुटीकृत्य भाविस्वातन्त्र्यलाभमुत्प्रेक्षमाणा कन्यान्तःपुरतो विमुक्तिमात्मनश्च हर्षेण, विविधभावभङ्गिभास्वरवदना पुलकिताङ्गी बभूव । अथ ग्रामादेऽस्मिन् निशीथिन्यां निर्मक्षिकं जाते तरलतरलचित्ता स्तोकनादेनाप्यस्वस्था बद्धदृष्टिश्च स्थितवती । ततः समुन्थायाम्यगमत् सा पित्तलमूर्तेः सविधे कालिकादेव्याः पुराणमूर्तिमात्रैकहेतुना रक्षितायाः । निरीक्षमाणा तन्नास्वराक्षियुगलं मुखाद्वलम्बमानां च तज्जिह्वां क्षणं जोषं तस्थौ । मोहितेव यावत्सा मुहूर्तं निश्चला तिष्ठति तावदनुपलक्षितस्तत्पृष्ठतः प्रादुरभूदुस्मान् । मन्दं मन्दमुद्घाट्य द्वारमुत्तमपदेन प्रविश्य च प्रकोष्ठं झुलेकाया अंसं समार्दवमस्पार्शीत् । स्पृष्टमात्रायास्तस्या मुखादुद्गतमीषत्क्रन्दनम् । 'सावधानम् । मा कार्षीर्निद्राभङ्गं सुप्तजनस्य' । इति कर्णेऽजल्पत्तस्या उस्मान् । प्रियदर्शनस्तरुणोऽयं सन्नद्धगात्रः शुभ्रवसनानद्धकटितटाधोवसनो धृताजानुदीर्घकृष्णवर्णकञ्चुको निहितशिरो भागैकतुरुष्कोष्णीषः प्रगल्भं कुमार्याः सम्मुखीनस्तस्थौ ।

झु॰—अरे कियान् विलम्बः कृतस्त्वया । चिरात्प्रतीक्षमाणया मयामन्यत यत्त्वं नायास्यस्येवेति ।

उ॰—अपि सिद्धाऽसि भवती प्रस्थानाय ?

झु०—(सशिरश्चालनं तथेति सूचयित्वा) अपि पितृचरणा निवृत्ता गेहम्?

उ०—घटिकार्धं व्यतीतं तेषां गृहानभ्यागतानाम् । परिपेवितोष्णदुग्धैस्तैर्निद्रासुखमनुभूयतेऽधुना । नास्ति मक्षिकापि जागरितेदानीम् । आगम्यतां शीघ्रम् ।

इत्युक्त्वा विद्युदुल्काप्रकाशेन कातराभ्यां नेत्राभ्यां परितोऽवलोक्य द्वारं प्रति गमिष्यन् सहसा स्मरन्निव —

उ०— अपि भवत्याऽऽभरणानि गृहीतानि ।

झु०—(निजचोलं निर्दिश्य) निःशेषं सर्वमपि मयापहृतम् । (ततश्च चाटुवचसा) सखे, प्रतीक्षस्व क्षणं तावत् । तातपादानां मुखमन्तिमवारं द्रष्टुमिच्छामि ।

उ० —मैवं मैवं क्रियताम् । जागरिता भवेयुश्चेत्स्वामिनस्तदा सर्वोऽपि सङ्कल्पोऽस्मदीयो निष्फलोन्मुखत्वमापत्स्यते खलु ।

इति तस्यै विज्ञाप्याधीरं सहस्त्रनिक्षेपमुस्मान् सावधानं पुरः प्राचलत् । झुलेका तावत्तन्निर्देशं प्रतिपद्यान्धकारे तमनुयाती मुखशालाया मध्यभागे चित्रकाचमयकोशनिवेशितं प्रकाशचित्रं स्मृत्वा जनकस्यात्मनस्तत्पुरतः क्षणं स्थित्वा —

झु० —तात, स्वस्ति । तव स्थविरस्य विश्वास्यपरिचरस्य सह सुतेन पलायितां मामधिगत्य किन्नु वक्ष्यसि ।

उ० —आगम्यतां शीघ्रं घटिकाधिकं हि यानं प्रतीक्षते ।

प्रवर्तितेव तदाज्ञानुसारिणी बालिका युवकद्वितीया मुखशालां निःशब्दं विसृज्य सौधाभ्यन्तमार्गं निभृतमतिक्रम्योद्यानमासाद्य च विशालवटतरुच्छायायां स्थितं शकटमुपेतवती । अवलोक्य तदपूर्वदृष्टं यानं संयुक्तघण्टानेकस्वर्णगुटिकामण्डितबलीवर्दं झुलेका सकौतुकमवादीदुच्चैः 'आः! बलीवर्दयुक्तं यानम् ।' इति सोत्साहं समुदीरितवतीं तां शकट उपवेश्य जवनिकाश्च सर्वा निपुणमाकृष्य पश्चादधः प्रविश्य च स्वयमुस्मान् मुखप्रायं सारथिं 'यावच्छक्यं बलीवर्दजवस्य तावच्छीघ्रं गम्यतामि' त्याज्ञापयत् ।

अथ निखिलनिशायां यानेनानेन प्रचलन्तौ तौ पञ्चयोजनमध्वानमाप्रातरभिजग्मतुः । कृषिपरो गुर्जरदेशोऽयम् । अथ मार्गे शुष्कतृणराशीन्, जलयन्त्राणि, शालिक्षेत्राणि, पीतसर्षपमण्डितप्राचीराणि च प्रथममेव दर्शं दर्शं झुलेकायाश्चेतः प्रमोदतुन्दिलमभूत् । प्रदेशस्य रामणीयकं जवनिकाच्छिद्रतोऽविरतं निरूपयन्ती सा जोषमेव स्थितासीत् । मन्दसुरभिशीतलानिलः स्वगृहस्य जुगुप्सावहवाताक्षितान्तव्यतिरिक्तो विविधभावनाभिस्तां पर्यपूरयत् । अन्तरिक्षस्य मोहकं परिवर्तनमास्तुरत्पाटलवर्णाशीलमगेरानीलवर्णं तद्दृष्टिमगृह्णात् । शाद्वलेभ्यो दोहनवेलाशंसी हम्भारवो गोगणस्य समाकर्णि । धेनूनां गुरूधांसि निरालानि धवलपयोबिन्दुक्षालितभूतलानि जङ्गमवाल्मीकान्त वालुकापूरितरन्ध्रा इव ।

झु०—(सविस्मयम्) अहो! अदृष्टपूर्वरमणीयत्वं प्रदेशस्यास्य ।

उ०—मा द्राक्षीरतिदीर्घम् ।

इति तां निर्दिश्योस्मान् दर्शां प्रास्मारयत् ।

झु०—(साश्चर्यं सहासम्) कुतो भीतोऽसि ।

उ० — (शुल्केकायाः सुपमसुखपार्श्वबद्धदृष्टिः मन्दस्वरेण) को जानीते किं घटेतेति । पञ्चयोजनमात्रदूरं सुरतपुरादागता वयम् ।

सु० — मत्पलायनवृत्तमुपलभ्य किन्तु करिष्यन्ति तातचरणाः । क वक्ष्यति धात्री तत्र जनश्च । अहो दिनाद्दिनं, मासान्मासं, वत्सराद्वत्सरं भित्तिचतुष्टयावृते प्रकोष्ठे तातपादानां प्रासादे बन्दीवासस्य वैकल्यम् । प्रकाशानिलस्वातन्त्र्याभिलाषिण्या कथमियान् कालो मया नीत इति न जाने ।

अदत्त्वा प्रत्युत्तरमुस्मान् पुरो नत्वा तस्याः करपल्लवं स्वहस्तेन ग्रहीतु मायतत । परं तं निवार्य निपुणं सविरोधं च सा व्याहरन् ' मैवं मैवमि 'ति ।

उ० — (कामपरवश इव) प्रिये न चिरात्तव पाणिं ग्रहीष्यामि ।

अदत्त्वोत्तरं शुल्केका सशिरोविक्षेपं तं सविनोदं क्षणं न्यरूपयत । ततः

सु० — कियच्चामाप्यलप्स्यत मयानुभवितुं सर्वमिदं मन्दशीतलसुरभिसमीरणसुखं स्वातन्त्र्यपरमानन्दश्च । अपि मामन्तःपुरपञ्जरे निरोत्स्यसे ।

उ० — नहि नहि, गगनविहारिणी राजहंसीव स्वातन्त्र्यदिव्यसुखमुपभोक्ष्यसे । जगल्ललनाकुलललामभूता त्वमपूर्वसुखातिशयभागिनी भविष्यसीति प्रतिजाने ।

इति गम्भीरवचसा साभिनिवेशं शपमानो विनतशरीरो निजानुरागं तस्यै प्रदर्शयितुं प्रावर्ततोस्मान् ।

सु० — नैवं नैवम् । मा कार्षीरात्रिष्करणमिदं यावन्निर्दिष्टस्थलं नाभिगतावावां निर्वर्तितोद्वाहौ च ।

उ० — त्वत्करकमलस्पर्शानन्दमात्रं दीयतां मे । अपि न बाल्यात्प्रभृति समभावाभ्यां क्रीडितम् ? ।

सु० — (सोत्तरपरिहासम्) अपि न विचित्रं यत्पिहितयानेनापि मम बहिर्विहाराय गमनं निषिध्य त्वत्प्रवेशः कन्यान्तःपुरे तातपादैरनुमोदित इति ।

उ० — (स्वमसृणकुन्तलकलापं हस्तेन परामृशन्) परं विदितमेव भवत्या यदावामेकमातुः पयः पाययित्वाऽशैशवात्यमलाविव समं पोषितौ लालितावध्यापितौ च विश्वसनीयपरिजनस्यात्मजोऽस्मीति ।

सु० — इत्यमेवोक्तं पितृचरणैरन्येद्युः । किमिति युवयोरुभयोर्विषये विप्रतिषेधः क्रियते ' इति पृष्टैस्तैः प्रत्युक्तम् " कुमार उस्मान् समं त्वया पोषितोऽध्यापितश्च । तत्नकश्च शैरहीनोऽस्मत्कुले पञ्चाशद्वर्षाधिकमपि सेवमानोऽव्यतिरिक्तोऽस्मच्छरीरादि "ति ।

निशम्यैतत्तरुणस्यानने व्यलसत्सन्तोषजनितं स्मितम् ।

सु० — नाविदुः खलु पितृपादाः कियन् प्रगल्भस्त्वं जातोऽसीति ।

एवं सविनोदमुक्त्वा समीपवर्तिन्या मञ्जूषाया आम्रफलमेकमादाय तद्रसमास्वादयितुमारब्धवती । यानं चारुव्याचलच्छनैः शनैरविरतम् ।

'आर्ये, आगम्यतां तावत्। परिधानेतरमपेक्ष्यते भवत्या। क्वास्ति भवत्याः पोटलिका'। इति स्थविरया पृष्टे पुर उपसृत्य युवत्यै तां समार्पयदुस्मान्। कुञ्चिताक्षी वृद्धा सञ्जातकुतूहला गृहाभ्यागतौ क्षणं निरीक्ष्य झुलेकां तमोमयपृथुसोपानपङ्क्त्या प्राङ्गणोपरिशदीक्ष्यमाणं प्रकोष्ठमनैषीत्। तत्र कोणस्थाया विपुलायाः पित्तलोत्कीर्णपेटिकाया उपरि चीवरनिकरोऽव्यवस्थोऽदर्शि। मध्यभागे च प्रकोष्ठस्य भूतले तस्थौ ह्रस्व एकस्तूलिकाविहीनो मञ्चकः। 'अकिञ्चना वयं परं कुल्योपाऽऽत्मीयेति मन्यतां भवत्ये'ति विरचितसमुदाचारया वृद्धया व्याहृते झुलेकाऽभ्यधात्। 'अहो स्वर्गीयमिदं स्थलं खलु। न विजानाति भवती कियत्सर्वमेतत्सुखावहं म इति। क्षेत्रवृत्तिरियं पवनप्रकाशस्वातन्त्र्यादिविराजिता...' इत्यर्धोक्ते विरम्य शालीनतया तरुणी तूष्णीमेव च स्थित्वा मन्दस्मितमकरोत्। ततश्च सद्योऽपनीतस्विन्नोत्तरीयां तां जरठा साकुञ्चितनयना पुनर्निरीक्षमाणा क्षणं तत्रैव चिरायिताऽवादीत्। 'भवती श्रान्तास्ति शयनेऽस्मिन् विगतश्रम आत्मा क्रियतामि'ति। शनैरपासरच्च।

तदनु झुलेकयाऽध्वखिन्नया घटिकाधिकं निद्रासुखं निरवेशि। ततश्चार्धजागरितया तया परितः साक्रोशं ससूत्कारं मरुद्रवं सवृष्टिपृषत्पटपटाशब्दमश्रूयत। प्रबुद्धायां च तस्यां प्रवर्षणे विरते गवाक्षतोऽदर्शि रुचिरेन्द्रायुधमिन्द्रनीलनीलाम्बरतले। अथ शनैः शनैरदर्शनतामुपगतस्य भगवतो गभस्तिमालिनः कश्मीरजवर्णरश्मिनिकरः क्षणमात्रं गवाक्षेतरजालेभ्यः प्राविशत्प्रकोष्ठे। अधःस्थे प्राङ्गणे कृषीवलोऽग्निधेनुकातेजनव्यवसाये तदीयपत्नी च सायन्तनिकभोजनाय दधिमन्थने व्यापृतावास्ताम्। तयोः परस्परमालपतोः स्वरध्वनिरश्रावि स्फुटमूर्ध्वकोष्ठे। अथ झटिति झुलेका मञ्चकादुत्थाय ह्रस्ववातायनोपकण्ठमुपेत्य च प्राङ्गणे बद्धदृष्टिर्मुहूर्तमवातिष्ठत। तत्क्षणे कृषिको दीर्घनालिकया तमाखुपात्रं सगुडगुडशब्दमाध्मातुं प्रावर्तत।

स्थविरा—न तया युवकस्य धर्मपत्न्या भाव्यम्।

तमाखुपात्रोदके गडगडनादं कुर्वति सचिन्त'कृषीवलउ चक्रुड्ग्वलश्मश्रुं दक्षिणेतरपाणिना समीकुर्वाणोऽभ्यधात्। 'कुतो यवनपुरोहितमन्वेष्टुं स प्रयातः स्यादिति सन्देहास्पदं मद्येत' इति।

अथ संलापे विरते वृद्धदम्पत्योः प्रदोषसमये प्राङ्गणं तत् कथमपि भयानकं जिह्मं च प्रथमाततरण्यै। दधिमन्थनस्यानवरतमन्थररवान्तरान्तराऽश्रावि हविष्ठमस्जिदस्यालिन्दतो यवनपुरोहितस्य शोकमयस्वर अल्ला इल्लीलेति। क्वचित् क्वचिच्च देवमन्दिरणो नेदीयसो घण्टानादोऽपि श्रुतिगोचरोऽभूत्। मस्जिदतो ध्वनिपरम्पराश्रवणेन विलक्षणप्रकारेणोद्दीपितेव झुलेका वातायनान्तरमभ्यगात्। तद्गतायास्तस्याः कस्यचन स्थानीययवनसाधोः समाधेरन्तिकं सम्मिलितो जनसन्दोहो दर्शनमवाप्सीत्। समाधिं हरिद्वर्णसूत्रपट्टिकाच्छादितशिखरं परितः स्थितेषु महीरुहेषु भास्वन्तीतदहरिद्वर्णध्वजप्रमुखयो दिवंगतसाधोर्महोत्सवप्रमहाद्बहुसहस्याकम्पनैर्नम्रैः समर्पितो व्यधूनोत्। अथ प्रोत्साहातिशयपरिस्पन्दमानां प्रासादिकां दर्शं दर्शं झुलेका समुत्कण्ठा स्फुरत्पादिका गवाक्षतः परावृत्य सपदि सोपान-

पङ्क्त्या प्राङ्गणमवास्क्षत्। तत्र च कृषिकस्य गेहिनीं दधिमन्थनविधौ व्यापृतां क्षणं निरूप्य प्रसार्य च करपल्लवौ मन्दस्वरेण तामभ्यधाद् 'दधि मन्थितुं जनोऽयमनुमन्यताम्' इति। तद्वचः श्रुत्वा सविस्मयं स्थविरयोक्तम्। 'कुतो नु वसितरुचिरदुकूलां कुसुमसुकुमारां तनुं श्रमयितुं प्रवृत्तास्ति भवती'ति।

सु० —(साभिनिवेशम्) पार्यते मयैतन्न वेति पश्यतु भवती।

इत्यभिधाय दधि मन्थितुं प्रारभत सुलेखा। शनैः शनैः काष्ठमयदले नवनीतकणा हिमकणा इव प्रादुरभूवन्। 'अपि चतुरास्मि दधिमन्थने न वे'ति चाटुवचसानुयुक्ता दारिकया स्थविरा कम्पितशिरा जोषमस्थात्।

सु० —(सकुतूहलम्) अप्येष गोगणो गोष्ठके भवदीयः।

स्थविरा — अथ किम्।

सु० —अप्यत्रैवोत्पाद्यन्ते दधिनवनीतघृतादीनि। (सविस्मयम्) अहो जीवन-सौकर्यं क्षेत्रजीविनाम्।

कृषिकः—(सगौरवम्) गोधूमादि धान्यं शाकाश्चापि।

सु० —अपि साहाय्यार्थं भवद्भिः सहकारिणो नापेक्ष्यते ?

कृ० —*आसन्नत्र तिस्रः सहचर्यः परं मासात्पूर्वमस्मद्दुहितुर्महामारीव्याधेर्भयात्तिरोभूताः* ष्क्रान्तास्ताः सर्वाः।

सु० — भवद्भिः कर्मकरीपदे नियोजिता चेदहं सर्वमपि विधातुमत्र सज्जाऽस्मि।

स्थ० —सूक्ष्मदुकूलाम्बरधारिणी कथं कर्मकरीपदं प्रयसितुं प्रभविष्यसि। अपि नीलोत्पलपत्रधारया शमीलता छेत्तुं पार्यते ?

सु० —दुकूलवस्त्रं किम्। नावश्यकं तानि परिधातुम्। विमलपवन एवा-भिलष्यते मया।

स्थ० —कामं विमलपवनः परं परिश्रमः ? (निजोत्तरीयं दर्शयन्ती) ईदृग् वस्त्रं परिधेयम्। (सविनोदम्) अपि चलिष्यसि पृष्ठतो गोगणस्य।

सु० —(सस्मितम्) अहो मन्दप्रभाभास्वत्केशराणां रमणीयत्वम्।

स्थ० —(युवतीं ससन्देहं निरूप्य) अपि परिहासाय मद्गीपीत्थम् ?

सु० —नहि ! नहि। अत्रैव निवस्तुमिच्छामि।

दारिकां प्रोवाच युवकः। 'किमेतत्? कस्मिन् व्यापारेऽत्र प्रवृत्तासी'ति। प्रत्युवाच तरुणी सावज्ञं 'प्रतिदिनं यत्परःशताभिर्युवतीभिर्विधीयते तदेव कर्तुमुद्यतास्मी' ति।

उ०—(विगणय्य तस्या वचनम्) प्रभञ्जन इदानीमल्लीमूलतलादुत्तरिष्यावः सत्वरमितः। वर्तते इतो नातिदूरं मस्जिद......

इत्यर्थोक्त्यभिप्रायमवगम्य सपदि तद्विच्छित्त्येङ्गितेन 'तूष्णीं तिष्ठे'ति तं निर्दिश्य च सा तेनानुगम्यमानोर्ध्वकोष्ठमारुक्षत्। अथ द्वारि प्रकोष्ठस्य पिहिते व्याहरदुन्मान्। 'इतो नेदीयसो मस्जिदस्य पुरोहितोऽस्मदुद्वाहं यथाविधि निर्वर्तयिष्यति निशागमात्पूर्वं च सहधर्मिणी मे भविष्यसी'ति। विरतवचसि तस्मिन् गवाक्षावलम्बमाना पुनः प्रोच्चैः प्रहस्य पटप्रान्तेन नेत्रजलबिन्दून् प्रमृज्य सुलेखा समभाषत। 'अरे मुग्ध! अपि मन्य-सेत्वया गृहीतं यत्त्वां मत्पाणिं ग्राहयिष्यामीति।'

उ०—(कोपाविष्टः) कुतस्तर्हि सार्धं मया गेहतः पलायितासि।

सु०—प्रथमं तावत्कन्यान्तःपुरकारागृहादात्मानं मोचयितुं ततः स्वातन्त्र्यसुख-मनुभवितुं च। (शिरः सञ्चाल्य) अत्रैव यथेच्छमवस्थास्य इति विद्धि।

भग्नभ्रूभयानकभालो युवकोऽथाक्रोशत् 'स्वामिकन्यापहरणपापपङ्ककलङ्कितानेनेन त्वत्संबन्धानुष्ठानपूर्त्यै मया शासनपात्रेण भवितव्यम्। न निर्गमिष्यामि त्वां विना। बलात्त्वां गमयिष्यामी'ति स्फुरल्ललाटरेखः सङ्कुचिताननो दर्शितोग्रदन्ततति: सरभसं क्रुद्धोऽसौ। निष्ठुरं च तस्या नवनीतमृदुहस्तौ दृढमगृह्णात्कठिनकराभ्यामात्मनः। परं तस्या भ्रूभङ्गमात्रेण धर्षितः क्षणाच्छिथिलिततद्ग्रहोऽपसृत्य 'यदि मया सार्धं न यास्यसि तदा यवनधर्मोऽस्मदग्राहितोऽहं स्वामिने तवेतिवृत्तं निवेदयिष्य' इति तामतर्जयदुन्मान्।

सु०—(सोपहासम्) आः साहसमेतत्कर्तुं न क्षमोऽसि। पशुमारं पुन हिंस्मे खलु। शृणु तावत्। समस्ताभरणजातं ते वितरिष्यते यदि मामविरोधं विसृज्य निर्यास्यसि। निर्दिष्टोऽत्रोपर्यस्य प्रकोष्ठे रात्रिं नीत्वा प्रातस्तरां निर्गच्छ। पितृचरणैर्यथाज्ञापितस्तथा विधेहि। 'बाढम्, निर्यास्यामि। परं दीयतां प्रथमं निःशेषमुपायनचयः'।

इत्युक्तवति तस्मिन् स्वचोलाभ्यन्तरोत्तीर्णं लघुकूर्चमुद्घाट्य तस्मै तत् समार्पयत्सा। संगृह्यैतत् स लालसः साभिलाषं क्षणाददृश्यतां गतः। तदनु सुलेखा झटिति स्वीयसोपानपङ्क्त्याऽवरुह्य गोशालां प्रति ययौ सत्वरम्।

अथ निर्वर्तितदेहनादिसायन्तनकार्यक्रमा परिभुक्ताहारा च पूर्वनिर्दिष्टोर्ध्वप्रको-ष्ठस्य गवाक्षस्तम्भाग्रमवलम्बमाना निस्तब्धमालोकयन्ती दिग्मुखदत्तनेत्रा मध्ये स्थितवती। मस्जिदतो भगवन्नामघोषः सम्प्रति विरत आसीत्। क्वचिच्चतुष्किकस्य मदापत्रकेन क्वचिन्मल्लपटकजनानां ध्वनिमनोहरगीतेन गाढनिशाया निस्तब्धता विच्छिन्नाऽभूत्। मध्ये नदीतीरपान्थस्य पवनविक्षिप्तस्य समाधिं परितोऽपि चिरादितो अनन्तकूटो दृष्टोऽचरोऽभवत्। सम्प्रत्यन गीतमपि परिश्रान्तस्य तस्याः श्रवणमरण्यायमभवत्। पश्चात्तरस्या-वीणाया झणत्कारस्य मधुरस्वरपदानुगतस्य प्रतिध्वनिः प्रशान्तनिशायां भावयन् परिश्वेतेषु क्षणम्। एधमाननिराशाकुलीकुर्वाणं देवमन्दिरस्य द्वितो विदूरं मार्गीतं

भयानकक्रन्दनमश्रावि सहसा। क्रमेण पवनौघोपशमेन सार्धं तद्रुदितमपि व्यलीयत। सुराल्यस्य घण्टाघोषे विरते जनसमूहे विकीर्णे च निद्रितग्रामटिकेयं शवाच्छादनपटाच्छादितेव स्थिता। झुल्लेकापि क्रमेण गृहीताऽभूच्चिदादेव्या।

अथ निशीथे सहसा स्वप्नाज्जागरिता सोपानद्वारोपरिगतविचित्रच्छायया सम्भ्रान्तेव शयनादुत्थाय सा परितोऽवालोकयत्। परं कृष्णपक्षस्य क्षीणप्रकाशे न किमपि दृष्टिगोचरमभूत्। प्रतिभास एव मे स्यादिति सस्मितं सञ्चिन्त्य मञ्चके पुनरशेत। परमल्पक्षणोत्तरमधःस्यप्राङ्गणे स्थितयोः स्वरध्वनिर्वृद्धदम्पत्योर्न्यपतत्तत्कर्णशष्कुल्याम्।

स्थविरा — कच्चिदसिधेनुका ते निशितेदानीम्।

कृषिकः — अलमस्त्युपलमपि कर्तितुम्।

स्थ० — परेद्युरप्येवमेव कथितं त्वया तथापि तस्या ग्रीवाच्छेदसमये तदाक्रोशो घोरतमो व्यश्रावि।

कृ० — तत्पुनरेकवारं तां तेजयिष्यामि।

इति संलापं समाकर्ण्य विस्फारितनयनाऽन्धतमसे प्राङ्गणमवेक्षितुमपारयन्ती संवादस्यैकैकं शब्दं श्रोतुं सा प्रायतत। शाणस्य कर्कशघर्घरनादेन भयाक्रान्ता पुनः पिहितवातायनसमीपमुपेत्य रन्ध्रैरेकतानेन निपुणं निभृतं निरीक्षितुं प्रायस्यत्।

कृ० — आदौ द्वयोः कतरस्य शोणितोपायनेन कालिकादेवी प्रसादनीयेति ब्रूहि।

स्थ० — प्रथमतो नार्यास्तावत्। तस्या देहबलिदानेन प्रसन्ना भविष्यतीति न सन्देहः।

कृ० — परमतिकृशाङ्गी सा। द्वितीयस्याधिकं मांसमुपलप्स्यते।

इति श्रुत्वा झुल्लेका सवेपथुस्तस्थौ।

स्थ० — नहि नहि। प्रथमं प्रक्षीप्यावस्ताम्।

तदनु दम्पत्योर्वादविवादोऽधिकाधिकं व्यजृम्भत। झुल्लेका च तावत् स्विन्नललाटतला कम्पमानाङ्गयष्टिः पतनोन्मुखी सन्त्रासाकुलापि मुखोद्गतक्रन्दनं कथापि न्यरुद्ध। पर्यन्ते विचित्रभीषणवितर्कपरम्परावशीभूता निपातितजानुः स्तब्धश्वसना दम्पत्योस्तयोः संलापस्वरं मन्दीभूतं शृण्वती गोशालासमीपे भुक्तसुप्तस्य स्वसहचरस्यात्मनो वा संहारो न चिराद् ध्रुवं सम्भविष्यतीति प्रतीता लिखितेवोत्कीर्णेव स्तम्भितेव तस्थौ। विरते विवादे वृद्धदम्पत्योः पितृवनसंवादिनी निश्शब्दता व्यराजत सर्वत्र।

शनैरबुद्धिपूर्वं च झुल्लेकाऽऽस्मानं मञ्चोपकण्ठमाकृष्य विस्तारितकरपल्लवा समुत्थिता ततश्च घूर्णमाना पदे पदे स्खलन्ती पुटीकृताङ्गी शयने निक्षिप्तदेहयष्टिः प्रह्वीभूय सधडधडकम्पमानहृदया निःशब्दं क्रन्दन्ती सम विष्टत। तदनु सोपानपङ्क्तेः शिथिलितकाष्ठमयफलकानां संवृत्तस्तोकस्वनेन सन्त्रस्ता सोपानद्वारमनर्गलमर्धविवृतस्थितमस्तीत्यस्मार्षीत्सा। तन्मार्गलं चिकीर्षुः कस्यापि हस्तेन गृहीतकण्ठमिवात्मानं विभावयन्ती द्विगुणाभिहतेव स्तम्भितगात्री धीरधौरेयापि विधुरितधैर्या युगतुल्यं क्षणमगमयत्। न चिरादकाण्डोन्मुक्तार्तध्वनिरवभिरायां निश्शब्दतां व्यच्छिनत्। ततश्च संघातध्वनिरश्रावि। आर्तनाद-

माकर्ण्य किमप्यकृत्यमनुष्ठितं स्यादिति विद्वान्तरङ्गा भयोद्रेकपिञ्जलाऽऽक्रन्दितुमिच्छन्त्यपि रुद्धकण्ठा स्थितवती सा । "हा हा सहचरमुम्मानं कृषीवलस्यासिभुजङ्गया कथावशेषं कृत्वा तदीयशोणितं कालिकाया इयन्मूर्ध्नि पापण्डजनेनानेन देवताभिमताया महोत्सवप्रसङ्गादुपायनीकृतं स्यात् ।" इत्यविरतं विभावयन्त्याकुञ्चितपिण्डीभूतविग्रहा सितोत्पलानना विस्फारितनयना कथमप्यनन्तक्षणमिव क्षपां क्षपितवत्याभानूदयम् । समये तस्मिन् कृतदीर्घदुःखप्रजागरणया तया शुश्रुवे शकटिकानां घणत्कारः कुटीराद्विदूरात् कस्यचिद्गोपालस्य तन्त्रीनादो गोगणहम्बारवश्च । क्रमेण मस्जिदशृङ्गे पाटलवर्णद्युत्यां विलसन्त्यां झुलेका परिधाय वेषमात्मीयं, समुद्धृत्य च पोटलिकां स्फुरद्वक्षःस्थला सोपानपङ्क्त्या सत्वरमवारुक्षत् । प्राङ्गणे कृषीवलस्य समं गेहिन्या मन्दमन्दस्वरेणालपतः समीपे लम्बमानां शाणकन्थां भूतलं शोणितपूरेण प्लावितं चालोक्य 'कथं नाम जनोऽयं निष्ठुरो व्यतीतरात्रौ कृतघोरकृत्यः शान्तं शान्तं संलपेदि'ति चकितचकिता भीतभीतेव युवतिरवर्णनीयजुगुप्साभिभूता पदमेकं पुरःप्राचलत् । आलोक्य तां स्थविराऽब्रवीत् । 'एहि तावदारभस्व दैनिककार्यमि'ति । झुलेकां जोषं स्थितां वीक्ष्य पुनस्तां संबोध्य प्राह स्म जरठा । 'गृहाण कर्तरीमिमां प्रक्षालय च ताम् । किमिति भित्तिवत्तिष्ठसी'ति । कर्कशमेवं भापिता झुलेका निरुत्तरेति सोपहासं कृषीवलेनाभिहिता । 'कुतः सूक्ष्मदुकूलवासांसि पुनः परिहितानि भवत्ये'ति । 'इतःप्रस्थास्यतेऽद्य मये'ति झुलेकाया वचो विगणय्याभोरस्थविरा । 'खण्डशो विदारयिष्यसि परिधानमिदम् । अभ्यरान्तरं परिधाय दोहनं विधेहि' । इत्यभिहितामपि निरुत्तरां तरुणीं सूक्ष्मं निरीक्ष्य पुनः सा प्राक्षीत् । 'अपि सुखं न निद्रितासी'ति । 'नही'ति झुलेकयाऽर्धोच्चारितं वचः पुनरवधीर्य 'प्रक्षाल्यतां क्षिप्रमसिपुत्रिकैषा । महोत्सवदिनेऽस्मिन् प्रातरेव कालिकादेव्यै मेषस्यास्य बलिदानं विधेयमस्माभिर्व्रतानुसारेणे' ति ।

कु०—(सोपहासम्) प्रायोऽस्मद्वादविवादेन गतरात्रौ भवत्या निद्राभङ्गः समजनि । अजहत्यां चिकीर्षुरासं परमजाइननमैच्छन्मम गेहिनी । तथापि पर्यन्ते स्वाभीष्टं साधितं मया ।

समाकर्ण्यैतत् तरुणी सम्प्राप्तसमाधानसुखा दीर्घमुच्छ्वसन्ती गोशालास्तम्भमवलम्ब्य विनोदझर्झरपूरप्लाविता प्रोच्चकैः प्रजहास । तद्विनोदकारणमनवगम्येपकुपितेव ' किं संवृत्तमि'ति पप्रच्छ वृद्धा । 'न किमपि । वेषान्तरं परिधाय शीघ्रमेवायास्यामी'ति मृदुगिरा निगद्य प्रति सोपानमधावद्बालिका । सोपानस्यावतरणस्थले युवकमालोक्य सहसा विरतगतिः सा पुनः प्रोच्चैर्जहास । पृच्छापूर्वकमवलोकयन्तमुस्मानमभ्यधाच्च 'अन्यथा मया भवितव्यम् ।'

उ०—आः ! अन्यथा न चिराच्चिन्तयिष्यसीत्यहासयेव ।

झु०—नैवं नैवं । वेषपरिवर्तनम् ।

इत्युक्त्वा तस्मै सहस्ताक्षेपं स्वस्तीति निर्दिश्य झटिति झुलेका स्वनत्सोपानमालामारुक्षत् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

१३. 'मत्स्यजीवी केवलम्'

प्रारब्धस्य द्वितीयमहायुद्धस्य मासद्वयं व्यतीतमासीत् । विषमे कालेऽस्मिन्न-संख्यानर्थान्विते श्रेष्ठशिक्षणार्थं स्वदेशान्निर्गमो मातृहीनस्यैकाकिनो मदीयात्मजस्य कथमन्वमन्यत मयेति नितरां खलु विस्मयेऽहम् । न चिरादनुतापेनादन्दह्यत हृदयं हि मे । तथा हि । द्वित्रदिनापगमे पुत्रस्य निर्गतस्याऽऽदननामकद्वीपान्नातिदूरे रक्ताभिधे सागरे नौका भग्नेत्युदन्तो दारुणो मम कर्णपथे न्यपतत् । परं कति पान्थास्तिरोगताः कति चाभिरक्षिता इत्यज्ञातमनुसरणमप्रायमभूत् । सप्ताहमेकं च वर्षसहस्रायमाणं नरकयातनामयमिव चिन्तावेदनावडवानलमहाज्वालामिवोल्लसन्निद्रः सन्देहवह्निज्वालाजालैः प्लुष्टहृदयः कथं कथमप्यगमयम् । गाढतमोमयपेटिकायां बन्दीकृतो मधुकर इव संशयान्धकारे सुतस्य पारमार्थिकं वृत्तं प्रतीक्षमाणोऽवसन्नगात्र इव स्थितवानहम् । परमगाधानुकम्पया परमात्मना रक्षितेषु पान्थेष्वस्ति मे पुत्रक इति वृत्तेन तत्पुनर्जन्मवृत्तेनेव सम्भ्रान्तः स्तम्भितः इव निर्वीर्योऽभवं येन पुत्रचिन्तासन्तानैकतानस्य मे प्रतिपत्तिजडस्य परिस्थिति-परिवर्तनमवश्यमेव समजनि । परं क्व गन्तव्यं किं स्थलमनुकूलं स्यादिति यावद् व्यचिन्तयं तावद्विषुमन्देशोऽभिनन्दनपूर्वकः केनचित्सुहृदा प्रेषितो मत्करतलमागतः ।

त्रिंशतेर्वर्षेभ्यः प्राङ् न्यवसमहं सह तेन कस्मिंश्चिद् ग्रामे रमणीये कोंकणदेश-मण्डलनिवेशिने । मित्रस्यास्यालये समुद्रोपकण्ठेदग्रभूमौ निर्मिते कृतावासेन तदा मया तनयस्य मे जन्मवृत्तमाकर्णि । तदारभ्य स्थलमेतत्पुण्यक्षेत्रमिव मच्चेतसि कृतपदमासीत् । तत्र च पुनरागमिष्यामीति सुहृदे प्रतिश्रुतमासीन्मया तदा । अथासौ प्रतिश्रवः सदर्पपरिप्लुतान्तः-करणस्य मम स्मृतिपथमायात् । अपरं च समये तस्मिन् कस्यचिद् दर्पस्यावलोकनेन हृदयं मम बहुविधं कालं करुणरसनिर्झरपूरेण प्लावितमासीत् । व्यतीतेषु वत्सरेषु विविधप्रसङ्गेषु व्यतिक्रम्यास्य स्मृतिपथाद्गलितेष्वपि तस्य मत्प्रवर्तिन्या अङ्गनायाः प्रतिमा सदैव विराजमानाऽऽसीन्मच्चेतसि । पयोनिधितटे चिरादाश्लेषितस्य स्मरणं कुसुमामोदभर इव मच्चेतसि पुनः पुनः प्रादुरभूत् । वसन्तर्तुसमये रसालतरौ विकसत्कुसुममञ्जरीभरस्य पुनरुद्गम इव व्यतिकरोऽयं यथापुनः साक्षाद्वर्तमान इवाभात् । तद्यथा ।

प्रचलत्सु पोतेष्वेकं निपुणं वीक्षमाणा सागरतटेऽवातिष्ठत ,यावद् द्योतमानोदरेषु पयोधे- र्बिम्बमात्रमिव सोऽदृश्यत । ततस्तीरं विहाय प्रचलन्तीं तामन्वगच्छं न चिराच्च ग्रामान्त- र्गामिनि मार्गे तत्समीपस्थोऽभवम्। पृष्ठतस्तामवलोकयंस्तस्या सरलद्रुतगत्याऽनूढया बालि- कया तया भाव्यमिति व्यतर्कयम् । निकटवर्तिन्यास्तस्या ऋजुभावशंसि वदनं तन्वङ्गयष्टिं च विलोकयतो मे तर्को दृढोऽभविष्यद्यदि तत्कण्ठे निर्वृत्तोद्वाहनिवेदकां मङ्गलसूत्रमालिकां नाद्रक्ष्यम् । अथावयोः प्रचलतोर्मध्ये स्वल्पिष्ठमात्रमन्तरमासीदिदानीम् । अतः स्फुटमालक्षितं मया यत्स्वीयायतरुचिरनयनयुगलेन नवयौवनसहकृतसौन्दर्येण चास्यैषा जितभूयिष्ठाभिजाताङ्गनेति । अथ क्षणमात्रं विरम्याध्वनि तन्मधुरस्वरामृतरसं पिपासुस्ता- मवदं 'तृषितेन मया जलमपेक्ष्यते । अप्यस्ति प्रपा क्वापि सन्निधौ' । इत्यभिहिता मया सा स्वगेहं मां निमन्त्र्य शीतनारिकेलरसः परिवेष्यतां श्रीमद्भिरिति साग्रहं प्रार्थयत । भृशं प्रमुदितोऽहं सादरं तन्निमन्त्रणं सपदि स्वीकृत्य सह तयोदचलम् । यथा प्रागेवाव- कल्पितं मयाः तथा तस्याः स्वरध्वनिमत्युत्कृष्टं मृदुलं च तद्वाक्सरणिं च माधुर्यं कुलाङ्गनावाग्विडम्बिनीमुपालभे । क्षणाद्विमोहितोऽहं तथा पृच्छामकरवं यथोत्तरप्रदाने दीर्घं सा व्याहरन्ती मृदुस्वरेण मामानन्दयेत् । कथितं च तया । 'मदीयशिशुर्ज्वरा- क्रान्तोऽस्ति । तस्यास्वास्थ्यकारणान्मत्स्यान्वेषणाय तस्य पित्रा ग्रामाद्बहिर्नाद्य गन्तव्य- मित्यकल्पयम् । डिम्भोऽयमेक एव तनय आवयोरि' ति। 'अप्युपसेवेय भवत्या बालम्, अस्मि भिषगहम् । भवत्यानुमोदितो मुदा तं चिकित्सेयम् ।' इति मयोक्तं द्रुतम् । सा च तदा कृतज्ञतापूर्वकं "ध्रुवं खलु परमात्मनैव मदीयस्निग्धसुतस्य गणुनाम्नः परित्राणाय प्रेषिताः स्युः श्रीमन्तोऽत्र । चतस्रो रात्रीर्ज्वरेणार्तो जनकं बहिर्मा स्म गम इति प्रार्थयत बालः । परं दिनमेकमप्यपव्ययितुमनिच्छता पुत्रकस्य तातेनोक्तं 'वत्स, सर्वोऽयं व्यवसायस्तव हितायैव । व्यवसाय एष द्रव्योत्पादकः । धनेन च भूयिष्ठवस्तूनि क्रेतुं प्रभवन्ति प्रजाः' । इत्येवं व्याहरता तेन साधूक्तं खलु । गणुरपि चतुरः पितुः प्रत्यागमस्य एकैकक्षणमनवरतं गणयन् स्थितोऽस्ती "ति ।

न चिरात्तस्या नानाविधविकसत्कुसुमान्वितैस्तरुभिर्विराजितरमणीयं कुटीरमासा- दितवन्तावाम् । पीतनीलरक्तवर्णसुमनसां वृक्षावलम्बमानानां गुच्छजातेन कुटीरस्य तस्य मनोहरा सुषमा । अथ गृहस्वामिन्या प्रवेशितोऽहं कुट्यन्तर्भूतलविस्तारित- किलिञ्जमधिशयानं चतुर्वर्षदेशीयमर्भकं तस्या अद्राक्षम् । मत्सत्काराय पेयमानेतुमप- सृतायां तस्यां शिशोर्नाडीपरीक्षणमकरवम् । ज्वरितस्यास्वास्थ्यं नैतावदासीद् यथा जनन्याख्यातम् । परं डिम्भस्यास्याकृताद्वितीयो वदनाकारः सातिशयं चित्ताकर्षको मेऽभवत् । क्षणमात्रालोकनादेव प्रौढवयोनुरूपधिषणोपेतोऽयं शिशुरित्यकल्पयम् । अनति- क्रान्तशैशवस्य बालस्य तस्यानने नवनीतकोमले किमपि नैतिकं किमप्याध्यात्मिकमालोकि तेजो मया। जनसमूहे महत्यप्ययं वैशिष्ट्येनोपलक्षितो भवेत्सकृद्दृष्टस्यास्य च न विस्मरेदाननं- जनः । बकुलकुसुमसुकुमारतनोर्मुखात्तस्यातिमधुरमधुराः सपरिहासाः सोत्साहाः प्रसत्तु- रालापाः । बालस्यास्य स्मितेन स्नपित इवानुलिप्त इवानन्येन कुतूहलेन विस्मयेन च

जोपमश्रणवं मृदुलां तद्गिरम्। जीवनानन्दभूते नन्दनेऽस्मिन् पितृभ्यां वर्षितेन प्रेमनिर्झरपूरेण कुटीरमिदं प्लावितमिति स्फुटमेवाभूत्क्षणात्। स्वजीवितसर्वस्वभूतसुतार्थमेव प्राणानधारयतां जायापती। तदर्थमेव पुत्रवत्सलः पिता प्रायस्त्यक्तरां प्रतिदिनं येनोपलभेत प्रौढवयसि जीवनसौकर्यं शिशुरयम्। एष च पितृप्रेमोद्रेकस्य पात्रमभूदित्यप्युलक्षितं सपदि मया। बालकेन तेन प्रदर्शितसमुदाचारेण स्वल्पपरिचितस्य मे सत्कारायाः नैकाभ्युपाया विचिन्तिताः। शयितश्च क्षोणीतले सोऽभ्यधाद् 'यदि श्रीमद्भिरनुमोदितः स्यां ग्रामोपकण्ठप्रदेशं निखिलं श्रीमद्भ्यो दर्शयिष्यामि। सन्त्यत्र कानिचित्स्थलानि सुदर्शनानि योजनमात्रदूरं पिशाचाश्रितो पुरातनवीराणां दुर्गं' इति। तद्विचारशीलतया विस्मिताय *मह्यमाख्यातवानयं बालः कस्यचित्सिद्धस्य लोकोत्तरचरितं यस्य समाधिर्मम सुहृन्निवासा*-त्नातिदूरस्थोपत्यकाया अधोभागे निवेशितोऽभूत्। 'अपि जानन्ति श्रीमन्तो यदस्मद्देवालयेऽग्रन्येन पुरोहितेन श्राविताः पुराणकथाः। तातपादा अपि मे पुराणकथानकमहापुरुषा इव पुण्यवन्तः। अत एव स्निह्यति पूतात्मनि तस्मिन् परमेश्वरः। सर्वाभीष्टं च वितरति तस्मै देवः'। इति बालकेन तेन सगौरवं मधुरमधुरवचसा निवेदितं वृत्तान्तमाकर्ण्य नितरां विस्मितोऽभवम्। समयेऽस्मिन् जननी शिशोर्गृहकार्यव्यापृता प्रकोष्ठे गतागतं कुर्वन्त्यपि वचनेऽस्य बद्धावधाना बभौ। कुटीरमिदं तेनैव विमोहितम्। तस्यैव मधुरस्वरेण *सुधाधारामधरीकुर्वता दिव्यवाण्येव तत् प्लावितमिति* मच्चेतस्यभूत्। *यथा यथा* च तत्र चिरायितोऽहं तथा तथाधिकं कुटुम्बेनानेनाकृष्टः समभवम्। अथास्वाद्य नारिकेलरसं सबालगृहस्वामिनीं सादरमापृच्छ्य निर्गमिष्यते मे तनयस्य जन्मपत्रिकां प्रदर्शयितुं प्रावर्तत सा। विषयेऽस्मिन्नविद्वानहमित्यभिहिते मया पत्रिकेयमलौकिकी किलेति न्यवेदयत्सा मन्दस्वरेण। ततश्च क्षणोत्तरं पुनरब्रवीत्। 'बालोऽयं ननु पूर्वजानां पुण्योदयादुपायनीकृतो विभुना युवाभ्यामिति प्रागेवोक्तं भगवतो विष्णोरायतनस्य नेदीयसः पुरोहितेने'ति।

अथार्धघटिकोत्तरं सुहृद्गेहमासाद्य मम प्रातःकालीनमनुभवं मत्स्यजीविकुटुम्बस्याभ्यागमं च न्यवेदयं तस्मै। अभिहितं च तेन। 'अम्बां सपुत्रामुद्दिश्य मन्येऽसि ? परिचितं मे कुटुम्बमिदम्। अर्भकोऽस्यास्या आश्चर्यास्पदमिति वदन्ति जनाः'। इति वचनश्रवणेन-पर्याप्तान्तं मां वीक्ष्य पुनर्वक्तुमुपाक्रमत सः। 'डिम्भोऽयं किल सामान्योत्तरमनिर्माणवता-भ्यर्थितमपि यदि किमपि संपादयेत्तदपि मत्स्यजीविनोऽत्र क्षणमपि तं न संभावयेयुरि'ति। 'न कोऽपि सिद्धः स्वदेशे संमान्यत' इत्याङ्ग्लसूक्तमनुस्मरन्त्यां मया पुनर्निर्भरमभि-हितम्। 'मत्स्यजीविनोऽत्यन्तमूर्खा धनधान्यविना विधानशीलाश्च खलु। पुरातनमूर्खेषु यथा इमे स्वजात्यपेक्षयोत्तमकुलोद्भवस्य धनाद्यायवर्धिनः सामान्यदरिद्रस्यापि पादयोः स्वशिरांसि निदध्युः परं स्वजातीयं सिद्धपुरुषमपि दूरमितावधीरयेयुः'। इत्युक्तवति सुहृदि भणितं मया 'स्वाभिमानविवर्जिता स्युरमी ननु च स्वजातिमानाशेन निरूपयन्ति' इति।

प्रस्थितानां मत्स्यजीविनां मन्दभागानां चिन्तनेन व्याकुलोऽभवम् । नासीदपि मे शङ्का निष्कारणा । परेद्युर्हि समुद्रतटे शोकोद्रेकेण ग्रस्तं जनसमूहमद्राक्षम् । भूयिष्ठास्तत्र तत्तदासविनाशास्सकरुणं व्यलपन् । भर्तुर्नाशस्य शोचनीयोदन्तेन स्तम्भीभूतामम्बामपि समुदायेऽस्मिन् व्यलोकयम् । संक्षुब्धयद्धदृष्टयास्तस्या रुचिरलोचनयुगलं बाष्पबिन्दुशून्यमासीत् । परेशकृपया सुरक्षितप्रत्यागतान् बान्धवान् कतिचिद्योषितः प्रहर्षाश्रुप्रवाहेण स्नावयामासुः । 'तवात्मजो न पुनरायास्यती'ति विज्ञापिता काचित् स्थविरा कुक्षियष्टिमवलम्ब्योपस्थितेह शोकार्णवे न्यमज्जत् । दुःखातिशयात् तपस्विनीयं पलितकेशकलापमात्मीयमाकर्षदुरश्च प्राताडयदवसन्नपाणिभ्याम् । अम्बा तु निश्चला वेतसीव पाण्डुरा लुप्तभावा सुप्तिनेव पराभूतेवान्तर्दहद्दुःखात्मनः सहस्रधा स्फुटीकुर्वती ओपमस्थात् । जनपूर्णोऽपि शून्यीभूतो ग्रामो दशदिशश्चान्धीभूता इति निःशब्दं निर्विकारवदनं सा व्यानक् । प्रथमदर्शनजनितप्रीतिरनुकम्पयाभिभूतोऽहं तामुपेतवान् परं किं वक्तुमुचितमिति प्रतिपत्तिमूढस्तूष्णीमेव मुहूर्तमवस्थितवान् । क्षणोत्तरम् 'अपि सह भवत्या कुटीं गच्छेयमि'त्यनुनेतुमधार्षि मया । अथ सकम्पशिरसानुमत्य मदभ्यर्थनां मयानुगम्यमानाग्रे सा प्राचलत् । पुत्रदर्शनेनाश्रुबिन्दुषु विमुक्तेष्वेतद्दुःखावेगस्योत्कटतेयन्मन्दीभवेदित्याशास्यत बलवन्मया । परं मत्पूर्वकल्पितप्रतिकूलं तयाचरितम् । 'अपि तातपादा नाद्यापि निवृत्ता' इति बहुदिनान्तरितदर्शनेनेव सोत्कण्ठं प्रतीक्षमाणेन बालेनानुयुक्ता सा रुद्धकण्ठं मन्दस्वरेण प्रत्युवाच । 'तव तातस्य पोतो न प्रत्यायातोऽद्यापी'ति । भग्नाशः शिशुरशङ्कितानर्थोऽपि चिन्ताकुलोऽभूत् । परं सायं समुद्रतीरं गत्वा पितरं सहर्षं विस्मापयिष्य इति संकल्पयितुं बालः प्रवृत्तोऽभूत् । 'तातचरणा मामुद्वृत्योर्ध्वगगनं प्रति निक्षेप्स्यन्ती'त्यभिधाय प्रेमनिर्भरेण मनसा चिन्तयन् पतत्रिशावकानन्दं विडम्बयमानः प्रजहास । अम्बा तु पतिविरहविधुरापि न बाष्पादिकोऽद्गारमकार्षीत् । शून्यदृष्टिः सा केवलं बालस्य जल्पनं श्रावं श्रावं निःशब्दाऽतिष्ठत् । शोकस्य तादृगनुद्रेकोऽस्वाभाविकः प्रत्यासन्नानर्थशंसीति प्रत्यभान्मे ।

तदनु श्वः पुनरायास्यामीति बालकाय प्रतिश्रुत्य कुटीरं व्यसृजम् । क्रमेण मन्दीभूते प्रभञ्जनवेगे सायंतनिकसमयोऽतिरमणीयतामभजत । सुहृद्गेहे मदर्थं निर्दिष्टप्रकोष्ठस्य वातायनतः सरसः श्लक्ष्णतामनुकुर्वन्तमब्धिमवालोकयम् । विदूरं ददृशे सरित्पतिः सरितं कामपि संजिगमिषुरिव प्रशान्त इव रोमाञ्चित इव तथा निश्चलो यथा नीलमयाभोगादवलम्बमानोऽम्बरतलादिव । अथ तस्मिन् क्षणे सागरतीरे कस्याश्चिन्नौकाया आगमप्रसंगतः संजातसंरम्भः स्फुटमालोक्यत । प्रायो नौवाह्यभाण्डसंग्रहस्य पोतेनानेन भाव्यमित्यतर्कि मया । पुरः प्रस्थानाश्चाक्षेचन पान्था नौकाया अवारुरुक्षिष्यपि मयादर्शि ।

अथ परेद्युः प्रातस्तरां सह मित्रेण विहाराय गतेन मया सूर्योन्मिमनात् पूर्वमम्बाया गेहमुपस्थातुं नापारि । विदूरस्यालोके यद्दृष्टिः शून्यलोचना तपस्विनीयं कुटीरस्य देहल्यां तिष्ठन्तीं तदन्तिकं समुपेतमपि मां नालोकयत् । 'अपि कुशलं बालकस्ये' त्यनुयुक्ता मया साऽब्रवीत् । 'उपाल्पविनृत्स्वरप्रजगुतुइत्लं क्षाम्यति स्म बालस्य मनः ।

रात्रौ पितुरन्वेषणार्थं निर्गतो गृहात्नाद्यापि प्रत्यागतः। बालस्य दैवमनुकूलं प्रसादकं भवेदिति मनसि कृत्वा तस्य प्रस्थानमन्वमंसि मया। को जानाति काऽद्भुतघटना नियतेरिति। अपरं च तज्जनकस्य तिरोहितस्य शोचनीयं वृत्तं तस्मै निवेदयितुं नैच्छम्। समुद्रतीरे कोऽपि तस्मै निवेदयतु वृत्तम्'। इत्यभिधाय स्फुटितहृदयाऽन्तर्गतशल्येन दुःसहदुःखाभिहतेव प्रथममेव मुक्तकण्ठं रोदितुमारब्ध सा। 'जन्मान्तरदुष्कृतस्य फलमवाप्यते पातकिन्या मये'ति मुहुर्मुहुरात्मानं सगद्गदं शपन्ती नेत्रजलमनवरतमस्रावयत्। नार्हस्यनिन्द्यमात्मानं निन्दितुमि'त्यभिधाय द्रवीभूतान्तरङ्गोऽहं तस्या बाष्पप्रवाहोपशमपर्यन्तं जोषं स्थितवान्। ततश्च 'बालमन्वेष्टुं यास्यामि भवत्यानुमत' इत्युक्तवन्तं मां कम्पितशिराः प्रत्युवाच क्षीनदीना सा। 'निखिलरात्रमाप्रभातं पर्यटन्त्याऽपि न मयोपलब्धो बालो न केनापि मत्स्यजीविनावलोकितो वा। स्वल्पिष्ठेव ग्रामटिकेयं परं वेष्टितास्ति परितः पयोधिना। नावतिष्ठेत स पितृरहितः सह मया मन्दभागिन्येति प्रायो नियत्या निर्दिष्टं स्यात्'। इत्यनवरतं नयनजलवर्षिणी साऽभिधाय करपल्लवाभ्यां नेत्रजलप्लावितमाननमावृत्य क्षणं निश्चला तस्थौ। न व्यलपन्मेदानीम्।

अथ नैकदिवसान् बालकमन्वाया अन्विष्याति सर्वत्र नैष्फल्यमेवोपनतं गवेषणस्य मे। पितुस्तिरोधानमनुकुर्वतोऽस्यैकस्यैवात्मजस्यादर्शनेन तपस्विनीयं नचिरादवसन्ना भवितेति मे शङ्का याथार्थ्यं न भेजे। तथा हि। न पुनस्तां रुदतीमपश्यम्। दैवनिष्ठा तस्या मां व्यस्मापयततराम्। क्रमेण च सम्प्राप्य स्वास्थ्यं मनःशान्तिमपि शनैः शनैरुपालभत सा। पतिपुत्रयोर्विनाशान्निजसुखं न लुप्तं परमनवरतं तयोश्चिन्तनेन तन्निरन्तरमेव स्थास्यतीति सा मां समाश्वासयत्। साध्व्यास्तस्यास्तितिक्षा मनीषिणस्तत्त्वज्ञानमभ्यशेत खलु। श्रमामान्यस्मादुपरामः। तदत्र पुनरागन्तुं न विस्मरिष्यामीति ग्रामान्निर्गमात्पूर्वं सुहृदे प्रतिश्रुतं मया।

समस्मारयत्पुराणेषु सङ्कीर्तिता दिव्यविभूतीः । तमालोक्य कारणं विना सहजप्रेमनिष्पन्द-निर्भरं मे हृदयं समजनि ।

अथोत्तरेद्युर्गगनतलमध्यमारूढे सवितरि नौका निर्दिष्टस्थानं सकालं यदा प्राप तदा मुनिकुमारमिमं संभावयितुं मत्स्यजीविनां स्त्रीपुरुषार्भकाणां महौघो घट्टे संमिलितोऽदर्शि मया । समुल्लासितो जनोत्साहेन लोकयात्रायामस्मिन् पुनरपि निमङ्क्ष्यामीति मनसि कृतं मया । मदागमनाभिज्ञः सुहृन्मे न समायातस्तत्र । कथमपि लब्धमार्गो व्यलोकयं काञ्चनाविकृशाङ्गयष्टिं मध्यवयस्कामङ्गनां यतिकुमारदर्शनानन्दानन्दीमिव जनैर्बहिष्कृतामिव महतां सरभसं प्रचालितां च । पूर्वं वर्णिता मित्रेण मे धर्मोन्मादजन्यमूढकल्पनाकथा श्रद्धालोर्जनस्यास्य मत्स्मृतिपथे न्यपतदिदानीम् । घट्टस्थले विलम्बमानो मुहूर्तं स्थितवानहमन्वेषुमस्यां यस्या ईश्वरेच्छावलम्बनं तितिक्षा च मामियत्कालोत्तरं पुनरायातुमत्र प्रालोभयेताम् । परं मोघीभूतो मे गवेषणप्रयत्नः । न क्वापि तस्याः संवादिनी दृष्टिगोचरता मयासीत् । तदनु भग्नाशः प्रस्थितः सुहृद्गेहम् । अस्तङ्गते भगवति सहस्ररश्मौ प्रदोषस्य मन्दमन्दप्रकाशे स्खलितमार्गोऽपि दिष्ट्या न चिरात्समुचितचरणपथमुपलभ्य तत्र च प्राप्तवानहम् ।

अथ रात्रौ समाप्तसंध्याहारयोरावयोरभाणीत्सुहृन्मे—" निःसंशयं समायातोऽसि पुनरादातुं किमपि चलचर्मकमस्मृतमयं विज्ञानविस्तरपूर्वमभिनन्दितं त्वये"ति । तथैव क्लिष्टेति वद्वचसो यथार्थ्यमुररीकृत्यापृच्छम् 'अपि जीवति सौम्यवृत्तिरम्बायापि न वेति' । 'जीवन्त्येव सा परमतीताभिज्ञाना खलु । कृत्स्नशः परिवर्तिताऽस्ति सम्प्रति' इत्यभिधाय मे सुहृत्तमालुपानं प्रक्षाल्य वृत्तमम्बायाः कथयितुमुपाक्रमत । यथा—

"तपस्विनीमिमामकाले परिगतवयस्कां नाभिज्ञास्यसि खलु । निष्फलजीवितेन निर्गोधा, निरालम्बना, ग्रामीणैरत्र मायाविनीति तिरस्कृता, निद्राचारिणी, विंशत्यब्दपूर्व तिरोहितं तनयं समाह्वयन्ती जलान्तः प्रच्छन्नो ध्रुवं पुनश्च स्वस्यै समर्पयिष्यत इति प्रतीता "। एतदाकर्ण्य दोदूयमानचेतसं मां सुहृदभ्यधात् पुनः । 'अज्ञानान्धकारस्य तेषां ध्वंसनमशक्यप्रायम् । श्वो हि वीरेन्द्रस्य कन्दरेऽत्र कस्यचन तरुणतापसस्य श्रोतुं प्रवचनं संगंस्यन्ते परःसहस्राः मत्स्यजीविन " इति ।

'मुनिकुमारोऽयं सहयात्री मे । तथैव नौकया प्रवासं कृतवानद्य' । इति निवेदितो मया सुहृद् व्याहरत् । 'विश्रावितोऽभिमतस्तरुणोऽयमलौकिकप्रभावः स्पर्शमात्रेण सर्वव्याधीनुपशमयतीति श्रद्दधते मत्स्यजीविनोऽन्याः । विश्वामित्रकुलोद्भवो भूसुरवरोऽयमिति तमन्धवत्पूजयन्ति । यदि मया सह वीरदुर्गमायास्यसि श्वस्तदा तेषां हास्यास्पदीभूतां श्रद्धां कुमारेऽस्मिन् स्वयमेव साक्षीकरिष्यसि' इति ।

अथ रजन्यां तस्यां शयने शयितोऽपि चिरमुन्निद्रः स्थितवानहम् । हिमांशुना पूर्णकल्पेन वितततरोऽम्बुधे रजनायितो नैकयोजनदीर्घधवलमच्छदपट इव शुशुभे । अचिरमगोचराकामस्यां शयने आमन्दविष्यतिर्नोचितेति तपस्विन्या अम्बाया दिदृक्षया प्रेरित इव बहिर्गन्तुं प्रवृत्तोऽभवम् । विविक्ते रत्नाकरस्य तटे चन्द्रमण्डलेनाह्लाद्यमाने

मञ्चः, श्रेष्ठिभी रजतसुवर्णनाणकपूरितानि पात्राणि रत्नखचिताभरणजातं च । तानि सर्वाणि स्पृष्ट्वेव सशिरःकम्पं स्मितमात्रेणाङ्गीकृतानीवादर्शयन्मुनिः । अथ भगवतो मार्तण्डस्यास्तमनसमये समग्रमपि प्राङ्गणं परःसहस्रैर्जनैः पर्यपूर्यत । तदा मुनीन्द्र आसनात्समुत्थाय बद्धाञ्जलिः श्रीमद्भागवतपुराणगतस्तोत्रश्लोकं गम्भीरेण श्रुतिमनोहरेण स्वरेण गातुमारब्धवान् । यथा—

यं ब्रह्मावरुणेन्द्ररुद्रमरुतः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवै-
र्वेदैः साङ्गपदक्रमोपनिषदैर्गायन्ति यं सामगाः ।
ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो
यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥

समाप्तस्तोत्रपठनमात्रः क्षणं जोषं स्थित्वा यावदुपदेष्टुमारभते तावत्कस्याश्चन वनिताया आक्रोशस्वरः पुरुषस्यैकस्य सन्तर्जयमानस्य कर्कशध्वनिनानुगम्यमानः सहसा समाकर्णि । कोऽपि जनः प्राङ्गणं प्रविविक्षुर्दौवारिकैः सरभसं निष्कासितो बहिःस्थादिति संक्षोभस्य कारणमवगतं मया ।

"प्रविशतु सा । प्रविशतु सा ।" इति प्रत्यक्षीकृतव्यतिकरेण मुनिना प्रोच्चैरादिष्टम् ।

"मायाविनीयम् । बहिष्कृतास्ति । निष्कास्यतां सा ।" इति श्येना इव शकुनिमण्डले युगपदेव केचन सभामण्डले समाक्रोशन् ।

"मा भूत्कोऽपि बहिष्कृतो विभुना निर्मितः प्राणी । समायातु स मत्सविधे" इत्युदीर्येङ्गितेनैव दौवारिकं प्रवेशयितुं स्त्रियमेकां निरदिशत्तापसः ।

अम्बामन्तरा नास्तीयमन्येति सहचरो मे कर्णेऽजपत् । वस्तुतश्च साऽभूदम्बैव । दीर्घाञ्चलाम्बरवेष्टितशिथिलाङ्गयष्टिः सा यावन्मन्दमन्दमसृपत प्रति पीठिकां मुनेस्तावत्तामुद्दिश्य विकृतापवादोक्तिनिकरो जनस्य मुखाद्विसृतः शुश्रुवे । मुनीन्द्रेणोत्थमितमात्रे हस्ते कलकलरवमुखरितः समुदायः सद्यस्तूष्णीं स्थितः । यतिश्च पार्श्वमुपेतुमम्बायै संज्ञां ददौ । सा च सप्रश्रयं विनतमुखी संत्रस्ता शुनीव सकरुणमभिहिता वेपमाना तं समुपेत्य पार्श्वेऽवातिष्ठत । यति स्वमनोरथं पिपृच्छिषोस्तस्या वाणुदीरणात्पूर्वमेव व्यलीयत ।

'कोऽस्ति भवत्याः क्लेशः । निर्भयं कथ्यतां तावदि'ति सौम्यया गिरा सातिशयं दर्शितादरो मुनिर्मन्द्रेण स्वरेणान्वयुङ्क्त । तदाकर्ण्य चक्षुषी विसृज्य बाष्पान् कथं कथमपि संरुध्य निकृष्टेति जनेन मन्यमानाहमिति व्रीडया, भिया, दीनतया क्षितितलनिहितनिश्चलनयना मुहूर्तं निःशब्देयं तस्थौ ।

'मा शृणुत मायाविन्या अस्या असंबद्धं कुत्सितवचः । निष्कास्यतामेषे'ति प्रतिवादिभिरम्बाया विवक्षितं बहुभिः सभामध्यैर्युगपदाकुश्यत । मुनिश्च हस्तमुद्यम्य मारणविक्षेपकृताघोषं प्रतिरुध्य 'कथ्यतां निर्भयं भवत्ये'ति भूयोऽप्यधारम्बाम् । तदा प्रबलसम्भ्रमातिभारमन्थरहृदया सा व्याहरत् ।

ज्योत्स्नया क्षणमात्रं प्रचलतो मे विदूरं मद्दिशमभ्यायान्ती दीर्घकृशाकृतिरम्बा दृष्टिगोचर-
तामगमत्। यथा यथा नेदीयसी साऽभूत् तथा तथा शोकात्मकगीतस्य मन्दमन्दकलरवः
स्फुटमश्रावि मया। अन्तरान्तरा च सुतरामवदीर्णहृदयायास्तस्या रुदितध्वनिः शुश्रुवे।
नेदिष्ठभूतायास्तस्या अस्थिपञ्जरभूतायास्तत् परिवर्तनमालोक्य नयने मे पूर्वदृष्टाम्बेयमिति
न व्यश्वसिताम्। पूर्वं रुचिराकृतेः परमिदानीमाभासमात्रभूताया नेत्रयुगलं मुकुलितप्रायं
शिलोत्कीर्णमूर्तेर्नेत्रयोः सादृश्यमभजत्। समुद्रतटप्रान्ताभिगमनात्सावधानमात्मानमभि-
रक्षितुमलं जागरिता दीनदीनस्वरेणाह्वयन्ती निजात्मजं प्रसारितकरयुग्माऽन्वनयत्पयोधिं
यथा—"हा हा रत्नाकर! वञ्चितास्मि त्वया। किमर्थं निर्घृण इव गोपायसि पुत्रैकजीवि-
ताया मे गणुम्। अपि नास्ति पर्याप्तो रत्नराशिस्तव जलाभ्यन्तरे यदपहृतं त्वया मे
पुत्ररत्नम्"। इत्युपालभत सा मुहुर्मुहुः सरित्पतिम्। अन्तरान्तरा पुत्रस्य जीर्णवस्त्रखण्डं
कण्ठे गृहीत्वा व्याक्रोशत्सा। समुपेता नेदिष्ठमपि मदुपस्थितिमजानतीव पुरः प्राचलत्।
चिरं समाह्वानकलरवं कुर्वती प्रस्खलन्ती पदे पदे बाष्पायमाणलोचना सनिर्वेदं पुलिनेषु
गतागतमकरोद्यावदतिश्रान्ताऽसौ समजनि। अहमपि रजतायितस्फटिकसिकतास्वेव चित्रा-
यितोऽत्रातिष्ठं यावत्सा स्खलत्पद्द्वयां स्वकुटीरं प्रति गच्छन्ती दर्शनपथातीताऽभूत्। अम्बाया
अतिकरुणवैक्लव्यरुदितान्यनवरतमस्वनन् मत्कर्णशष्कुल्यां सुतरां च तैर्व्यदीर्यत हृदयं मे।

प्रभातस्य विकसत्पुष्पामोदमयेन शीतसमीरणेन चुम्बिताननः प्रमुदितान्तरङ्गोऽपि
तपस्विन्या अम्बायाः शोचनीयदशां स्मारं स्मारं सुहृदालयमभ्यगामम्। सायं सह
मित्रेणाभजं वीरदुर्गं यत्र मुनिकुमारः श्रीगणेशो महतीं सभामधिष्ठास्यन्नासीत्। आप्रातः
स्त्रीपुरुषबालैः परःशतैर्मौनिलाध्यात्मिकगुरोर्दर्शनपिपासितैर्ग्रामस्य धूलिधूसरा रथ्याः
सङ्कीर्णाः समभूवन्। मध्याह्नात्पूर्वमेव जनौघपूरितस्य पुरातनदुर्गस्य दीर्घकश्मीरज-
पटलेनेवाच्छादितस्य विशालप्राङ्गणकुट्टिमस्य मध्यभागे विरचितमुत्तुङ्गमासनं सामोद-
सुमनोमालिकाभिर्मण्डितं सौम्यमुखः सुस्मिताननो गौरवर्णः प्रशान्तमूर्तिस्तेजस्वी
निखिलकौंकणावनिप्रथितमहिमा चतुर्विंशतिवर्षदेशीयो मुनिकुमारोऽयमध्यास्त प्रागेव।
विशाले तस्मिन् सभास्थाने तस्य स्वरध्वनिं सुखेन श्रोतुं प्रभवेवेति नेदिष्ठस्थले
दिष्ट्यासनद्वयमुपलब्धमावाभ्याम्। अहं चादृष्टपूर्वविषयकुतूहली मुनेः सङ्कीर्तितप्रभावेऽ-
श्रद्दधानोऽपि चिरं श्रोतुमुत्कण्ठितोऽभवम्। सुहृन्मुखाच्छ्रुतामम्बां दयनीयदशापन्नां मत्पक्षी-
कृतां चात्रालोकयितुं यत्नवदाशास्यत मया। परं सर्वतोऽपि निपुणं यद्दृष्टेर्मे न सा दृष्टिपथं
न्यपतत्। जनसन्दोहेऽस्मिन् पुरुषवनितार्भका मत्स्यजीविनो विहाय लोका इतरजातीया
अप्यलोक्यन्त। तेष्वासन् पुष्टिन, आधारदण्डमवलम्बमानाः पङ्गवः, अन्धा, व्याधिग्रस्ताः
स्तनंधया आत्रेयान्तः प्रचिकित्सिता अपि मुनिवरस्य साहाय्याभ्यर्थिनः समुपस्थिता आसन्।

परं हन्त नासीदम्बात्र क्वापि।

प्रवेशद्वारस्य सम्मुखीनादुपजनागमनान्मुनियुवा केवलं निखिलसम्मीलितसभामण्डलं
किंतु मार्दवं प्रविशतो जनानप्यालोकयितुमपारयत्। पीठिकायां तत्पादयोः समीपे निहिता
पङ्क्तयो भक्तजनैः सदर्थदायनी कृताः सुगन्धिसुमनोमालाः, क्षेत्रिभिनानाविधफलमोदकादि-

सद्भ्यः, श्रेष्ठिभी रजतसुवर्णनाणकपूरितानि पात्राणि रत्नखचिताभरणजातं च । तानि सर्वाणि स्पृष्ट्वैव सशिरःकम्पं स्मितमात्रेणाङ्गीकृतानीत्यादर्शयन्मुनिः । अथ भगवतो मार्तण्डस्यास्तमनसमये समग्रमपि प्राङ्गणं परःसहस्रैर्जनैः पर्यपूर्यत । तदा मुनीन्द्र आसनान्समुत्थाय बद्धाञ्जलिः श्रीमद्भागवतपुराणगतस्तोत्रश्लोकं गम्भीरेण श्रुतिमनोहरेण स्वरेण गातुमारब्धवान् । यथा—

> यं ब्रह्मावरुणेन्द्ररुद्रमरुतः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवै-
> र्वेदैः साङ्गपदक्रमोपनिषदैर्गायन्ति यं सामगाः ।
> ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो
> यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥

समाप्तस्तोत्रपठनमात्रः क्षणं जोषं स्थित्वा यावदुपदेष्टुमारभते तावत्कस्याश्चन वनिताया आक्रोशास्वरः पुरस्यैकस्य सन्तर्जयमानस्य कर्कशध्वनिनानुगम्यमानः सहसा समाकर्णि । कोऽपि जनः प्राङ्गणं प्रविविक्षुर्दौवारिकैः सरभसं निष्कासितो बहिःस्यादिति संक्षोभस्य कारणमवगतं मया ।

"प्रविशतु सा । प्रविशतु सा ।" इति प्रत्यक्षीकृतव्यतिकरेण मुनिना प्रोच्चैरादिष्टम् ।

"मायाविनीयम् । बहिष्कृतास्ति । निष्कास्यतां सा ।" इति श्येना इव शकुनिमण्डले युगपदेव केचन सभामण्डले समाक्रोशन् ।

"मा भूत्कोऽपि बहिष्कृतो विभुना निर्मितः प्राणी । समायातु स मत्सविधे" इत्युदीर्यैङ्गितेनैव दौवारिकं प्रवेशयितुं स्त्रियमेकां निरदिशत्तापसः ।

अम्बामन्तरा नास्तीयमन्येति सहचरो मे कर्णेऽजपत् । वस्तुतश्च साऽभूदम्बैव । दीर्घाञ्चलाम्बरवेष्टितशिथिलाङ्गयष्टिः सा यावन्मन्दमन्दमसरत् प्रति पीठिकां मुनेस्तावत्तामुद्दिश्य विकृतापवादोक्तिनिकरो जनस्य मुखाद्विप्रुषः सुसुवे । मुनीन्द्रेणोद्यमितमात्रे हस्ते कल्कलरवमुखरितः समुदायः सपद्यस्तूष्णीं स्थितः । यतिश्च पार्श्वमुपेतुमम्बायै संज्ञां ददौ । सा च सप्रश्रयं विनतमुखी संत्रस्ता शुनीव सकरुणमभिद्रिता वेपमाना तं समुपेत्य पार्श्वेऽवाविष्ठत । यतिं स्वमनोरथं विज्ञप्तुच्छियोत्सस्या वाणुदीरणान्पूर्वमेव व्यलीयत ।

'कोऽस्ति भवत्याः क्लेशः । निर्भयं कथ्यतां तावदि'ति सौम्यया गिरा साविशयं दर्शितादरो मुनिमन्द्रेण स्वरेणान्वयुङ्क्त । तदाकर्ण्य चक्षुषी विमृज्य बाष्पान् कथं कथमपि संरुध्य निकृष्टेति जनेन मन्यमानाहमिति व्रीडया, भिया, दीनतया क्षितितलनिहितनिश्चलनयना मुहूर्तं निःशब्देयं तस्थौ ।

'मा शृणुत मायाविन्या अस्या असंबद्धं कुटिलवचः । निष्कास्यतामेषे'ति प्रतिपक्षादिरम्याया विवक्षितं बहुभिः समासद्भिर्युगपदाक्रुश्यत । मुनिश्च हस्तमुच्चमस्य मारणविच्छेदकृदाश्लेशं प्रतिवध्य 'कथ्यतां निर्भयं भवत्ये'ति भूयोऽप्यवादम्बाम् । तदा प्रवल्सभ्रमातिभारमन्थरहृदया सा न्यगदत् ।

" भगवन् ! पुरा तिरोहितपितुरन्वेषणाय निर्गतो जलधावन्तर्विलीनोऽस्ति ममात्मजो गणुः । तमन्तरा नास्ति कोऽपि मेऽन्यः । पुत्रैकवत्सलायै मे समर्प्यतां स बालः । न किमप्यस्ति खल्वसाध्यं भगवतः । कुवलयान्यपि दिनकरकरानुरागीणि भवेयुः, सरोजान्यपि रजनीनाथेन सख्यं कुर्युः, कौमुद्यपि कृष्णपक्षमनुव्रजेत । भगवन् ! किमसाध्यं भवत्तपःप्रभावस्य ? " इत्यम्बा रचिताञ्जलिर्मर्मस्पृशा स्वरेण सहृदयान्तर्भिदा सगद्गदमगदत् । ततश्च निःशेषशोचनीयकथामात्मन आख्याय पटप्रान्तेनाच्छाद्य विह्वलाननं दुर्निवारबाष्पवेगमपारयन्ती निवारयितुमुन्मुक्तकण्ठं व्यलपत् ।

अथ गाढमार्द्रीकृतहृदयो मुनिरतर्कितानल्पनीयदैवाघातप्रहत इव विस्मितः सम्भ्रान्तः स्तम्भित इव मुकुलितेक्षणः क्षणमात्रं जोषमवातिष्ठत । अम्बाया दर्शनादेवोपारूढप्रीत्यतिशयस्य तस्य भूतवृत्तपरम्परा स्मृतिपथे विद्युद्विलसितशीघ्रताविडम्बिनी सपदि समायासीत् । कमपि वृत्तान्तं स्मारित इव चिरविनष्टं प्रियजनं प्रापित इव क्षणं दोलायमान इव स्थितवान् सः । अशुभशंसिनी निःशब्दता यावत्सभामण्डले प्रासरत्तावद्गाढं विमृशतस्तस्यान्तः कर्तव्यस्वप्रतिज्ञयोर्मध्ये द्वन्द्वं प्रावर्ततेति तदाननमण्डलादन्वमीयत । क्षणोत्तरं प्राणपरित्यागेनाप्यभ्यर्थिन्या असह्यशोकवेदनाप्रतीकारस्यावश्यकर्तव्यादात्मनः प्रतिज्ञाविलोपं तृणमिवागणयत् । समस्तमत्स्यजीविनामज्ञानामम्बामुद्दिश्य तिरस्कारस्य प्रत्यक्षदर्शनेन ज्वलदुल्काप्रदर्शनेनेव विचिन्तनतुमुलेन तच्चेतो व्याकुलीबभूव । ' नेतःपरमज्ञानान्धतमसे मग्नानामेषां मोहविलसितं मौर्ख्यस्खलितमज्ञानपद्धतिश्च समुत्तेजनीयानि खलु । मयैव पुनरेनेषां मूढतासमुद्घोष्या ' इति निर्धार्य ' भगवति ! न सम्प्रति गृह्णाति जलनिधिस्तवात्मजम् । मातस्तिष्ठत्येव तवाग्रेऽद्य तव सुतो गणुः । तन्मुच्यतां शोकानुबन्धः । ' इत्युदीर्याम्बायाः पादयोर्न्यपतन्मुनिर्गणेशः । सा च क्षणं विस्मयातिशयेन स्तम्भितेव भूलग्नेवातिष्ठत् । ततश्च तापसः समुत्थाय कर्णे तस्या यावज्जपति किमपि तावदमृतवृष्टिसन्निभमाकर्ण्य तद्वचनं ' मम वत्स ! मम वत्से ' ति सगद्गदं निगद्य मदर्पनिर्भरप्रेमनिर्झरौघपरिप्लुतातिदूरप्रसारिताभ्यां दोर्भ्यां पर्यष्वजत सा मुनिम् । ततश्च तस्याननशिरोरुहहस्तांसपृष्ठं स्वप्नात्सहसा जागरितेव परामृशत् । स च करतलेनाभिनवपल्लवेनेव हर्षबाष्पप्रक्षालितमाननं मातुर्ममार्ज । समृद्धमनोरथा वृद्धा तरुणस्याङ्गप्रत्यङ्गानि निपुणं निरूप्य विस्मयविस्फारितलोचना तं मुहुर्मुहुर्गाढमालिङ्गत् ।

अथ स्वप्नेऽप्यसम्भावनीयं समाचेष्टितं मुनेरालोक्य ' मायया विमोहितोऽसौ मायाविन्ये ' ति रोषाविष्टा मत्स्यजीविन उदक्रोशन् । धर्मान्धेषु विप्लवोन्मुखेषु तेषु रुधिरस्रावगदुर्वहाभासोऽन्तरिक्षे विलम्बमान इव स्थितः । पशुमारमम्बां मारयेयुरज्ञानान्धा जना इत्याशङ्क्यानिष्टपरिहारायान्वर्थनामा मुनिः परित्यज्य प्रतिज्ञामनुरोधमन्याय्योपितामपकर्षाभिप्रायाद् व्यमोचयदम्बां सावधानं च तां जनोपद्रवादभ्यरक्षत् । तदनु तेनाद्भुतहासज्योत्स्नाविशदेन मुखचन्द्रेण भूयो बभाषे ।

" अयि भोः सज्जनाः ! नेयं मायाविनी परं मे प्रसूः । श्रूयतां मम वार्ता विस्मृतस्मृता तावत् । दिनेभ्यः पूर्वमनतिक्रान्तशैशवोऽहमन्धकारितदिक्षु वारिधेः

पुलिनेषु तिरोहितपितरमन्विष्यन्नार्तयो पर्यटन् परिश्रान्तः क्लिश्यमानदेहः शुष्ककण्ठो मूर्च्छितः सिकतायां निक्षिप्तविग्रहः शयितः। कतिपयदिवसोत्तरं गतसंज्ञः परित्रि-स्तिमात्मानं नौकायामद्राक्षमहम्। नैकमासान् ज्वराभिभूतः सन् सयत्नं तापसैर-हमहमिकया सेवित उद्भूतमूर्च्छान्धकारोऽज्ञातदेशमवतीर्णः क्वाहमागतः कुत आनीतः किमर्थं कोऽहमिति न किमप्यज्ञासिषम्। नष्टस्मृतितया मत्पितरौ मद्ग्रामं मद्गेहं ग्रामोऽयं सर्वमपि मत्स्मरणशरण्यात् सम्मार्जितमिवाभूत्। न कोऽपि मातुजनमण्डले वस्मि-न्नज्ञातात्कोऽहं का मे गतिः कस्याऽत्र इति। तदनु तेष्वेकेन महानुभावेन महर्षिणाऽनु-दारचेतसा परिपोषितः पुत्रनिर्विशेषं लालितश्च। स च मे परमपूज्यो गुरुदेवोऽभूत्। अतिप्रेम्णा संवर्धितं मां द्विजपुत्र इत्यात्मनस्य निखिलविधयो विप्रलोचिता मे स्वयमेव तेन निर्वर्तिताः। पितृनिर्विशेषे तस्मिन्नत्रस्थितं सातिशयमहम्। अथानिशमन्तेवासित्वेनैव प्रापितप्रायमिकशिक्षणोऽध्यापितधर्मशास्त्रवेदान्तोपनिषद्रामायणमहाभारतादिपुराणकथाजातं च। विंशतिवर्षीयो नैष्ठिकब्रह्मचर्यव्रतं ग्राहितः क्रमेण चाधिगमितभगवद्गीतारहस्यादि-विषयनैपुण्यः प्रवचने लब्धदीक्षो गुरुदेवैरभिनन्दितः प्रोत्साहितश्च नव्यनव्यदेशान् प्रेषितोऽहं सनातनधर्माभिरक्षणाय। बहवो देशा मयावलोकिताः। नवा नवा भाषा अवगताः। नूतना नूतनाः समुदायाचारपरिपाट्य आकलिताः। वर्षत्रयात्प्रागतिमहनीय-गुरुदेवानां पवित्रपार्थिवशरीरमूर्मिरलङ्कृता। तदारभ्य तदाज्ञानुसारेण तदनुगतमहाँ अन्तेऽ-यमतिसामान्यो गुरुदेवानां पदे प्रतिष्ठापितः। इदानीं दैववशाज्जननीमालोक्य तन्मुखा-त्पूर्ववृत्तान्तं निशम्य कस्मादप्यगम्याद्दैवविलसितात् स्मारितचिरविस्मृतदारुणवृत्तान्तः सर्वमिमं प्रतिष्ठाडम्बरं विसृष्टुं संनद्धोऽस्मि।"

इत्यतिगम्भीरस्वरेण निवेद्य क्षणमात्रं स्वभावधीरप्रकृतिरपि मुनिर्नितरां पर्याकुल-स्तूष्णीमवातिष्ठत। तदनु नैकप्रकारजननीलालनसुखोचितहृदयोत्कण्ठो मुहुर्मुहुः प्रियशत-मधुराभिः शोकापनोदनिपुणाभिर्वाग्भिस्तामाश्वास्य प्रहृष्टसम्भ्रान्तामम्बां विह्वलान्तःकरणां गरीयसा प्रेम्णा ब्राह्मणानुरक्षितामनैषीत।

"नायं ब्राह्मणकुमारो मत्स्यजीविनः सुतस्तु केवलम्। निर्गच्छतु। जात्या मत्स्यजीवी केवलमयम्। धिगस्मान्। स्वजातीयोऽप्युपासितः पूजित आराधितो दैववदस्माभिः।" इत्यामने नितरां कुपिताः समगर्जन् ग्रामीणाः पुनः पुनः। सोपमोऽन्येशश्च तेषां न व्यरमद्यावत्पुत्रद्वितीयाऽम्बा प्रदोषस्पैघमानतिमिरे शनैः शनैरगमददर्शनम्।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

१४. आत्मनिर्वासनम्

चिरादवसितप्रायो दिवसो महाराष्ट्रमण्डलनिविष्टे कस्मिंश्चित्पर्वतबहुले लोनावळिनामनि ग्रामे। अस्तंगतो भगवान् मरीचिमाली। परिपूर्णद्विजपतिमण्डलसनाथीकृतगगनतलान्पतन्तीभिः पयःफेनधवलरश्मिधाराभिर्धराधरो धरा च धवलिता आस्ताम् तावत्सहसा विदूराद्वृषभग्रीवावलंबमानायाः किंकणीमालाया झणत्कारे श्रुतमात्रे झटित्यासनादुत्तस्थौ भिषग्वर्यो गुणे इत्यन्वर्थोपनामा। मीराया गृहं गतो गृहस्यालिन्दप्रान्तं समुपेत्य विदूरं बद्धदृष्टिः सोत्कण्ठमुत्प्रेक्षमाणः स्थितवान्। 'स्वामिनी यमलपुत्राभ्यां सह नारिकेलपौर्णिमाप्रसंगवशाद्ग्रामान्तरेऽनुष्ठीयमानं महोत्सवमुपस्थातुं प्रातस्तरां प्रयाते'ति सेविकया विज्ञापितोऽपि प्रत्यैक्षिष्ट स मीराम्। कदा निवर्त्स्यति गृहं स्वामिनीत्यजानत्यामपि सेविकायां निजप्रयोजनस्य संपादनातिनिर्बन्धादानिशीथमपि महानुभावोऽयं प्रत्यैक्षिष्यत ताम्।

श्रावणमासोऽवसितप्राय इदानीम्। प्रचुरवृष्टिवशात्सप्ताहत्रयाभ्यन्तरे सर्वत्र स्रोतांसि प्रावहन्। संप्रति तु स्वस्वक्षेत्रसस्यसमृद्धये क्षेत्रिभिरभ्यर्थितो मघवा वर्षात्रिरामुपाशमयत। दिवसोऽयं च विहारानुकूलोऽभूत्। नारिकेलोत्सवयात्रां विहाय मीरा नान्यत्र क्वाप्ययादिति जानद् गृहाभ्यागतं मित्रं नाभूदधीरम्। अथ घण्टाझणत्कार उपबृंहितो यावत्सीमतरुप्रवेशपथच्छायाभ्यन्तरे शकट एको नेदीयान् मीराया आलयं प्रति समुपेतवान्। गगनतले स्फटिकसरोवरमोदरे चमत्कुर्वता नक्षत्रमण्डलेन विरोचिते रजनिनाथेन सुमहद्दद्विगोलेनेवावलंबमानेन शकटवृषभयोर्धवलिमाऽप्यायत। न चिराद् 'अम्ब! अम्ब! पश्य पश्य पितृव्यमि'ति यमलयोरन्यतरोऽवादीद्गृहसमीपं विरते याने। वाहनस्य लघुद्वारे समुद्घाटिते काचिदुन्नतसुभगाकृतिः षट्त्रिंशद्वर्षीया सुवर्णवर्णा सुलोचनाऽवारोहत्परतश्च पञ्चदशवर्षदेशीयौ तस्य यमलौ अनिललोलकुन्तलौ सोज्जृम्पं भूतलेऽवतीर्य प्रमुदिताननौ गृहाभ्यागतं प्रत्यधावताम्। सप्रेम लालितौ च सुहृदा पार्श्वमपासरताम्। तावन्मीराऽपनीयोत्तरीयं स्कन्धाद् 'बहुतिथः कालः खलु श्रीमतो दर्शनपथमागतानाम्। केन शुभप्रयोजनेनागता भवन्तोऽद्ये'ति भाषिणी स्मयमानाऽभ्युदत्तातिथिम्। 'संदेशमेकमविपुर्वर्यमादधानो भवतीं प्रतीक्षमाणः स्थितवानहम्'। इत्यभिधाय विरतवचसि मित्रे मीरा किञ्चित्सम्भ्रान्ता तं व्यरूपयत् ततश्च भ्रूभङ्गमात्रेण कुमारा अपसर्तुं निर्दिष्टवती। क्षणात्स्व यमलयोर्गृहाभ्यन्तरेऽपसृतयोर् 'निखिलनिशामप्यग्रायापयिष्यं भवत्या दर्शनं यावदि'ति तेनोक्ते 'कश्चित्संदेशो वरुणेन्द्रप्रभृतीनां दिग्देवतानामि'त्यपृच्छन्मीरा सोपहासम्।

गुणे—(समस्तकमनम्) न भौतिकदेवतायाः परं मानवदेवस्यैव संदेशः। कश्चिन्महाभागो निवेदयितुमिच्छति—

इत्यर्धोक्तविरतवचनो जोषं स्थितवानतिथिः।

मीरा—किं निवेदनम्। अपि मत्तनययोः पितृगुरिव पशुकामोऽस्ति निवेदकोऽयम्।

किञ्चिद्दोलायमानमानसेन किञ्चिसंभ्रान्तेन सशिरःकम्पमोमिति सुहृदा प्रतिपद्यमाने तयोर्मध्ये मुहूर्तं निःशब्दता व्यराजत । नेदिष्ठस्रोतादप्यावि मयूरस्य केकारवः । यात्रिकाणां गतागतं निवृत्तम् । ग्रामीणजनालापकलापो विरतः । विक्रेतृकलकलः शान्तः । मूलप्रदृष्टिर्मीरा च तावत्पुनरुन्नमय्याक्षियुगलं सप्रश्नाकूतमतिथिं निरैक्षत ।

गुणे—मया सह भवत्यर्धरात्रे प्रस्थातुमर्हतीति प्रार्थये । निशीथे धूमशकटेन प्रस्थितौ समुचिते काले प्राप्स्यावः संकेतस्थानम् ।

मीरा—कुत्र मां नेतुमिच्छन्ति भवन्तः । कमधिकृत्य मूय यूयमिति न किमपि विजाने । कथ्यतां विशकलय्य तावद् ।

गुणे–(स्वलद्वचनम्) कस्यचन मित्रस्य सन्निधौ......

मीरा—यदि वस्तयोर्जनकमधिकृत्य वृत्तमिदं स्यात्तदा न किमपि श्रोतुमुत्सहे । व्यतीतो बहुतिथः कालः कुटुम्बं परित्यक्तवतस्तस्य ।

पूर्ववृत्तस्मरणपरवशायाः मीरायाः स्वरो निश्चयनैष्ठुर्याभ्यां क्रकचकर्कशतामवाप । क्षणं निमीलितनयनो जोषं स्थित्वा

गुणे—अलमतिनैष्ठुर्येण । अतिकठोरताऽनुतापमेव जनयेत् ।

मीरा—आर्याः, अनुतापस्य का कथात्र ? वर्षदशकात् प्राङ् मामबलां सबालां वैरकारणं परित्यक्तां विजानद्भिरपि किमित्यमुच्यते भवद्भिः ।

गुणे—सर्वमेवत्प्रतिपद्यते मया । तथापि मन्दभागस्यास्य गृहत्यागस्य केनापि गूढकारणेन भाव्यम् ।

मीरा—कोऽपराधो नाम कृतो मया यद्विना हेतुं संकेतस्थानकथनमपि परिहृत्य तिरोहितास्ते ।

गुणे—परं स्वकुटुम्बस्य योगक्षेमाय सर्वमपि यथोचितं विरच्य निष्क्रान्तोऽनुपः । न किमप्यपेक्षते भवत्या कुमाराभ्यां वा ।

मीरा—सुस्थितं कुटुम्बं विधाय गृहात्पलायनं स्वामिनः किमुचितम् । वरं दैन्यमपि न तु परित्यागः पत्या ।

गुणे—(सशिरःकम्पं सखेदं च ।) नैतद्भवत्याः सुखावहम् ।

मीरा—श्रेयः खलु दारिद्र्यं न पुनः परित्यागजन्योऽपमानः । वेषां निष्क्रमणादारभ्य कीदृशो विषमः कालो नीतो मयेति विदितमेव भवताम् । नेयं विधवा न वा सपतिकेति निखिलग्रामोऽयं कुत्सितवार्तापरम्परया कलङ्कयति मन्नाम सर्वथा । दयितेन समुज्झिता निर्दोषा तत्राप्यासन्नजनाश्रयहीना सर्वथा संशयास्पदं कौलीनभाजनं भवतीति न किं व्यजानीत भवदीयसुहृन्मणिः । नासीन्मे पिता न चाग्रजो मामभिरक्षितुमित्यपि विदितमासीत्तस्य ।

गुणे—भगवति, सत्यमेव सर्वम् । तथाप्यतिपारुष्यं मा स्म कृथा मदीयमित्रविषये ।

मीरा — (विस्फारितनयना) अपि कांदिशीकोऽयमनुकम्प्यते भवता। दयन्ते भवन्तस्तस्य स्वैरवृत्तेः।

इयत्कालं मीरयात्मनि विद्वेषार्चिर्निह्नुतं सहसेदानीं रोषाग्निज्वालया प्रोद्दीप्यत।

गुणे — (मन्थरस्वरेण शुष्ककण्ठम्) आर्ये। इत्थमाचरितुं केनापि गूढहेतुना प्रणोदितः स्यान्मम सहचर इति प्रतीतस्तस्यानुकम्पे।

मीरा — सपुत्राणां दाराणां परित्यागस्य तत्रापि पुत्रयोरुपनयनशुभप्रसंगे को नाम हेतुः स्याद् गृहमेधिनः। सर्वमेव तस्य कपटप्रबन्ध इति सुविदितमेव भवताम्। तथापि तत्प्रतिपत्तुं नेच्छथ यूयमिति मन्दभागाया मे दुर्भाग्यमेव।

इति तया सरभसमभिहितः सुहृद्वर्यो जोषमतिष्ठत्। तस्य निःशब्दतया प्रवर्तितेव *परुषमुखरता तस्या व्यजृम्भत।*

मीरा — किं नाम प्रयोजनमासीत्तस्य गमनस्य पञ्चवर्षदेशीययोर्यमलयोरनतिक्रान्तशैशवयोरुपनयननिर्वर्तनकाले। मंगलप्रसङ्गेऽस्मिन् निमन्त्रितातिथीनां विनोदनव्याजेन समानीता नर्तकी येनैव नगरान्तरात्, तया सह च स पलायितवानित्यत्र नास्ति संशयलेशोऽपि।

गुणे — (करपल्लवाभ्यामाच्छाद्य नयने वादविवादादात्मनं निरोद्धुमिव सानुनयम्) नैवं। नैवं खलु।

मीरा — निखिलजगतो विदितमेतत्।

गुणे — (मित्रं रिरक्षिषुः) परिहासार्थेनैव चेष्टितेनानुपस्य भवितव्यम्।

मीरा — धूमयानस्थानकं नर्तक्या सह गत्वा सत्वरं पुनरायास्यामित्युक्त्वा तिरोहितो मित्रमणिर्भवताम्। अप्येतया स्खलितमार्गया भाव्यम्। नासीत्सा खलु स्तनंधया न घातिजरठा।

गुणे — अदृष्टपूर्वो मार्गोऽयं तयेति गन्तव्यमभूत्सह तया परहितदक्षेण सुहृदा मे। (सविषादम्) हन्त। अतिदयालुत्वेन दोषभारमात्मन्यसकृदारोपयामास मित्रं मे वृथा) परहितेच्छातिशयो हि न परिणमति शुभाय सर्वदा।

मीरा — (अवगणय्य वृद्धयः सकोपं च) वाराङ्गना अद्वितीयाः संचरन्तीति सुप्रसिद्धमेव।

गुणे — अपि स्मर्यते भवत्या यद्रात्रौ तस्यां महाझञ्झावातोऽभूदिति। सुचनिश्च सा मार्गे कृच्छ्रापन्ना मा स्म भूदिति नगरपर्यन्तं तया सह तपस्विना तेन प्रायो गन्तव्यमासीत्। धूमयानमपि रजन्यां तस्यां लोहपथाद्भ्रष्टमासीदतिपूर्वयेति न स्मर्यते किं भवत्या।

मीरा — भ्रष्टकर्मनिष्पत्तयेऽनुत्तमो व्याजः खलु।

गुणे — यावत्कारणेनैव सत्यमसमनुचिन्त्यानुमानं कर्तुं नार्हति भवती।

इति सगद्गदमुक्त्वा स जितामर्षादधिकं भारमं भयावहं भवेदिति।

मीरा—अहो ! तद्विचेष्टितस्य प्रयोजनं शिशुरपि तर्कयेत् । अलमलं भूयो भूयः समर्थनेन वक्तव्यस्य तस्य । भवन्मित्रं नर्तक्या तयाऽस्मद्गृहतोऽपहृत्य स्वायत्तीकृतमिति स्फुटमेव ।

मीरायाः कठोरकठोरालापशरसंघातं सोढुमक्षम इव हस्ताभ्यां श्रुती आच्छाद्य-क्षिपद्गुणेमहाभागः । अङ्गणान्मयूरस्य दीर्घकर्कशः केकारवो मीराया वचस्समर्थनायेव पुनरश्रावि । सा च तावत्स्वपतिमधिकृत्य तन्मित्रस्यौदार्यभावप्रकटनेन विनुन्नेव प्रोच्चैकैरुद्क्षिप्तस्वशिरः । अमुं दोषान्मोचयितुं सुहृत्तमयत्नं क्षीणतरं सदोषतरमेव भावयन्त्यास्तस्याः प्रकोपाग्निर्भूयो भूय उददीप्यत ।

गुणे—प्रायेणाकारणमपि सकलविषयोपभोगनिवृत्त्यर्थं सतिकरुणार्द्राणि भवन्ति सतां चेतांसि । अपि पुरातनवीरस्त्रीरत्नानामुदारचरितानि तितिक्षादर्शभूतानि न भवत्यां प्रेरयन्ति सहनशीलताम् । चिन्त्यन्तां तावत् स्निग्धायाः शकुन्तलायाः परित्यागो दुष्यन्तेन । अनन्तक्लेशजातं सीताया अनघायाः ।

समुदीरितवति विषण्णानने तस्मिन् मीरा बद्धदृष्टिः क्षणं जोषं तस्थौ ।

गुणे—भवत्याऽनुपस्यापरिमितगुणगणश्चिन्तनीयो न तु तदन्तिमाचरणम् । आत्मनिर्वासनात्सत्यागयोः कारणं गोपयितुं प्रयोजनं गूढतरं स्यात्किलानुपस्य ।

मीरा—आत्मत्यागः परं भोगासक्तिः ।

गुणे—भवतु । कथ्यतां यथेच्छम् । वस्तुतः सर्वमेव श्वो ज्ञास्यति भवती । द्रक्ष्यति च कंचन सुपरिचितजनं यो निवेदयिष्यति किमपि रहस्यं गुर्वर्थम् ।

मीरा—किं निवेदनेन ? । मभकाचः सर्वथा मम एव स्यात्स्वतीति न्यायेन भवत्सुहृदोऽप्ययशःकलङ्कः दारांकस्याङ्क इवाशुद्धिमेव भजते ।

गुणे—तथापि 'एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः' इति कवीन्द्रस्य सूक्तिरत्नं न विस्मरणीयं भवत्या ।

मीरा—'दूषितः सर्वलोकेषु निषादत्वं गमिष्यसी'ति रामायणस्था भगवतो वाल्मीकेः सूक्तिरपि भवता स्मरणीया ।

इति प्रगल्भगिरा तयाभिहितो गृहागतो घटीयन्त्रमुद्धृत्य कोपादात्मनस्तरलितदृशा तद् व्यलोकयत् । गोधिकायास्तावत्प्रोच्चस्थले गृहस्य निगूढायाः कश्चिदशुभशंसी "चिर् चिर्" ध्वनिरश्रावि ।

गुणे—भगवति प्रसीद तावत् । नायमवसरो निन्दायाः । एकैकः क्षणोऽपि बहुमूल्यः स्यात् । भवत्या द्विवेच्छी मयि विश्वस्यताम् तावत् । न कापि भवत्या हानिर्भवितेति सशपथं वच्मि ।

मीरा—(सपारुष्यम्) अहो । इयत्कालं दारान् पुत्रीं च परित्यज क्रिमय संदेशं प्रेषयितुं प्रवृत्तं भवन्मित्रम् । मन्ये यत् कृतसर्वस्वविध्वंसो नर्तक्या निष्कासितोऽस्ति प्रायः । इतो मां नेतुं निर्बन्धो विमुच्यतामिति बद्धाञ्जलिः प्रार्थये । न सोढुमधिकं मानभङ्गमुत्सहे खलु ।

इति निगद्य भूतवृत्तसंस्मृत्यभिभूतेव सा सद्यः समुत्थायेङ्गितमात्रेण निश्चयमात्मनः स्फुटमसूचयत् । अतिथिश्च विवर्णवदनः क्षणं विलम्ब्य दीर्घं निश्वस्य च सत्वरमभ्यगात् स्वगेहम् ।

मीरा च तावद् 'वर्षदशकात् प्राग् रजन्यामेकदाऽनिष्टं शङ्कमाना भर्तारं प्रत्यैक्षे परेद्युश्च पत्युर्हस्तलिखितं पत्रमहं लब्धवती' त्यादि सविषादमस्मरत् । आलिखच्च स संक्षेपतो यथा 'प्रेयसि । अनर्होऽस्मि संप्रति सवाल्पया त्वया सह निवस्तुमतस्त्वां परित्यज्य गृहाद्विर्गम्यते मया । मदन्वेषणे वृथा मा प्रयस्यताम् । क्षम्यतां मन्दभाग्योऽयमिति शम्' । पठित्वा पत्रमेतन्नर्तक्या सह जिजीविषति भर्तेति लेखस्यार्थमकल्पयन्मीरा । पत्रस्य स्मरणेनाथ तस्याः संतापाग्निः पुनरुद्ज्वलत् । नर्तक्या सह गतो गृहस्वामी पुनर्नायात इति विस्मितानामतिथीनां विचक्षणदक्कटाक्षं सकोपमसमार्पयन्मीरा संप्रति । तिरोधानादनन्तरं प्रथमसंक्षोभशमोत्तरं यदा यदा बहिरगात्तदा तदा प्रतिवेशिनस्तां सूक्ष्मं निरूप्य कर्णेऽजपञ्जनपरम्परां यावत्सा स्वयमदेहाद्बहिर्गमनात् । केचिद् ग्रामीणास्तामुद्दिश्यावाच्यकथाः सर्वत्र प्रासारयन् । अन्ये च भर्तृश्रेष्ठितमभिनन्द्य तामेवानिन्दन् । तस्या यमलौ सहचरैः पाठशालायां पुनः पुनः पितरमधिकृत्यानुयुक्तौ 'अम्ब । तातचरणाः कदा पुनरायास्यन्ती'ति सोत्कण्ठमनवरतमपृच्छतां मीराम् । सा च कम्पितशिरा न कदापि पितरं युवां द्रक्ष्यथ इत्यसूचयत् । एवं स्थिताश्रयस्ते पूर्णशो जनेन विशिष्टा विविक्ते न्यवसन् । पुत्रकौ तौ धात्रावजनकौ‍ऽप्यङ्गलालनसुखावपि जनन्यातिस्नेहलालितौ सुखेनात्यगम्यतां शैशवम् । परिचितैः सर्वैश्च परित्यक्तस्य कुटुम्बस्यास्यावशिष्टमेकमेव मित्रं भिषग्गुणो नाम यः संकटसमये सहायकतया स्थितस्तेषु तथा दृढनिष्ठो यथा गृहस्वामिनि ।

अथेदानीं पूर्ववृत्तं मीरायाः स्मृतिसरण्यां न्यपतत् । अनतिक्रान्तकौमाराया प्रथमसंस्तवादारभ्यानुपस्याकारसौजन्यलावण्यगाम्भीर्योदारसदाचाराद्यवलोकनमोहिताया रोमाञ्चिताया हृदि प्रेमाङ्कुरात्तद्विकासभावपरंपरा समुत्कीर्णेव तन्मनसि सुव्यक्तमाविरभूत् । 'गुणाः प्रियत्वेऽधिकृता न संस्तवः' इति कवीन्द्रस्य सूक्तिरत्नमुदाहृतं सोपहासं स्वप्रियात्सर्वमस्मरत् सा । तदनु व्यचिन्तयत् सा निजोद्वाहदिनम् । समये तस्मिन् शिरोभिः सुवासिनीभिर्हरिद्राद्रिप्तिशरीरमा[illegible]नं परिधापितवैवाहिकपीतवर्णकौशेयाम्बरं रत्नखचितमरकतकङ्कणकर्णाभरणमात्रं मल्लिकाकुसुममालिकामण्डितकण्ठप्रदेशं च । हन्त न कदापि पुनः परिधास्यते हरिताम्बरं तन्मया । प्रायो मत्स्वर्गप्रयाणसमये शुभवाससा तेनाप्तापत्यानि कापि साध्वी सुवासिनी मत्कलेवरम् । यथा हि प्रायेण सुवासिनी वैवाहिकवेशभूषिताः कुङ्कुमरञ्जितललाटा समङ्कमालिका पुष्पमालाञ्चितधम्मिल्ला कपोलपिञ्जरा पत्युः पुरतः प्रति श्मशानम् । परं क्रियाकम्परेणानेन । परं विधवात्वे दहनम् ।

इति व्यायम्यात्मना नयनयुगलाश्रुबिन्दुसंदोहोऽस्रवत् । स्वर्णाभस्मृतिसमविषाद ईशपुरस्तात्तस्मिन् बहुमानमनस्या यमलयोर्जन्मनि हर्षितस्य प्रेमार्तितापमनार्द्रनिश्चयार्थी च तस्य आगन्तुकजनानां दूरदर्शिनं रोदनं च समस्मरत् । विवाहान्तरं पञ्चवर्षाण्यनन्तरं सहनिवासिनः पत्युरनुकूलोऽदर्शितगुणगुणः कथं तस्याः स्मृतिसरण्यां न

संसरेदद्य। न ह्येकदापि दर्शितस्तेन पारुष्यलेशो नोदीरितः कटुशब्द इत्यस्मार्षीत्साऽद्य। ध्याय-न्त्यास्तस्यौदार्यं, तस्य परमसौजन्यं, हृदयं तस्याः किमपि मार्दवं भेजे। विवाहोत्तरं हि नवोढा सहचरीणां तत्तज्जीवनवृत्तान्तं श्रावं श्रावं तदपेक्षयाऽत्यन्तभाग्यवत्यहमिति प्रतीता धन्य-मात्मानममंस्त सा तदानीम्। तिरोधानात्प्राक् प्रेमोत्सेकप्लाविताऽऽत्मनहं भर्त्रेत्यप्यस्मरत्। तथा च समये तस्मिन् किमपि चिन्तासन्तानं ज्वालामुखपर्वत इव हृदये तस्य जाज्वल्यमानं तुमुलविग्रहमनवरतं बिभर्ति स्मेति तयोपलक्षितमासीत्। आध्यानेन तस्य नर्तकीसंबद्धेन भवितव्यमित्यतर्कि तया तद्विर्गमनोत्तरम्। यद्येवं तर्हि कुटुम्बत्यागात्पूर्वं किमिति नाम प्रदर्शितवान् स इयन्तं प्रेमातिशयम्। किमु चिद्गतेत्रो द्वित्रवारान् निशि शयनादुत्थाय यमलयोः पर्यङ्कं जोषमुपासर्पत्। निजास्वापकारणाद्भार्याया मे निद्राभङ्गो मा भूदिति कतिपयसप्ताहं स प्रकोष्ठान्तरमध्यशेत। अस्वापस्य ते किं कारणमिति चिंतापरया तयानुयुक्तः 'प्रिये! अलं चिन्तया मद्विषये। स्थलपरिवर्तनेन पुनरुल्लाघो भविष्यामीति मामाश्वासयन्सधीरमनुपः। स्वनिष्क्रमणात्पूर्वं द्वित्रमासान् यमलयोर्नानाक्रीडनानि भार्यायामंदराभरणानि चानर्दत्। उपालब्धामितव्ययो मया सोऽब्रवीत 'प्रिये! अलं विचिन्त्य धनव्ययम्। विरतव्यव-सायेऽपि मयि योगक्षेमसौस्थ्याय नः पर्याप्तं द्रव्यं वर्तते'। तदेतद्वचो ध्यायन्त्यद्य 'भाव्यं तेन खलु सकष्टेनैव वचसा यत्स्वजातकर्मविषये संशयो मे न भवेदि' त्यात्मन्यकल्पयत्सा। पुरा पत्युर्गार्दकैतवस्य चिन्तनेन प्रचण्डकोपाकुला भवति स्म सा। इदानीं तु तस्य परममार्दवस्मृतिस्रोतेण निर्झरेण किमपि परिप्लुतमभूत्तदीयहृदयं यद् दहलवत्सरेषु काष्ठशुष्कं पाषाणकठोरप्रायं चासीत्। व्यचिन्तयच्च यथा—को नाम मन्दभाग्याया मे दर्शनाकाङ्क्षी स्याज्जनोऽयम्। अथ वा को जानीत यन्मया नोपस्थीयेत चेत्तर्हि पुत्रयोः पितृदायार्हयोरपकारिणी भवेयमिति।

तदनु कञ्चित्कालं परामृश्य सह सुहृदा तस्यां रात्रौ प्रस्थातुं मतिमकरोत्। पुरस्तादवलम्बमानां भित्तौ महतीं पुरातनयन्त्रघटिकां नववादनशंसिनीमवलोक्य धूमयान-स्थानकमभिगन्तुं यथाकालं सन्नद्धा भवेयमिति निश्चित्य यमलौ सपदि समाहूय भोजनं परिवेष्यतामिति परिचारिकां निर्दिष्टवती मीरा। न चिराच्छाकौदनापूपादिपूरितं पात्रं तत्पुरो निहितं। किंतु संक्षोभपरवशीभूता तद्ग्रासमप्यशात् सा। अथापृच्छ्य तद्कल्पितमस्थानकुतू-हलाकुलौ यमलौ कश्मीरदेशरचितप्रावरेणावगुण्ठितस्कन्धा सा रजन्यामेकला निरगात्। कतिपयक्षणोत्तरं धूमयानस्थानकं प्रस्थास्यमानस्य भिषजो गृहं संप्राप सा।

'आगम्यतामागम्यतां तावत्। सकालमेवायाता श्रीमती। न कोऽप्यनुशयो भविता भवत्या' इति तां समाश्वास्य प्राङ्गणस्थितं शकटमरोहयत् तां वैद्यः। अथ ग्रामस्य विजनाध्वना प्रचलिते याने 'कथ्यतां कृपया कस्य संनिधिमुपेतुं प्रस्थितावावामि'-त्यनुयुक्तस्तया साग्रहं प्रत्युवाच 'मित्रं चिरपरिचितं किञ्चित्'। ततो धूमशकटे समुप-विष्ट द्वित्रवारं तमेव प्रश्नमकरोत्सा। परं निवेदनलेशमात्रेणापि न सनाथीकृते तस्याः श्रोत्रे सुहृदा वद्वमुखेन।

अथ खटखटाशब्दं धूमयानं सवेगं प्रचलितम् । अतिवृष्ट्या प्लावित आसीत्खिखि-ल्प्रदेशोऽध्वनि । धूमयानचक्राणां कर्कशक्वणितमनवरतं शृण्वती परेद्युः को मयोपैष्यत इत्येव चिन्तयन्ती प्रकोष्ठविष्टर उन्निद्रनयना स्थिता सा । निशावसानसमये तु कञ्चित्कालं निद्रिता स्वप्नेन पीडिता तु सहसा जागरिताऽभूत् । व्यमावयत्सा स्वप्ने यद्नृपः परिहितश्वे-तवस्त्रः पूर्ववत्तदीयकेशकलापं करपल्लवेन परामृशन् समादैवं पुरस्तस्याः स्थितवानिति । परिहितवसनाविधवत्वतया स कामपि लोकोत्तरप्रशान्ततां कामपि भव्यतामभजतेति कल्पयन्ती क्षणात्सा समुत्थाय वेपमानाङ्गयष्टिः प्रह्वीभूताऽऽसनपीठे निःशङ्कमवस्थिता सह पत्या निजदीर्घजीवनयात्रां ध्यायन्ती सा । 'भासं किल तस्यापरिमितगुणानुरूपा भार्येति तेन परिहार्याऽभवमि' ति मनस्यकरोत् सा । पुनश्च विद्वेषाग्निज्वालाभिः परिदग्धहृदयाऽनि-न्दत्सा स्वप्रस्थानं स्वमन्दिरात् । धूमयानाद् बहिरप्यवलोकितुमैच्छत्सा मुदा । परं स्वपुत्रीं प्रति विधेयं चिन्तयन्ती सा विचारमिमं निरस्य कञ्चित्कालमवातिष्ठत निश्चला । प्रस्तुतं ध्यातुं प्रयतमानापि भूतवृत्तच्छायया तच्चेतः पुनरावृतमभूत् ।

अथ प्रातस्तरां स्थितिं याते धूमयाने मुम्बापुरोपकण्ठस्थे माटुंगाख्ये ग्रामे विश्रान्ति-सदनात् सुहृद्दानीतमुपहारं भक्षयित्वा 'क मां नयसी'ति साग्रेडं सकरुणं समीपमुप-विष्टं गुरुमेवमपृच्छत् । 'अचिराद्भवती ज्ञास्यती'ति पूर्ववदस्फुटं स प्रत्यवादीत् । दशवादने च पांसुलाध्वना कुत्रापि सहचरद्वितीयं प्रचालितमात्मानं मीराऽपश्यत् । घटिकार्धोत्तरं च तालतरुनिकरावृतस्य भयानककायस्य पुरः प्राप्योपद्वारेणोद्यानं प्राविशतामुभौ । तत्र वृक्षान् जलेन निषिञ्चन्तं मर्त्याकृतिं विकृताङ्गं विषण्णाननं पुरुषमेकं विच्छिन्नमानुषभावशे-षमिवावलोक्य जुगुप्सिना कम्पिताङ्गयष्टिर्मीरा 'अहो भीषणमं स्थलमस्याय! किमिति भवता समानीताहमत्रे'ति निराशयोद्विग्ना सगद्गदं न्यगदत् । परं शब्दलेशोऽपि नोदीरितो मित्रेण । मध्यंश्चैको मध्यवयस्कः पुरुषस्तौ समुपेत्य सादरमुद्रया तौ संभाव्य च च्छिद्रितदीर्घवल्कच्छादितभित्तिं निष्प्रभमुपगृहमेकं सुहृद्द्वितीयां मीरां समनयत् । 'क्षणमात्रस्यापि विलम्बेन निष्फलमभविष्यदागमनमत्रभवत्या' इति च संभ्रान्तां स्तब्धीभूतां कथं कथमप्यात्मानमनुगच्छन्तीमभ्यधान्मीरां स सदयम् । 'द्वित्रदिनान्य-नवरतं भवतीमाह्वयद्भिरस्माभिरिहागन्तुं प्रार्थिता भवती'ति कुटीरस्य द्वारमुद्घाटयन् व्याहरदधिकारी । तत्र प्रविष्टमात्रा मीरा विस्फारितनयना साश्चर्यं पश्चादचलत् । यतो हि प्रकोष्ठस्य मध्यभागे पृथुशय्यामनुपः पतितस्तस्या विकृताकृतिरधिशयान आसीत् । कुष्ठव्याधिना निर्दयमवसादनेन पूर्णो ध्वंसलेशोऽस्य व्यधायि । तथापि तपस्विनोऽस्य परमपीड्यमितेनावशिष्टमात्रेण रूपलेशाम्यजानात्पतिं मीरा । अथ सा भीतिचकिता, भीतभीता शुष्ककण्ठेव स्तब्धीभूतेव कथमप्यात्मानं नियन्तुं प्रयतमाना निपातितजानुः प्रविश्यामाने धरातले तस्य सुधाधावलितामुग्यामिव कर्णाभ्यां जडीकृताभ्यां नयनाभ्यां निर्वर्णितावतिष्ठत । स तु मुमूर्षा व्यथयीदातुरः । मुहुर्मुहुर्मां विमृशोमि परं वक्तुं नाशकत् । तस्योच्चारणात्पूर्वमेव हि तदाह्वं शुष्यास्यमन्ते विलीनमभूत् । तत्र बद्धक्षीण-करांगुलः क्षम्यतामितोऽनिमिषैव मृत्युनिष्ठा शयने व्यधान्नृपः । 'समासाद्य जीवनयात्रा मत्परोक्षं'ति क्षमां धिक्कारितामिमिति भर्तुः पादयोर्निपत्य रोरुद्यमाना तारस्वरं व्यलपन्मीरा ।

कार्याधिकारी — रुग्णालयेऽस्मिंस्त्वन्मृदशो महानुभावः सज्जनो न कदाप्यार्तजनेषु विलोकितोऽस्माभिः । दश वर्षाणि विना भियात्र स्थितवत्यास्य कदाचित्कुटुम्बस्य चिन्तयैव परमविषादोऽभूत् । तदन्तरेण सर्वदैव प्रसन्नमुखोऽभ्राम्यदनवरतमुद्याने । धन्याः खलु रोगिणोऽन्ये येऽहर्निशं समागतस्वल्पव्यवसायाः पुण्यभाजस्तस्य सुधास्रवन्तीः कथाः शृण्वन्ति स्म । मधुरवाणी धन्या या सततमतिप्रसन्नस्य करुणारसनिस्यन्दिनोऽगाधगाम्भीर्यस्य तन्मुखाम्बुजस्य संपर्कमनुभवन्ती न्यवसत् । एतावान् प्रभावः करुणरसस्य तस्य ।

'धिग् धिङ्माम् । कथं पातकिन्या निन्दितो मया दुष्टव्याधिव्यथितात्मा पतिवरेण्यः । अहो ! कथं मे जिह्वा तमनिन्द्यं निन्दन्ती न जडीभूता । अहह ! दश वर्षाणि तस्मिन्निर्दोषे दोषमारोपयन्ती कथं पक्षघातग्रस्ता नाभवम् । धिग् धिङ् मे जीवनं, धिङ् मे वज्रकठोरताम् । परमात्मन् दण्डार्हां मां प्रचण्डदण्डेन किं न दण्डयसि । धिङ्मामकरुणामतिनिष्ठुरामकृतज्ञाम् । अहो प्रत्यक्षीकृतभर्तृमरणया मयाद्यापि जीव्यते । खलं हि खलु मे हृदयं पातकिन्याः । घोरव्याधिग्रस्तेन नाथेन व्यथामात्मनो विगणय्य परमप्रेमवशादनेकैरुपायैरस्मदर्थं धनसंचयः कृतः येन सौख्यं सर्वथा प्राप्नुयात् कुटुम्बम् ।'

इत्यात्मानं निन्दन्ती गाढं पत्युः पादयुग्मं परिष्वज्य रुदिताद् व्यरंसीन्मीरा । न तस्याः शोकवेगो दुर्निवारो नैकघटिकापर्यन्तमुपरामं गतः । मुहुर्मुहुरात्मानं निन्दन्तीम् 'अविदितभूतार्था किमात्मानमाक्षिपसि वृथे'ति जगाद भिषग्गुणे । 'किमिति भवता सर्वमिदं गोपितं मत्त' इति सकरुणं नेत्रजलप्रक्षालितानना मीराऽपृच्छत् ।

गुणे — भगवति ! 'अप्रतिकार्यदारुणव्याधिं मे वासस्थानं चाधिकृत्य न स्तोकमात्रमपि भार्यायै निवेदनीयं यावत्स्वयमेवाहं समाह्वयामि ताम्' इति तव वल्लभेन समादिष्टेन तथेति प्रत्यश्रावि । हन्त तद्रहस्यरक्षणं कियद्दुष्करं दुःसहं दयनीयं मेऽभूदिति भावयितुं न प्रभवेद्भवती खलु । पवित्रनिक्षेप इव प्रतिज्ञेयं परिपालनीयासीन्मया परमयत्नेन ।

अथापराह्णे कुङ्कुमदिग्धललाटं पुष्पमालिकावृतं धवलाम्बरवेष्टितं प्रेतमुपनम्य कटारोपितं भिषग्गुणेप्रभृतिभिः पितृवनं नीयमानं लौकिकाचारं विगणय्य निःशब्दं विलपन्ती मीरान्वगादलक्षिता । तत्र संस्कारोत्तरं मन्त्राग्निसंस्कृते प्रेतं यावद्दहनाय सन्नीध्रियते तावदकाण्डे मीरा शोकज्वालावलीढा चितामारुरुक्षुरुत्कोत्तुं प्रवृत्ताभूत् । महताऽऽयासेन निवारितापि दह्यमानायां चितायां क्षेप्तुमिच्छन्तीमात्मानं मुहुर्मुहुर्बलादाकृष्य सुहृन्मणिः सान्त्वगिरा समाश्वासयितुं प्रायततराम् ।

मीरा — आर्य ! किमर्थं पापिनी मादृशी भवता यमपुरगमनान्निवार्यते दुष्टजिह्वाया मे पावकस्पर्श एव प्रायश्चित्तम् ।

इति विलपन्तीं तां मित्रं सौम्यगिराभ्यधात् ।

गुणे — भगवति ! आत्महत्यया कः पुरुषार्थः साध्येत । मा स्म भूर्मनस्वाऽमङ्गलचिन्तनेन । विचित्रैव घटना विधेः । अपि न जानाति भवती यत्सतीत्वेन चितारोहणं धर्मशास्त्रेण निषिद्धमिति अदारग्रयोर्दम्पत्योर्भवत्या वैधव्येनानेनाऽनागतभविष्यतोऽभिचारोऽपि न किमर्थं प्रतिरोद्धुं भवती साहसादस्मात् । सुहृन्मणिना मे कुर्वन्नन्तेन

पुत्रकौ भवत्यै पवित्रनिक्षेप इवार्पितौ स्तः। अतस्तयोः पोषणलालनपरिपालनादिकमेव धर्मो भवत्याः। अनुतापाग्निर्भवत्याः शोकजनकः स्वाभाविक एव। असौ कालेन भगवत्कृपयोपशममेष्यत्येव।

अथ निम्लोचति मरीचिमालिनि स्वग्रामं प्रति प्रस्थितौ। धूमशकटस्य प्रकोष्ठे शोकानुतापभारजडीभूता मृतप्रायेव निश्चला स्थितवती मीरा। भीषणवज्राघातनादानुकारी धूमयानचक्रनिनादोऽनवरतमाहत्य तत्कर्णकुहरौ द्विगुणीचकार तस्याः परितापम्। अतिप्रबलानुतापावसन्नानि किञ्चिदपि चलितुं नालमङ्गानि तस्याः। अनाथं मन्यमानाऽऽत्मानं दुःखेन सनाथीभूता प्रबलम्। 'अपि नाम निष्ठुरो विधिर्मरणमद्यैवोपपादयेदि' ति मुहुर्मुहुरभ्यलपद सा। अन्तरान्तरा सुप्तजगत्परितः परिभ्रमन्ननिलोऽनुकम्पयेव क्वचिदुच्चोच्चैर्न्यश्वसीत्क्वचिद् व्यलपद्। मेघमाला किमपि घोरसमराक्रान्तेव भयादुन्मत्तेव गगनतलस्य पारं सरभसमभ्यधावत्।

परेद्युर्योवत्पयःफेनपाण्डुरानना विशीर्णहृदयावसन्नाङ्गयष्टिर्निःशब्दं निजावासं प्रविशति मीरा सह सुहृदा तावत्क्वचित् तस्या गृहस्य पृष्ठभागाङ्गणे मयूरः खिन्नकेकारवेण सानुकम्पमिवानुशोचन्समभावयत्ताम्।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

१५. शरद्दलम्

कश्मीरेषु सुवर्णमयनगरस्य श्रीनगरस्य सफाकदलाख्यसेतौ सलिमज्जुनाम्नः कस्यचन सूचिशिल्पिनः पण्यशाला समवर्तत। पुरोभागस्तस्यालयस्य विचित्रप्रकारेणोत्कीर्णोऽम्बरचुम्बिविशालचिनारतरुविशेषप्रकाण्डच्छायान्धकारेऽर्धविलीनो झीलमाख्यसरितमुपरिष्टात पर्यवैक्षत। पृष्ठभागश्च नाविकानां मलिनगृहाङ्गणावकीर्णावस्कराणां संमुखीनः स्थितः। वर्षपञ्चकात् प्राक् प्रसिद्धसलिमज्जुसूचिशिल्पिनि दिवंगतेऽपि कल्कमयो जीर्णपणोऽयमनाथीकृतोऽपि पूर्वकालस्मारकः सन् सर्वथा तन्नामाङ्केनैव सनाथीकृतोऽभूत।

अथ शरदतौ सायमेकदा शिकाराख्यपोतविशेषः कश्मीरजवर्णाम्बरकलापभूषितस्तमापणं समासदत। नाविकेन चावरोपिता पोतान्नद्याः कूले समवतीर्णा अर्विननामकुलोद्भवा आनाभिधा काचनामेरिकदेशीयाङ्गना क्रैस्तिधर्मप्रसारिका सोपानपङ्क्त्या समारोहदूर्ध्वभूमिम्। विपण्या बहिर्द्वारस्यान्तिकं समुपविष्टायै वनीपकायै कतिचिन्नाणकानि वितीर्य परदेशीयाऽनावृतद्वारं स्वेच्छया प्राविशदालयम्। वनीपका च दैनिकार्जितस्य गणने व्यापृता स्थितवती। दीनदीनामिमां त्रिंशद्वर्षायामपि चिरादतिक्रान्तयौवनामिव जर्जरितकलेवरां पलितकेशकलापप्रायां विलुप्तयौवनतेजोऽक्षियुगलां वलिननेत्रापाङ्गामालोक्य कस्य हृदयं नाद्रवत। तदीयं पाण्डुरमाननं तस्या मनोरथनैष्फल्यं प्रकटीकरोति स्म स्फुटम्। विशीर्णाम्बरप्रान्तायास्तस्या जीर्णचीवरपरिकरमध्याच्चिराद्विनष्टसौन्दर्यस्यावशिष्टचिह्नेनाद्यापि व्यक्तीभूतेन तदीया दशा द्विगुणं दयनीयतामयासीत।

अथ प्रविशन्तीममेरिकदेशीयामानानाम्नीं स्वर्गवासिनः सलिमज्जोस्तनयोऽहज्जुर्नाम गम्भीरगिरा सादरमभ्यनन्दत। सा च प्रणम्य सूचिकर्मणि व्यापृतं युवानमभ्यधाद् 'अहो नैपुण्यं शिल्पस्य भवतः।' इत्युक्तवतीं गृहाभ्यागतां गुणगणग्राहिणीं ससंतोषं शुभासने समुपवेश्य स्वयं च भूतलं पूर्ववदध्यास्य सूचिं पुनराददे सप्तदशवर्षीयः शिल्पी। 'अहज्जो, क्वास्ति भवतः स्वसा' इत्यपनीतोत्तरीययाऽऽनया पृष्टो 'गृहान्तः क्वापि तया भवितव्यम्। प्रतीक्ष्यतां क्षणमात्रं यावत्तामाह्वयामी'ति प्रोच्य गेहाभ्यन्तरं च गत्वा क्षणात त्रयोदशवर्षीयया दारिकयानुगम्यमानो मुखशालां न्यवर्तत युवा। आनामालोक्य विस्तारितकरपल्लवा घस्सा प्रधाव्य सप्रेमं पर्यष्वजत ताम्। आनापि बालाया ललाटं परिचुम्ब्याप्राक्षीद् 'वत्से! अपि क्रियते त्वयाऽङ्ग्लभाषाध्ययनम्' इति। 'भगवति! अतिदुष्करमाङ्ग्लभाषाध्ययनमेकाकिन्या न पार्यते मये'ति बालिकाभिधायाऽऽनाया नेदिष्ठ आसने सुखमुपाविशत। 'अलं विषादेन। अहं त्वामध्यापयिष्ये स्वयमेवे'ति प्रत्यभाणीदाना दीर्घवेणीयुगलमस्मायाः परामृश्य समार्दवम्। अहज्जुस्तावत्क्षणिकप्रदोषप्रकाशात्तमनस्याप्रमत्तया द्विगुणितवेगेन सूचिं प्रवर्तयितुमुपाक्रमत।

तदनु निशामनोपविष्टां बालिकां संबोध्य न्यवेदयदाना यथा। 'वत्से! आगामिनि मासे नगरेऽस्मिन् कन्याशालां स्थापयितुमुद्यता भविष्यामीति युवां विज्ञापयितुमेव समाया-

तास्मि । बाले ! त्वमपि पाठमन्दिरमिदमायास्यसीति भृशमाशास्यते मया'। इत्यभिहिते परदेशीयया बाला भ्रातरि दृष्टिं निक्षिप्यादत्तोत्तरं च तूष्णीमस्थात्।

'आङ्ग्लगिरमध्येतुमिच्छसि चेदवश्यमागन्तव्यं त्वये' त्याना पुनः साग्रहमवादीत्। 'पृच्छ्यतां भ्रातृदेव' इति सकातर्यमस्या कर्णेऽजपदानायाः।

आना — न करिष्यति प्रतिबन्धं तवाग्रज इति निश्चिनोमि।

सूचिशिल्पिना स्वकार्यव्यापृतेन निजोक्तं नाश्रावीति कृत्वा तं संबोध्य निर्बन्धपराऽऽना पुनरब्रवीत्।

'अपि भवता पाठशालागमनं प्रतिरोत्स्यतेऽस्या दारिकायाः'।

अह० — (क्षणमात्रं विमृश्य) आर्ये पाठशालागमनं न शक्यं खलु।

आना — कुतः।

अह० — अस्मद्रूढिव्यवहारदृष्ट्या बालिकानां पाठशालाध्ययनं निषिद्धम्।

इति प्रतिभाष्य तरुणः सूक्ष्मसीवनं निपुणं न्यरूपयत।

आना — परं भवन्तः पाठशालायां प्रापिताध्ययनाः स्थ। किमिति भवदनुजाऽपि बालिकामन्दिरे नाधीयीत।

अह० — (गम्भीरस्वरेण) निषिद्धमेतदस्मद्धर्मशास्त्रेण। पितृपोतेऽपि न क्वापि विहारायापि बहिः प्रेषितास्ति ममानुजा। अपरं च स्त्रीजातेः किं शिक्षणेन ?।

अम्मा — भ्रातृदेव। अम्बा पितृचरणैर्बहिर्गन्तुमनुमोदितासीत्। सा लेखने पठने च पटुरासीदिति तैरेवोक्तं त्वदन्तिकमभीक्ष्णम्।

आना — एवं स्थिते भवत्पितृभिर्यदीदानीं धरामध्यवत्स्यत तर्हि न प्रत्यरोत्स्यत यन्मेयमध्ययनविषये।

अह० — भगवति। निधनात्पूर्वं तातपादा अस्माया न क्वापि गृहाद्बहिर्गमनमनुमोदस्वेति मामश्रावयन्।

अम्मा — (विस्फारितलोचना) आः। एवम् ?।

अह० — तदाज्ञां पालयितुमनिच्छते मे निवेदिता तैः शोचनीया कथा सूदमत्याः कस्याश्चित्पुत्वत्याः।

अम्मा — (चाटुवचसा) केयं कथा केयम् ? कथ्यतां भ्रातृदेव तावत्।

आनयापि कथां श्रावयितुं साग्रहमनुनीतस्तरुणः समुद्यमय्याननं क्षणं च परामृश्य व्याहरत्।

अह० — वत्से, त्वादृशा मुग्धया कथेयं श्रोतव्या न वेति न जाने। तथापि सा निदर्शनरूपेण प्रायस्त्वां प्रबोधयेत्।

इति दीर्घं निश्वस्य व्यातुं वार्तां शिल्पी समारभत —

"शोचनीयां कथां कथयन्तः पितृपादा बाष्पपूर्णनयना मुहुर्मुहुर्विरम्य ध्यानपरास्तूष्णीं निष्ठन्ति स्म। वनिताभ्यः स्वातन्त्र्यप्रदानमनिष्टमित्येतस्मिन् मम प्रत्यायनमेव कथाख्यानस्य हेतुरभूदायन्नेषाम्।"

अत्राहज्जुः क्षणं विरम्य वातायने बद्धदृष्टिर्बहिरालोकयत् । क्षणेऽस्मिन् प्रदोषस्य धूसरच्छायासु घनीभूतासु प्रतिक्षणमतिशीतमरुत्ससूत्कारं प्रवेशद्वाररन्ध्रेभ्यः शीत्सीत्सेति शब्दमकार्षीदनवरतम् । झिलमनद्याः कूलान्तर्वर्तिसदनश्रेणिः प्रत्यासन्नतमिस्रातमसावृता तस्थौ ।

न चिरात्तुषारवृष्टिर्भवितेत्युक्त्वा कथानिवेदनमारब्ध सूचिशिल्पी—

"प्रथमसेतुवर्तिनः शिवमन्दिरादनतिदूरं न्यवसदेकदा सुभानाभिधः कश्चित्तक्षा काष्ठतक्षणकलाप्रथितप्रावीण्यः । शैशवे क्रिस्तधर्मप्रचारकैः स्थापितायामाङ्ग्लपाठशालायां सम्प्राप्ताङ्ग्लभाषाभिज्ञानो यौवने च विश्वविद्यालये संपादितोच्चशिक्षणो मुस्लिमानां पुराणलौकिकाचारक्रमं विशेषतश्च सर्वप्रापंचिकसुखप्रतिबन्धकं स्त्रीणां पर्दाख्यप्राक्तनरूढिविशेषं नितरामद्वेट् । निजजनबोधार्थं स्वातन्त्र्यं प्रदातुमिच्छन् परित्यक्तप्रतिकूलवृद्धगुरुजनो स्वसंकल्पं विनाऽन्तरायमसाधयत्सः । अमीनाभिधा तद्भार्या सौन्दर्ये जितनूरजहानाभिधमोगलसम्राड्दयिता ।"

अस्मा— (सविच्छेदम्) अमीना ? नामैतन्मातुराययोः किल ।

तथैवेति प्रतिपद्य अस्माया वचस्तरुणः पुनरुपाक्रमत निवेदयितुम् ।

"अमीनाया निखिलनगरसुन्दरीगर्वसर्वहारिणा सौन्दर्यातिशयेन सुभानः प्रमुदितान्तःकरणस्तां भृशं चकमे । सप्तदशवर्षीयेयं सुहासिनी, कान्त्या शरच्चन्द्रकलामपि न्यक्कारिणी, प्रज्ञया मोगलसम्राडौरंगजीबस्यात्मजां झेबुन्निसामिवानुकुर्वती, रतिविषये जितरतिः, कलाकौशलस्यादर्शः, कादम्बरीकलापरसग्राहिणी, गणितशास्त्रे प्रकृत्यैव निपुणा बभूव सेति मे तातचरणाः प्रोचुः । सुभानेन स्वेनाध्यापिताङ्ग्लोर्दुभाषा प्रापितसंख्याज्ञानकौशला संपादितव्यवहारचातुर्या भर्तुर्वाणिज्यव्यवसाये बहूपयोगिनीमात्मानमकरोत्सा । श्रीनगर्यां सकलकलाकलापजन्मभूमौ निर्जितनिःशेषशिल्पिमण्डलस्य सुभानस्य रमण्याः परमरमणीयाननं तद्विपणिमभ्यागन्तॄञ्जनांस्तस्यानुत्तमशिल्पकुतूहलिनो नितरामाकर्षत् ।"

अत्राख्यायकः क्षणं विरतकथनः सूचिशिल्पमात्मीयं निपुणं निरूप्य सूचिशिल्पाधारं पार्श्वे न्यधात् । अवसितप्रायः प्रदोष इदानीम् । समीपवर्तिनो घट्टतो नद्याः समाकर्णि सायाह्निकस्नानायावगाहमानानां विलासिनीनां कलकलध्वनिः । अन्तरान्तरा नाविकनामाक्रोशसम्मिश्रः सलिलस्खलनमर्मरस्वरोऽपि श्रुतिसरण्यां न्यपतत् । तदनु सूचिशिल्पी पार्श्वे प्रसार्य महोपबर्हमेकं पृष्ठेन आश्रित्य सुखं समुपविष्टः कुतूहलोत्कण्ठितानां स्वसारं च कथां श्रावयितुं पुनरारब्ध यथा ।

"अथ गच्छत्सु वर्षेष्वधिकाधिकप्रस्फुटितलावण्येन भार्यायाः सार्धं सुभानस्य वाणिज्यं समृद्धेः परां कोटिं प्राप । अथ तेन विश्रामपर्यन्तवाणिज्यैनःशून्येन देशान्तरं गमनागमनं कुर्वता सह भार्यया विहर्तुं मनागप्यवकाशो नोपालभ्यत । रमणी च तस्य सुखमेकाकिनी विविधोत्सवदिननिर्वेदमात्मनो विनोदयितुं कादम्बरीपठने कालमगमयत् । रात्रौ हिम्मयोः सुखं सुप्तयोस्तल्पोपबर्हसंकीर्णपीठिकायां शयाना ज्योत्स्नाङ्गी कादंबरी

लैलीमजनुनाख्यामन्यान् फारसीकथाप्रबन्धान् निष्पादितशृङ्गाररसान् वाचयन्ती चिन्तयन्ती च तद्वर्णितप्रणयलीलारोमाञ्चिताङ्गी चिरमुन्निद्रनेत्रा स्थितवत्यासीत्।

अथ सायमेकदा वसंतर्तुना विजृम्भमाणेन तरुणजनमनःसु प्रोद्दीपितरागेषु श्रीनगरोपकण्ठवर्तिक्षेत्रेषु खसखसकुसुमैर्विद्योतमानेषु प्रफुल्लितोत्पलदलपटलविस्तारेण सार्थनामसु दलाख्यादितडागेषु जातिमल्लिकाजपादिसुमनोभिर्मण्डितेषु रम्यरम्यशालिमाराख्यादिविहारोपवनेषु कश्चिदफगानस्थानदेशीयो रूपयौवनसंपन्नः सय्यदो नाम जीलमसरित्सलिलेषु स्वदेशध्वजसनाथीकृतेन शोभनपटाच्छादितेन पोतेन विहरन्, सायंतनिकपरमरमणीयसमये समालोकि नयनजितमीनयाऽमीनया। तरुणोऽयं त्रिंशद्वर्षदेशीयो गौरवर्णः सन्नद्धगात्रः सुघटितशरीरश्चारुदर्शनः कमनीयकपोलपालिः। क्षैणनीतिधर्माचारं तृणमिवाकलयत् सः। सुमानशिल्पिनः पण्यशालान्तिकं पोते तस्य मन्दं मन्दं चलिते वातायनसंनिधौ कादम्बरीपठने निमग्नाऽमीनाऽपि व्यलोकयत यदृच्छया यूना। लावण्यातिशयेन तस्या आकृष्टः क्षणात्स शिल्पिनो विपणीं प्राविशत्। तक्षकस्यानुत्तमं शिल्पं सकौतुकं सोत्साहमभिनन्द्य तस्मै विदेशीयाय निखिलशोभनोपकरणनिचयं दर्शयामास सुमानम् सगौरवम्। अथ नानाविधनिर्माणभङ्गीरासनपीठिकाकाण्डपटासवमञ्जूषादिसंभारसमूहमालोक्य कलागुणज्ञमिव नितान्तप्रमुदितमात्मानं प्रकटयतस्तस्यानवरतं लावण्यशालिन्याममीनायां दृष्टिर्न्यपतत्। द्विधा तयोः परस्परनेत्रसंगमोऽप्यभूत्। नृपोचितमाज्ञापत्र नवीनोपकरणनिकरनिर्मितये तक्षकाय प्रदाय सय्यदोऽपसर्तुमनिच्छन्नपि विपण्या निरगात्। को जानीयान्नाम सय्यदः काभिर्भावनाभी रजनीमगमयदिति। परेद्यवि तु पुरान्तरं कार्यवशात् प्रतिष्ठासुः सुमानः 'सय्यदार्भकेभ्यो विविधाक्षोटकाष्ठनिर्मितपरिबर्हणचयं प्रदर्शय यथा तेष्वन्यतरत् क्रेतव्यमिति निश्चिनुयुस्ते' इति भार्यायै समादिश्य श्रीनगराच्चिर्ययौ तक्षकः। सायं च तस्यैव दिवसस्य शोभनश्वेतकञ्चुकः क्षौमप्रालंबरक्तोष्णीषः सुमानस्य विपणीं सय्यदः पुनः समायातवान्। अमीनया प्रदर्शितालेख्यपुस्तिकः प्रथमसंभाराज्ञामात्मनो दृढीकृत्य भवत्याः स्वामिनः परोक्षं समायातोऽहमिति क्षमामभ्यार्थयत विपण्या निर्गमात्पूर्वं विदेशीयः।'आगम्यतां यथेच्छम्। नित्यमेव सत्कृता भविष्यन्ति श्रीमन्तोऽत्रे'ति मृदुगिराऽमीना प्रत्यभाषत। प्रहृष्टः स्मिताननोऽपृच्छत्सय्यदः 'मयाज्ञापितोपकरणजातघटनाविधिं निरीक्षितुं ममात्रोपस्थितिर्यदि भवत्यानुमन्यते तदुपकृतो भवेयम्' इति। हन्त तया कम्पितशिरसानुमोदने प्रदत्ते तस्या दयनीयकथारम्भः समभून्किल। तथा हि। परेद्युः पुनर्विपणिं समुपस्थितः सय्यदस्तदनु च प्रतिदिनम्। सुमानस्यान्तरान्तरा गृहेऽनुपस्थित्या सय्यदामीनयोः परिचये घनीभूते न चिरान्मधुमासस्य मादकदिनेषु विहारोपवने तीव्रवृष्ट्यनन्तरं यथा तु तृणमारोहति भूतले तथा हृद्भूमौ तयोः सहसा समारोहदनुरागाङ्कुरः। सोऽयमङ्कुरः केनचिदकल्पितव्यतिकरसलिलसेचनेनाप्यायमानो दृढोऽभूत्। तथा हि। यदा कनिष्ठमपत्यममीनायाः सरित्कूल इतस्ततो धावत्स्खलदकस्माच्च सलिलेषु न्यपतत्। सुमानस्य कार्यवशाद्गृहेऽनुपस्थितौ सायंकालीनगमनपादविहारिके नदीतटेऽमीनैकाकिन्यसहाया संभ्रान्ता प्रोच्चैःप्रोच्चैराक्रोशत्। तत्क्षण एव नियतेरादेशादिव धीरः सय्यदः पादचारी

सम्प्राप तत्र। स च क्षणात्तटिन्यां संप्लुत्य बालं सलीलं सलिलादुत्तोल्य संक्षुब्धाया मातुः करे प्रत्यार्पयदपाहरच्च तदीयहृदयम्। तदारभ्य तावुभौ मिथो गाढानुराग-ग्रन्थिनात्मानं निबद्धमिवापश्यताम्। सुभानश्चापरिमितकृतज्ञताभारविनतः सय्यदेनादिष्ट-सर्वोपकरणसंभारस्य मूल्यं भूरि न्यूनीकृतवान्। स विदेशीयस्तक्षकस्य गृहे कुटुम्बस्य पुरातनसुहृदिव पुरस्कृतः संभावितश्चाऽभूत्। हन्त साक्षान्मानुषरूपी भुजंगो निजगृहालये पोषितोऽभूदात्मनैवेति स्वप्नेऽपि नातर्कि तक्षकेणाविदग्धेन। कार्यवशान्नगरान्तरं मुहुर्मुहुर्निर्गते पत्यौ सय्यदामीने प्रदोषोत्तरं समगच्छेताम्। क्वचित्परिमहालनाम्नो निर्ध्वंसितपुरातनमन्दिरस्य विजने पृष्ठभागे मिथः संसर्गादविच्छिन्नपरमानंदं प्रापतु। क्वचिद्बदमेशाहीसमाख्यस्य जलाशयस्य निर्झरपूरान्तिकमुपविष्टौ झर्झरमर्मरेण सालिङ्गनमृदु-कर्णजपितानि समिश्रयामासतुः। क्वचिन्मोगलसम्राट्कालीनशालिमारप्रमदवनस्य विविक्तकोणे चिनारवृक्षस्याधः समुपविष्टौ पयःफेनासारच्छविविडम्बिन्या विमलया ज्योत्स्नया द्विगुणीभूतप्रेमोद्रेकौ मन्दशीतसुरभिसमीरचुम्बिताननौ निखिलं जगद्विस्मृत्य कतिपयहोरा अगमयताम्। कदाचिदरण्ये क्वापि द्विरेफझङ्कारभरमन्दस्वरामृतकर्णरसेचितश्रुती पिक-सारिकादिपत्रिणां कलालापं सह निजप्रेमालापैर्मधुरमधुरैरन्वगायतामिव। अथैकदा श्रीनगराप्रत्यासन्ननिर्गमनमात्मनः सय्यदेन प्रेयस्यै निवेदितम्।

'क यासी 'ति चिन्ताकुलाऽमीनाऽप्राक्षीत्।

'अस्मत्सम्राडधिकारिभिराज्ञप्तेन स्वदेशं निवर्तितव्यं मयेदानीमि'ति समुन्नत-शिराः प्रत्यवादीत्सय्यदः। तरुण्याः करयुगलं निर्जीवमिवावालम्बत पार्श्वयोः। निश्चला पाण्डुरा निःशब्दा क्षणमवातिष्ठत सा। विनष्टं तद्यौवनं, तदाननं वक्रीभूतं, तदीयलोचनयुग्मं देदीप्यमानचरं सम्प्रति विलुप्ततेजः समभूत्। 'मास्म गमः प्राणेश! मास्म गम' इति तरुणस्य बाहुं दृढं गृहीत्वान्वनयदमीना निरुद्धकण्ठी।

सय्यदः—प्रिये! न शक्यं क्लिष्टेऽस्यां समवस्थायां नित्यमवस्थातुमावाभ्याम्।

अमीना—कथं त्वया विना जीवितुं शक्नुयाम्।

इत्युक्तवत्यास्तस्या नैराश्यस्वरो नितरां तमतोषयत्।

स०—नेष्यामि त्वां सह मया।

इति तस्य वचनमाकर्ण्य रोमाञ्चिताङ्घ्र्यापादमस्तकं कम्पमानाङ्गयष्टिर्वेपमानेन स्वरेण।

अमीना—बालकौ विसृज्य कथं सह त्वया गच्छेयं बत!।

स०—प्रेयस्यावश्यमेवानुगन्तव्यो वल्लभः।

संत्रासाकुलहृदया विस्फारितलोचना क्षणं तूष्णीमवातिष्ठताऽमीना।

स०—एतत्कथयितुमेवात्र समाहूतासीर्मया।

अमीना—अहो! मम बालौ! बालौ! बालौ!।

इति रुद्धबाष्पप्रवाहा हस्तपल्लवौ संपीडयन्ती सगद्गदं पुनःपुनरेवैरमश्रावयदमीना।

स०—(अधीरतया) व्रज सार्धं मया नो चेद् डिम्भाभ्यां सहावतिष्ठस्व।

अमीना तु निरुत्तरा स्थितवती।

स० — अद्य रात्रौ प्रस्थास्ये। मया सहायातुमिच्छसि चेच्छादीपुरग्रामगामिमार्गस्य दक्षिणतो निवसतो वृद्धकृषीवलस्य काष्ठमय कुटीरसमीपं मां प्रतीक्षस्वा-निशीथम्। तदन्तिकमेव नदीकूलस्पृशा पोतेन बारामुल्लाख्यग्रामाय प्रस्थास्यावहे। ततो मार्तण्डोदये च श्वः पराच्छादितयानेन पिण्डीनगरं यास्यावः। कृषिकः परिचितोऽपि मे न त्वामभिजानाति। अतस्तस्यैव कुट्यां संमिलिष्यावः।

तदाकर्ण्य मृणालपाण्डुरवदना निःशब्दा दोलायमानमनाः संत्रस्ता संभ्रान्ता चावनतमुखी तस्थौ सुभानस्य गेहिन्यमीना।

अमीना — कतिपयदिनान्यनुमोदस्व मे परामर्ष्टुम्।

इत्यनुनीतोऽपि तया शिरःकम्पेन स निराकरोदभ्यर्थनं तस्याः।

स० — अद्य रात्रावेव गन्तव्यं मया। श्रूयते हि यत्सैबरप्रान्तवर्तिप्रदेशे जनविप्लवः समुपस्थितः।

इत्यभिधाय स व्यरमत्सहसा सा निजत्वरितनिर्गमस्यावश्यकतामवगच्छेदिति।

अमीना — (बाष्पाकुललोचना कम्पमानस्वरा) प्राणेश्वर! यदि मां परिहास्यसि कचित्तदा का वा दशा मे स्यात्।

स चोत्तरमदत्त्वा तां गाढमालिङ्ग्य सरभसं मुहुर्मुहुस्तदीयं ताम्बूलरागरञ्जिताधरं परिचुम्ब्य च कर्णेऽजपत्।

स० — नित्यं त्वयि स्नेहिष्यामि। त्वमेवाजीवं मे प्रेयसी स्यास्यसि।

अमीना — बाढम्। रात्रौ निर्दिष्टस्थाने त्वां प्रतीक्षिष्ये।

इति निवेद्य कथाख्यानात्क्षणमहज्जुर्व्यरमत्। संक्षोभकरे कलकले सरित्स्नानघट्ट-स्थानां विलासिनीनामिदानीं विरते प्रदोषापगमादन्धकारो न चिराद् व्यजृम्भत। संमुखीन-निकेतनदीपिकानां मन्दप्रकाशः प्रतिबिम्बितो निर्झरिण्या अम्भसि।

अहज्जुः — "अथ रजन्यां तस्यां भाविनः शिशुविरहस्य चिन्तनेन विदीर्णहृदयाऽमीना मञ्जुलस्वरेण दोलागीतिं गायन्ती बालकौ शाययित्वा स्वकीयावश्यकवस्तूनि संचित्य भर्तारं पत्रमलिखत्। प्रीडाभरमन्थरा व्यज्ञापयत्सा पतिं सय्यदेन सह निजसौहार्दारम्भं, सौहार्द-स्यास्य विजृम्भणं, तदनु परस्परयोर्गाढानुरागम्, पर्यन्ते 'कामपरवशीभूता सय्यदमनुग-च्छन्तीं क्षम्यतां यद्वाऽत्विर्मन्दभागेयं, बालकौ च मे सयत्नमभिरक्ष्येतामि' ति सानुनयं सा पतिं प्रार्थयत। समाप्ते लेखने परिधाय नीलवर्णाम्बरं, केशकलापस्य ग्रथितवेणीद्वयान्ते सुवर्णचक्राकाराभरणे निपुणं निधाय, कर्णौ रत्नखचितकुण्डलाभ्यामलङ्कृत्य, ग्रीवां च कन-कचन्द्रहारेण भूषयित्वा प्रचुरकाञ्चनकङ्कणमण्डितकरपल्लवा, चंदनानुलिप्तमवोहयअनले-पवर्धितलोचनप्रभा, मल्लिकापुष्पमालायन्धुरकन्धरा रञ्जीकरणायाधरयुग्मस्य श्यामविन्दुद्वये पेलावर्णजातिपत्रकपूगपुष्पकरमञ्जितां ताम्बूलवल्लीमास्वादितवती।"

'अहो! दुराचारो दुष्टाया' इत्यभ्यधादानाऽमेरिकादेशीया। निरन्तरघनस्तरुणः क्षणमात्रं स्थितवान्। ततश्च—

अङ्गजुः—“ अथ यावत्सा गृहात्प्रविष्टासवे तावत्सुमानो नगरान्तरान्निवर्तते । परं पत्युः प्रत्यागमेनामीनायाः संकल्पस्य न कोऽपि प्रतिरोधोऽभूत् । विलम्बमानाऽपि सा प्रत्यैक्षत धीरं यावन्न भार्यायाः कल्पितपलायनमशङ्कमानो निद्रादेव्या गाढं गृहीतोऽभूत् । तदनु सावधानं निःशब्दं शयनादुत्थाय भर्तुरुपधानस्याधस्तात् स्वहस्तलेखं निधाय ओपममीना गृहान्निर्ययौ । तमिस्रायाः अन्धतमसेऽप्यलक्षिता कस्यचन शाकटिकस्य वचनानुसारेण निर्दिष्टस्थलं प्रति पद्भ्यामेव प्रतस्थे । न चिरात्तत्र समागत्य न पोतो न वा सव्यहस्त-यालोक्यत । अनागमस्तस्याशुभशंसीति किंकर्तव्यप्रतिपत्तिमूढा क्षणं स्तम्भितगतिरि-वातिष्ठतामीना । तावदकस्माद्

‘ अमीने ! अमीने ! पतिं वार्तां च विसृज्य परपुरुषानुरागपरवशीभूय कुतोऽद्य व्य-भिचारपथे पदं प्रक्षेप्तुं प्रवृत्तासि । त्वं सुमानस्याभिमानिता गेहिनी, तस्य समृद्धेर्यशसः प्रसिद्धेश्च फलं त्वया साकल्येन परिभुक्तमेव । कथं तव हृदयं न विदीर्यते सुशीलं नायम-शरणमर्भकौ च परित्यजन्त्याः । अवितर्कणीया भाविनी दैवघटना । निवर्तस्व गेहं निवर्त-स्व शीघ्रं यावत्तव लेखो न निपतति पत्युः करतले ।’

“ इत्यन्तःकरणेन प्रबोधिताऽपि चिन्तावष्टम्भं परिहाय कामगोहरणशाऽनल्पयोजनदूरं वल्लभेन निर्दिष्टं संकेतस्थानं पद्भ्यां गन्तुं कृतनिश्चयाऽविवेकान्धा स्मरातुरा धूसर-च्छायया पाण्डरवृक्षविरोपपङ्क्त्या सुरक्षितोभयपार्श्वेन मार्गेणैकाकिनी प्राचलत् । क्वचित्संत्रस्ता प्रगाढनिःशब्दतया तमिस्रायाः, क्वचिद्वेपमाना सूत्कारशब्देन पाण्डरपादप-कम्पनसमीरस्य, स्खलत्पदा रजनीकरकरतिरोहितमध्वानं विलोकयन्ती कथं कथमप्यागमन-मार्गेऽध । अध्वश्रमेण खिन्नगात्र्या अभिसारिकाया अस्या अवाग्गतसर्वरोधाया रमणसंग-मैकध्यानायाः स्वकल्पितं साधयितुमुत्साहो द्विगुणीबभूव । क्वचित्स्रोतस्समुल्लङ्घमाना, क्वचित्तरुगुल्मेषु स्खलन्ती, क्वचिल्लताप्रतानसंसक्तं वसनाञ्चलं मोचयन्ती, क्वचिद्द्रुतं धावन्ती, प्रस्यन्दितजलशीकराननना पञ्चषघटिकोत्तरं कृषीवलस्य कुटीरस्याविदूरं संप्राप । तावदकस्मादतिभीषणा सकडकडाशब्दं रोषाविष्टेव निशाचरीव सौदामिनी गर्जन्ती समदेदीप्यत । अतिभयानकझञ्झावाते समुत्थिते पृथुस्थूलबिन्दुभिर्वर्षितुमारब्ध भगवान् मघवा । तत्क्षणाकाण्डं सकडकडामहानादमेको विशालवृक्षः क्षोणीतले समपतत् । दिष्ट्या चाभिसारिकायास्तस्याः पश्चात्पदपरयाधः सहसा संमर्देनेन मरणं पर्यह्रियत । परं स्खलच्छायया द्रुमस्य प्रकटकोटरलुंठमाना जडीभूता सरभसमनवाप्तसुखी सा प्राक्षिप्यत धरातले ।

“ अथ धीनगरोपकण्ठवर्तिनि कृषिकस्य कुटीरे चिरात्प्रत्यदः प्रेयसीं प्रतीक्षमाणः स्थितवान् यावत् प्राग्दिशो धूसरवर्णां रक्ततां पर्यवर्तत । उदयति मरीचिमालिनि गगन-तलासारामण्डले क्रमेण मन्दीभूते निरोधिते च परःशतपत्रजगपटलकलकलेन निर्भरमर्म-रेणेव भूतलं पर्यपूर्यत । चिरं प्रतीक्षमाणः कृषीवलस्य कुटीरे निरीक्ष्य भग्नाशः प्रेयस्या प्रतिज्ञाभङ्गः कृत इति रोषताम्रमभिराप्य नयाः कूलं प्रत्यगच्छत् । न चिरात्पादयुगं मुस एव पोतं प्रति धारामुखाग्रामं स्रोतःसलिलगम्या मन्दं मन्दमुदन्ते तावदमीना

पतितपादपस्य बृहच्छाखाया अधो मरणोन्मुखी स्थितास्ति। मुहुर्मुहुरात्मानमुत्थापयितुं प्रयतमानायास्तस्या असह्यवेदनाजनिताक्रोश उषःकालीनप्रशान्ततायां स्फुटमश्रावि नेदीयसि क्षेत्रे प्रयत्नमानेन सभार्येण क्षेत्रिणा। क्षणाद्दम्पती विसृज्य क्षेत्रं यतो विस्तशब्दो निस्ससार तत्रोपेत्य झटिति जर्जरितशरीरममीनायाः सायासं शाखाया अधस्ताद्विमोच्य जलबिन्दून् कतिपयांस्तस्या मूर्च्छितायाः पाण्डुरानने निषिच्य मृतप्रायां तां स्वकुटीरं प्रावेशयतामात्मध्वंसिनीमिमां वराकीम्।"

अत्र क्षणं विरते कथके 'कथं तातपादानां श्रवणपथे कथेयं निपतिते'ति दारिकयानुयुक्तोऽवशिष्टवृत्तान्तस्तेन न्यवेदि।

अहज्जुः—"कथम्? सर्वमेव सरलमभूत्। सुभानेन स्वयमेव निवेदिता कथेयं पितृपादेभ्यश्चिराद्बद्धसख्येभ्यः। परं न कृषीवलो न वा तद्भार्या ययोः कुट्याममीना समाश्रितासीत् स्वमेऽप्यतर्कयदिदं तक्षकस्य सुभानस्य गेहिनीति। चिरादक्षोडकाष्ठसंचयं तत्कार्यार्थमुपकल्पितांस्तक्षकाय कृषिकोऽयम्। कतिपयदिनोत्तरं कार्यवशादभिगच्छता क्षेत्रिणा यदृच्छयाऽऽकस्मिकव्यतिकरमधिकृत्य सुभानस्य पुरः समाख्यातेऽपि क्षतगात्र्या योषितया स्वभार्यया भवितव्यमिति न संशयलेशोऽपि तस्य मनसि प्राविशत्। अथ व्यतीतेषु कतिपयमासेषु पुनः श्रीनगरं प्रतियास्यते कृषीवलस्य रत्नखचितकुण्डलद्वयं विक्रयार्थं समार्पयदमीना। क्षेत्रिणः दर्शितमात्रं सुभानाय कर्णावतंसयुग्मं स्वभार्याया इति तेन झटिति प्रत्यभिज्ञाय तस्यास्तादात्म्यं वृत्तान्तश्च सर्वमवाबोधि कृषीवलतः।

असमा—अपि सुभानेन पुनः प्रवेशिता सा गृहे?

अहज्जु—कुण्डले क्रीत्वा सुभानो गेहिन्यै कामवशीभूतायै प्रथमं कुपितोऽपि देवविलसितादकलङ्कितदेहापि क्षतदेहाऽऽशरण्येति गृहं निवर्तस्वेति कृषीवलमुखात् संदेशं प्रेषितवान्। तमाकर्ण्य सा निःशब्दा स्तम्भितेव धरणीतललग्नेव मूर्च्छितेव क्षणं स्थित्वा सोरस्ताडनं तारस्वरं विलपितुमारब्ध। सकरुणं सान्त्वयितुं साग्रहं भोजयितुं च तां वृथा प्रयतितेऽपि दम्पतीभ्यां मुहुर्मुहुरात्मानं निन्दन्ती रुदिताद् सा व्यरमत्। पर्यन्ते निराहारा शोकातिशयाकुला क्षुधितवेदनाभिभूतातिश्रान्ता लोचनसलिलप्रक्षालित-कपोलाऽनुतापाग्निना दंदह्यमानाऽऽत्मानं भूतले निक्षिप्यानवरतस्रवदाष्पप्रवाहा निश्चला स्थितवती यावन्निशीथागमे क्षेत्रप्रयासश्रान्तौ निद्रादेव्या गृहीतौ जायापती। ततश्चासह्याधि-दारिकवेदनाक्रान्तापि कथं कथमपि समुत्थाय कुटीरतो निःशब्दं निरगात्। पश्चात्तापवशीभूतायाः स्वेच्छापरित्यक्तस्वजनस्य दृष्टिपथादात्मानं दूरीकर्तुमिच्छन्त्याः किं समभूदिति न कोऽप्यजानात्। बहुविधं कालं निजशिशुप्रियचिकीर्षया तामन्वेष्टुं प्रायततरां सुभानः परं प्रयत्नेषु सर्वेषु निष्फलीभूतेषु नैराश्याद् व्यजहात्सर्वाशां पुनर्दर्शनस्य पत्न्याः। प्रादुर्जनाश्च प्रतिदिनं वर्धमानानुतापाग्निरुपशमनायेव सरित्सलिलेषु तयोपलब्धाश्रयया भाव्य मति।

"अवगतं स्यादिदानीं भवत्याः कुतः पितृपादैः प्रतिबन्धोऽकारि दारिकाया असमाया विहाराय मदिर्गमनस्येति"।

इत्यभिधाय विरतवचसि तस्मिन् गृहान्मागता विदेशीया निरुत्तरा तस्थौ। तत्र मन्दिराद्बहिः स्थितया वनीपकया उपवर्णितां कथां मूकविदीर्णहृदयेनाकर्णयन्त्या विह्वलाननस्य पाण्डुरता समवर्धततराम्। कथकस्यान्तिमपदं तीव्रव्यथितायास्तस्याः स्मृतिपटे जन्मान्तरोपात्तसंस्कारानुबन्धेनेवापरिमितशोचनीयसंस्मृतिपरम्परां व्यरचयत्। नेत्रजलमिश्रितधूलिलिप्तकपोला धैर्यरज्जुमिच्छन्त्यप्यात्मसंयमेन निरुद्धकण्ठा मलिनकरस्पृष्टान्तर्हृदि धूसरवर्णक्लेशकलापमा मनः सरमस्माक्रमत्। तदनु परमवैराग्यजन्यशोकातिरेका सा निरुद्धमन्दरुदितध्वनिर्निस्ससार तस्मात्प्रदेशात्।

'कुतः ? किमेतत् ? को रोदितीत्युक्त्वा बालिकाऽस्मा आश्चर्येरितविदेशीयया चानुगम्यमाना प्रति वातायनमधावत्। पाषाणकुट्टिमपद्व्यां वही रथ्यायां न कोऽप्यदृश्यत। नेदिष्ठ वीथ्यन्तरंगिणी विमनस्केव निरानन्देवाभवत्। काश्चन पोताः कलुषजलेऽवितस्ततो विकीर्णा निश्चलास्तस्थुः। 'क्व गताऽस्मदीयपुराणमहत्वगे'ति वातायनदेहलीमवलम्बमानया वत्सयानुयुक्तः 'पश्य तत्र प्रयात्यसावि'ति काञ्चन छायामिवाकृतिं तुहिनावृतायां रजन्याममन्दं प्रचलन्तीमङ्गुल्या निर्दिशन्नदीदृशत्। त्रिभिस्तैरसमरम्या वनीपकाया दीनदीनाऽऽकृतिर्निपुणं निरूपिता वा यया समरसं वाहिताऽपास्तं शारदघनमिव भिदुरा क्रमेण यावत्तिरोहिताऽभूत्।

"अहो वैलक्षण्यं प्रथमागमस्यात्र तस्या दीनायाः। तथा हि। पितृपादानां स्वर्गगमनदिनादारभ्यैव शुनीव विश्वसनीयाऽऽवयोरनयोर्वृद्धभीतिर्निनैकदिनस्याप्यनुपस्थितिं प्रत्यहमागतानिर्दा गृहाद्बहिः स्थिताऽस्यैषाऽभिरक्षितुमिवावाम्"। इत्यवज्जुर्गृहगतायै व्यज्ञापयत्। 'न मया केनापि संभाष्यते न कोऽपि चास्ति परिचितस्तस्या' इत्यस्मा सदयमगदत्।

'अतिगभीरस्वभावया किञ्चन स्पर्शगोचरं भुवनमान्नोपमधिष्ठितं स्यादि'ति दार्शनिक इवाभिधाय दारिकया कुञ्चितरोमोद्गमं स्पर्शेन करपल्लवेन परामृश्य शीततीक्ष्णवातपरिहरणाय वातायनं पिहितवानवज्जुः।

समाप्तेयं कथापुष्पावली।

SANSKRIT WORKS

By Pandita Kshama Row

1. SATYAGRAHA GITA: Published by Maisonneuve, Paris, Price Rs. 2/8.

"Its fluent, polished Sanskrit at once rivets the interest of readers with its style and subject matter" —*The French Review.*

"Every school should have this as one of the text-books and every student study it with as much enthusiasm as he would any other great work." —*Chitramaya Jagat.*

2. UTTAR SATYAGRAHA GITA: With English Translation. Price Rs. 6/12.

"The author's mastery is truly remarkable, for the language never flags and is never flaccid" —*The Times of India.*

"This poem has all the characteristics of a great epic...." —*Bharat Jyoti.*

3. KATHAPANCHAKAM: Price Re. 1/-.

"The author's gift in the depiction of pathetic stories is remarkable." —*The Hindu, Madras.*

4. VICHITRA PARISHAD YATRA: Price 12 as.

Her personal experiences at the Trivandrum Session (1938) of the All India Oriental Conference.

5. SHANKARA-JEEVANAKHYANAM: Price Rs. 2/-.

"The style has terseness, force and precision worthy of a classical writer." —*The Hindu, Madras.*

"The description of Simla reminds one of the Sunderkanda of the Ramayana." —*Journal of the Bombay University.*

6. MIRA LAHARI: Price Rs. 1/4.

"This poem can well compare with some of the masterpieces in classical Sanskrit." —*P. E. N. Journal.*

"A source of great inspiration for the younger generation...." —*Ganganath Jha Research Institution.*

7. SRI TUKARAM CHARITRAM:

With English Translation. Price Rs. 5/- Foreign $ 2.50 or 10 sh.

"Pandita Row has done a service to literature by writing the saint's life in Sanskrit. The book which is written with great purity is worth hours of careful study...." —*Searchlight, Patna.*

"The whole work has been done in an admirable manner and the finale is excellent...." —*The Indian Express, Madras.*

"The poem possesses clarity, brevity and sweetness, the three qualities named by Sanskrit rhetoricians necessary for good poetry." —*The Evening News, Bombay.*

"The style is admirably suited to the theme." —*The Hindu, Madras.*

8. SRI RAMDAS CHARITAM: Sanskrit Text with English translation 1953. Price Rs. 5/-.

One has to read it religiously, devotionally, and imaginatively, to appreciate the scenes and incidents and the various human relations depicted—mother, son, brother, Guru, disciple, etc." —*Prerana, Bombay.*

"It speaks volumes for the great powers of the poetess that within such a short space of time she has brought out another Mahakavya in 13 cantos, following the incantation 'Shri Rama Jaya Rama Jaya Jaya Ram' first, invoked by the great sage Vishvamitra." —*Bharat Jyoti.*

9. GRAMAJYOTI: Price Re. 1/-.

'A collection of three short stories in verse depicting Gujarat villagers' self-sacrifice during the national struggle for Independence.'

10. KATHA MUKTAVALI: Price Rs. 4/8.

A collection of fifteen short stories with a foreword by Sardar K. M. Panikkar.

N. M. TRIPATHI LTD.,

BOOKSELLERS-PUBLISHERS

PRINCESS STREET BOMBAY - 2